НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Азимов И., Раҳматов М.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛ

(ЎҚУВ-МЕТОДИК ҚЎЛЛАНМА)

81.633
А 37

FF0000015399

ТОШКЕНТ-2005

81.633.1
Х 60

81.633.1
Х-60
И. Азимов
Қадимги туркий
тил
Т-2005
4, ТДПУ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

И.Азимов, М.Раҳматов

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛ

(ўқув-методик қўлланма)

Ўзбектил ва адабиёти
кутубхонаси

Nizomiy nomdagi TDPU
KUTUBXONASI
010811/30

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
ToshDO'TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI
564

Тошкент-2005

Аннотация

«Қадимги туркий тил» курси ўзбек тили ва адабиёти йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга мўлжалланган. Унда қадимги туркий тилнинг фонетик, лексик, морфологик ва синтактик хусусиятлари ҳақида сўз боради. Мазкур қўлланмада қадимги туркий тил бўйича тўпланган тажрибалар, мавжуд қўлланмалардаги материаллардан фойдаланилди.

Азимов И., Раҳматов М. Қадимги туркий тил.

Масъул муҳаррир – З.Мирҳолиқов, филология фанлари номзоди, доцент.

Тақризчилар: Р.Расулов, филология фанлари доктори, профессор;
З.Ҳамидов, филология фанлари номзоди, доцент.

Кириш

Қадимги туркий тил даври барча туркий уруғ ва қабилаларнинг умумий тили сифатида VII-XIII асрларни ўз ичига олади. Қадимги туркий тил ўзининг келиб чиқиши ва ривожланиши жиҳатидан олтой ва хун тили даврлари билан узвий равишда боғланган. Бу давр тили ҳақида Б.Я.Владимирцов қуйидаги фикрларни баён қилади: «…мўғул тили турк ва тунгус тиллари билан бирга ўзларининг бир умумий аждодига эга бўлганки, уни шартли равишда олтой тили деб аташ мумкин. Олтой тили ҳозирча маълум эмас, яъни олтой тилининг ривожланиши жараёнида ташкил топган мўғул, турк, тунгус тиллари маълум. Бу давр туркий тиллар тараққиётининг биринчи, энг қадимги босқичи бўлиб, фанда у олтой тил бирлиги номи билан юритилади. Бу даврда ҳали туркий тиллар мўғул тилларидан мўғул тиллари эса, ўз навбатида, тунгус-манчжур тилларидан ажралиб чиқмаган эди, улар бир тил бирлиги сифатида қўлланар эди. Шундай қилиб, қандайдир энг қадимги тилнинг бўлганлиги тахмин қилинади. Бу тилга хос умумий лексик, фонетик ва грамматик белги-хусусиятлар эса ҳозирги мўғул, туркий ва тунгус-манчжур тилларида сақланиб қолган».

Олтой даврининг характери, бу даврда яшаган халқлар ва уларнинг тили ҳақида аниқ маълумотлар берувчи тарихий ёдгорликлар йўқ. Бу давр тилининг айрим хусусиятлари қадимги ўлик тилларнинг энг қадимги белгилари билан ҳозирги жонли тилларни тарихий-қиёсий усул асосида қиёслаб ўрганиш орқали тахминий равишда аниқланиши мумкин. Тарихий тараққиёт жараёнида тилларнинг қўшилиши, ажралиб кетиши натижасида олтой даврининг охирларида бу тиллар табақаланади ва иккита катта тил гуруҳларига бўлинади, яъни тунгус-манчжур ва турк-мўғул тиллар гуруҳлари ажралиб чиқади. Ўз навбатида ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг ўсиши, ажралиб чиқиши, фарқланиш жараёнининг давом этиши асосида бу тилларнинг ҳар қайсиси аста-секин ўзига хос лексик, фонетик ва грамматик хусусиятларга эга бўлиб боради. Бунинг натижасида хун даврининг охирларида турк-мўғул тил бирлигидан турк тиллари ва мўғул тиллари ажралиб чиқади.

Туркий тилларнинг энг қадимги даврлардаги тараққиётининг иккинчи босқичи хун даври ҳисобланади (эрамизгача III асрдан эрамизнинг IV асригача). Бу даврда Марказий Осиёдан Шарқий Европагача бўлган катта ҳудудда қудратли Хун империяси тузилади. Бу империя жуда кўп турк-мўғул, тунгус-манчжур ва бошқа қабилаларни бирлаштиради. Эрамизнинг I асри охирларида ўзаро ички урушлар натижасида Хун давлати икки қисмга – Ғарбий хун ва Шарқий хун давлатларига бўлинади. Кейинча булар асосида ғарб ва шарқда турклар бошчилигида бир қанча қабила иттифоқлари мустаҳкамланиши кўп жиҳатдан туркий қабилалар ва тилларнинг ривожланишига катта таъсир қилади, улар умумий белгиларини сақлаган ҳолда, аста-секин ўзларига хос хусусиятларни ҳам ҳосил қила бошлайдилар, натижада бу барча туркий тилларнинг икки гуруҳга – шарқий ва ғарбий туркий тилларга бўлинишига олиб келади. Бу даврдаги туркий тилларнинг хусусиятини кўрсатувчи тарихий манбалар йўқ. В.В.Бартольд чуваш

тили бўйича тадқиқотларига асосланиб, хун давридаги тил чуваш тили билан умумийликка эга бўлган, буни венгер тилидаги туркий унсурларнинг чуваш унсурлари билан ўхшашлиги ҳам тасдиқлайди, деган фикрни илгари суради.

Хун даврида турлича турк, мўғул, тунгус-манчжур қабилалари тилларининг ўзаро бир-бирига таъсир қилиши, қўшилиши, чатишиб кетиши ва қайта ташкил топиши жараёнида ўша вақтда Марказий ва Ўрта Осиёда ҳамда Шарқий Европада яшаган қадимги эроний, хитой, санскрит ва славян қабилалари тилларининг иштироки ҳам бўлган.

Хун даврида туркий тиллар ҳам кўпгина уруғ ва қабилаларнинг тиллари сифатида мавжуд эди ва уларга хизмат қилар эди. Бу даврда уларнинг *р-л* тиллари (қадимги авар, булғор ва ҳозирги чувашларнинг ўтмишдоши) ҳамда *з-ш* тилларига (қадимги ўғуз, қирғиз, қарлуқ ва қипчоқлар) ажралиши давом этарди. Фонетик қурилиш ва лексикадаги *-с/з* ва *л-ш/ж* тарзида мослашиш ҳодисасининг қолдиқларини ҳозирги олтой ва бир қатор туркий тилларда учратиш мумкин: *р-с/з, бас-бормоқ* ва *бир-бормоқ, көз ва көр* (кўрмоқ), *л-ш/ж; беш* ва *белек-тирсак* (чувашча *пилек-беш*), *быш-булга-аралаштирмоқ* каби. Шу билан бирга, бу даврда майда-майда туркий қабилаларнинг табақаланиши ва бир-бирига қўшилиши, бирлашиши жараёни ҳам давом этар эди.

Қадимги туркий тил даври. Бу даврда туркий уруғ ва қабилалар хун (ҳам шарқий хун, ҳам ғарбий хун) давлати таркибига кирар эди. VI аср ўрталарида турклар кучайиб, йирик бир қабила иттифоқига бирлашади, қўшни қабилаларни енгиб, 552 йилда ўзларининг мустақил давлатларини – турк хоқонлигини барпо қилади. 555 йилга келиб, Марказий Осиёдаги халқлар Манжурия ва Энасой қирғоқларигача бўлган ерларни ўзларига қаратиб оладилар. Ҳарбий ва ва сиёсий кудрати аста-секин кучайиб борган турк хоқонлиги эфталитлар давлатини тор-мор қилади, Амударё ва Оролгача бўлган жойларни, VI асрнинг 70-йилларида эса Шимолий Хитойдаги Чжоу ва Ци давлатларини босиб олади. Хоқонликнинг чегараси Амударёдан Ҳиндистонгача чўзилар эди. Аммо қабилалар ўртасидаги ўзаро урушлар ҳамда Хитойнинг кучайиб кетиши ва бу урушларга аралашуви натижасида VI асрнинг 80-йилларида турк хоқонлиги парчаланиб, Шарқий турк хоқонлиги ва Ғарбий турк хоқонлигига бўлиниб кетади.

Шарқий турк хоқонлиги Марказий Осиёда ўз ҳокимиятини ўрнатади, VII асрнинг 2-чорагида Хитойга қарам бўлиб қолади. 681 йилда ҳоқон Қутлуғ (Илтерин) ва унинг маслаҳатчиси Тонюк мустақилликни қўлга киритадилар. Шарқий турк хоқонлигининг кейинги кучайган даври 682-745 йилларга тўғри келади. Ҳоқон Қопоғон (691-716 йиллар) даврида турклар Самарқандгача бориб етадилар. Ҳоқон Билга вафоти (734 йил)дан кейин кучайган ўзаро урушлар натижасида Шарқий турк хоқонлиги парчаланиб кетади, 745 йилда эса уйғурлар томонидан босиб олинади.

Маркази Еттисув бўлган Ғарбий турк хоқонлиги эса мустақил давлат сифатида VII асрнинг 1-ярмида Шарқий Туркистондан Каспий денгизгача бўлган ерларда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Қўшни давлатлар билан савдо-сотиқ ишлари ривожланади. Самарқанд, Бухоро, Чоч (Тошкент), Марв, Чоржўй каби катта

шаҳарлар обод бўлади. Аммо Хитой ва шимолий қўшни давлатларнинг ҳужуми, ички ўзаро феодал урушлар натижасида Ғарбий турк хоқонлиги тугатилади. Туркларнинг бир қисми Шарқий Туркистонда ўзларининг иттифоқини барпо қилади, Еттисув ва унинг атрофларини эса тургешлар қўлга киритади. Кейинроқ бу ерлар Олтойдан кўчиб келган қарлуқлар қўлига ўтади. Ўғузлар эса ғарбга томон юриш қилиб, VIII асрда Сирдарёнинг қуйи қисми ҳавзасида, Қорақумгача бўлган ҳудудда ўз давлатларини барпо қиладилар.

Туркий тиллар тараққиётининг учинчи босқичига, яъни қадимги туркий даврдаги туркий уруғ ва қабилалар, уларнинг тилларига оид жуда кўп ёзма манбалар, тарихий ёдгорликлар мавжуд. Жумладан, турк хоқонлиги таркибига кирган туркий уруғлар ва уларнинг тиллари Ўрхун-Энасой ёдгорликлари орқали аниқланган. Ўрхун-Энасой ёдгорликларининг кўпчилиги рус олимлари томонидан топилган. Булар орасида, айниқса, сибирлик ўлкашунос Н.М.Ядринцев томонидан 1889 йилда Мўғулистонда Ўрхун дарёси бўйларидан топган ёдгорликлар катта аҳамиятга эга. Худди шундай ёдгорликларнинг каттагина бир қисми Энасой дарёсининг юқори қисмидан ва Қирғизистондаги Талас водийсидан, шунингдек, Байкал кўли атрофлари, Лена дарёси соҳилларидан ҳам топилган.

Ўрхун-Энасой ёдгорликлари, асосан, тошларга ўйиб битилган ёзувлардан, идиш, тангалар каби буюмларда ва қоғозларга ёзилган битиклардан иборат бўлиб, бир қанча вақтлар олимлар учун ўқилиши жумбоқ бўлиб қолади. Шунга кўра, у қадимги скандинав-герман тилларига оид рун, руний (руна-сирли, яширин маънодир) ёзуви номи билан ҳам юритилади. Фақат XIX асрнинг 90-йилларида бу ёзувни дастлаб даниялик олим В.Томсен ва рус туркшуноси В.В.Радлов ўқидилар. Улар бу ёдгорликларнинг тил хусусиятлари туркий халқларга тегишли эканлигини аниқлаб берадилар. Шундан кейин кўп йиллар давомида бу ёзувларни таржима қилиш, тил хусусиятларини ўрганиш ва нашр этиш соҳасида катта ишлар қилинди.

Бу битиктошлар VII-VIII асрларга тегишли бўлиб, турк хоқонлиги даврида руний ёзувда битилган. Улар график жиҳатдан бир-бирига анча яқин туради. Суғдий ёзуви асосида пайдо бўлган қадимги туркий рун ёзуви Ғарбий ва Шарқий турк хоқонлигида кенг тарқалган эди.

Эрамизнинг 745 йилида турк хоқонлигини босиб олган уйғурлар давлати, асосан, илгари Шарқий турк хоқонлиги таркибига кирган қабилаларни бирлаштирар эди. Ғарбий туркларнинг ажралиб кетиши уйғурлар давлатини кучсизлантиради. Бунинг натижасида 840 йилда уйғур давлати қирғизлар томонидан босиб олинади. Қирғизлар ҳукмронлиги X асргача давом этади. Аммо ўзининг бирлигини, иттифоқини йўқотган кўпгина уйғур қабилалари қирғизлар ҳужумидан кейин ғарбга йўл олиб, ўз мустақил давлатини тузади, бир қисми эса қарлуқлар томонига кетади.

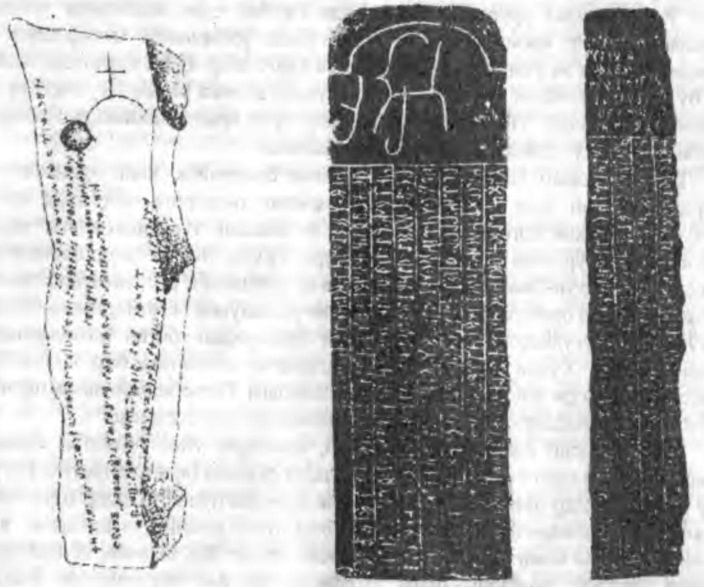

Турк хоқонлиги таркибига кирган туркларнинг бевосита давомчиси, вориси бўлган уйғурлар жуда катта мерос – ўша давр тилини акс эттирувчи ёзма ёдгорликлар қолдирганлар. Бу ёдгорликлар бирин-кетин ёзилганлиги – хронологик жиҳатдан икки даврга бўлинади.

Биринчи даврга хос обидалар энг қадимги ёдгорликлар бўлиб, улар Ўрхун ёзуви обидалари билан умумийликка эга бўлган битиктошлардан иборат. Булар ичида энг машҳури турк хонлари Култигин ва Тунюкуқ шаънига қўйилган қабр тошларига ёзилган ёдгорликдир. Бу тошлар Ўрхун (Мўғулистон) ва Енисей дарёлари бўйларидан топилганлиги сабабли фанда «ўрхун-енисей ёзувлари» деб номланади. Шунингдек, бу ёзув рун номи билан ҳам аталади. «Рун» сўзи скандинавия халқлари тилида «сирли, тилсим» маъноларида қўлланган. Сибирда сургунда бўлган швед офицери Ф.Т.Табберт-Страленберг 1730 йилда ўрхун-енисей ёзувининг бир нечаларини топиб, ҳали тарихда номаълум бўлган ва ҳеч кимсага тушунарли бўлмаган бу ёзувни юқоридагидек номлаган эди.

Бу ёзувни дастлаб В.Томсен ўқиди. У 1893 йил 15 декабрда Дания фанлар академияси мажлисида Ўрхун дарёси бўйидан топилган ёдгорликларнинг сирини топганлигини маълум қилди ва бу ёдгорлик туркий халқлар тилида ёзилганлигини билдирди. 1894 йил 19 январида В.Радлов «Култегин» шарафига

[illegible] ёдгорликнинг таржимасини беради. Р.Мелиоранский 1899 йилда унинг [illegible] таржимасини беради. Ўрхун-Енисей ёдгорликлари ўз навбатида яна, уч [illegible] бўлинади.

1. **Енисей ёдгорликлари.** Бу ҳозирги Енисей ва Тува автоном вилоятидан [illegible] ёдгорликлардир.

2. **Ўрхун ёдгорликлари.** Мўғулистон территориясидаги Ўрхун дарёлари [illegible] топилган Култегин, Тунюкуқ ёдгорликлардир.

3. **Талас ёдгорликлари.** Ҳозирги Жамбул вилоятидан топилган [illegible]лардир.

Қадимги туркий тилнинг рун ёзувида битилган йирик намуналари [illegible]лардир:

1. **Култигин битиклари.** Бу битиктош Элтариш ўғли Билга Ҳоқоннинг [illegible] Култигин шарафига қўйилган.

2. **Билга хоқон битиктоши.** Бу мармар Элтариш хоқоннинг ўғли [illegible] оғаси Билга ҳоқон шарафига 735 йилда қўйилган.

3. **Тунюкуқ битиктоши.** Бу ёзув ёдгорлиги иккинчи турк хоқонлигининг [illegible] Элтариш ҳоқон ва унинг хотини Элбилга хотун шарафига, сўнгра [illegible] хоқон шарафига қўйилган деб тахмин қилинган эди. Ж.Клоссон [illegible] айрим ерларига тузатиш киритиб, юқоридаги фикрларнинг [illegible] исботлади ва битиктош Қапағон билан Билга хоқонларнинг [illegible] Элтаришнинг шарафига қўйилган деган қарорга келди.

5. **Кулиҷур битиктоши.** Битиктошни 1912 йилда польшалик профессор [illegible] Мўғулистоннинг Улан-Батор яқинидаги Ихе-Хушоту манзилидан [illegible]

6. **Моюнчур битиктоши.** Буни фин олими Г.И.Рамстедт 1909 йилда [illegible] Мўғулистонда Селенга дарёси ва Шинэусу кўлига яқин ерда топган. [illegible] 759 йилда қўйилган деб тахмин қилинади. Қадимги туркий тилнинг [illegible] V-X асрларда вужудга келган.

[illegible] даврга тегишли ёдгорликларга эса суғд ёзуви асосида шаклланган [illegible] битилган матнлар киради. Улар турли мазмундаги ва тил хусусияти [illegible] ҳам ҳар хил бўлган асарлар, ҳужжатлардан (монавий), буддий ва [illegible] ёдгорликлари деб қаралса ҳам, бир умумий ном билан уйғур ёзуви [illegible] деб юритилади.

[illegible] ёзувида битилган ёдгорликларнинг энг муҳимлари қуйидагилардир:

1. **Хуастуанифт (монавийларнинг тавбаномаси).** Бу ёдгорликнинг уч [illegible] бор, улар Санкт-Петербург, Берлин ва Лондонда сақланади. Турфондан [illegible] Санкт-Петербург нусхаси уйғур ёзувида битилган. Турфондан ва «Минг [illegible] ибодатхонасидан топилган Берлин ва Лондон нусхалари монавий [illegible] билан битилган бўлиб, унинг тил хусусиятларини акс эттиради. Бу [illegible] 1910-1911 йилларда инглиз олими Ле Кок Берлин Лондонда нашр [illegible] Л.В.Дмитриева 1963 йилда уни лотин алифбосида русча таржимаси [illegible] нашр эттирди.

2. **Шаҳзодалар Қалйанамкяра ва Папамкара ҳақида қисса.** Бу

ёдгорликнинг матни 1914 йилда француз олими П.Пелло томонидан французча таржимаси билан нашр эттирилган.

3. **Олтин ёрук.** Асли қадимги ҳинд-санскритча «Суварнапрабҳаса» (олтин жило). Будда динига оид бўлган сутра (муқаддас китоб)нинг туркий таржимаси бўлиб, қисқача «Олтун ёрук» номи билан юритилади. У X асрда бешбалиқлик Сингку Сели Тутунг томонидан туркий тилга ўгирилган. Бизгача унинг 10 га яқин нусхаси етиб келган. 1909-1917 йилларда рус туркшуноси С.Е.Малов Сучжоу шаҳрига яқин Вунгшагудан топган ва 1913-1917 йилларда нашр эттирган (В.В.Радлов билан бирга) нусха бошқаларга нисбатан мукаммалрок бўлиб, Санкт-Петербургта сақланади.

4. **Секиз юкмак.** Турфондан топилган бу ёдгорлик матнини немис олимлари В.Банг, А.Фон Габен ва турк олими Г.Р.Раҳматийлар 1934 йилда Берлинда нашр эттирганлар. Булардан ташқари, уйғур ёзувида ёзилган бир қанча обидалар, турли афсоналардан олинган парчаларнинг матнлари битилган ёдгорликлар бор. Шунингдек, VIII-X асрларга ва кейинги даврларга оид жуда кўп уйғурча юридик-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам мавжуд. Бу ёдгорликларда ҳам адабий тил, ҳам халқ сўзлашув тили хусусиятлари акс этган.

Ғарбий турк хоқонлиги даврида (VI-VIII асрлар) туркий қабилалар ўтроқлаша бошлайди. Ўтроклашган турклар шаҳарда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ билан шуғулланади, чўл ва қишлоқ жойларда эса деҳқончилик қилади. Бунинг натижасида туркий қабилаларнинг этник жиҳатдан ўзаро яқинлашуви ва форс тилларида сўзлашувчи халқлар билан иктисодий, сиёсий ва маданий алоқалари кучаяди.

VIII асрда Ғарб ва Жанубда – Мовароуннаҳр ҳудуди (Самарқанд, Бухоро, Чоч, Фарғона, Хоразм)да яшаган аҳоли ва суғдий-эроний халқлар араблар томонидан босиб олинади, Аббосийлар халифалигига қарам бўлиб қолади. Бу ердаги халқлар эса ислом динини қабул қилади. Бу тарихий ҳодиса Мовароуннаҳрда яшаган халқларнинг, шу жумладан, туркий халқларнинг иктисодий ва маданий тараққиётига, фан ва адабиётнинг ривожига маълум даражада таъсир кўрсатди. Айникса, IX асрнинг 2-ярмидан, Сомонийлар давридан бошлаб туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жиддий силжишлар содир бўлди. Жумладан, уруғ-қабилачилик муносабатлари кучсизланади, феодал муносабатлар ривожланиб боради.

Шу аснода турк хоқонлиги даврида туркий қабилалар тўлиқ табақаланади. Марказлашиш, ўзаро бирлашиш жараёнида қўшилиш ва ажралиб кетиш асосида ривожланган туркий тиллар уйғурлар ҳукмронлиги даврида умумтуркий адабий тил сифатида шаклланади. Бу адабий тилнинг ташкил топишида қарлуқ-чигил тиллари, шунингдек уйғур тили асос сифатида қатнашади, унинг тараққиётига маълум даражада таъсир қилади. X-XII асрларда Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида қўлланган, маълум даражада меъёрга солинган туркий адабий тил қисман ўғуз-қипчоқ тиллари хусусиятларини ҳам ўз ичига олар эди. Эски ўзбек адабий тилининг халқ тили сифатида шаклланиш даври ҳам мана шу вақтларга тўғри келади.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўрхун –Энасой ёзуви нима учун рун ёзуви деб аталган?
2. Уйғур ёзувида битилган ёдномаларни сананг.
3. Ўрхун-Энисой ёзуви қайси олимлар томонидан ўқилган?
4. «Ўзбекистон тарихи» дарслигидан қадимги туркий тил тарихини ўқиб чиқинг.
5. Тўнюқуқ битиктоши ҳақида маълумот беринг.
6. Култегин ёдгорлиги ҳақида гапириб беринг.

ФОНЕТИКА

Маълумки, фонетика маълум бир тил унли ва ундош товушларининг [illegible] даврлардаги тараққиёти, ҳар бир тараққиёт даври учун хос бўлган [illegible] система, айрим унли ва ундош товушларнинг шаклланиши ва [illegible] тараққиёти, асосий фонетик қонуниятлар каби масалаларни ўрганади.

Қадимги туркий тил фонетикаси, ундаги унли ва ундош товушлар ҳақида [illegible] ва қатъий бир фикр айтиш мушкул, чунки уларнинг бевосита талаффуз [illegible] кузатишдан, тадқиқ қилишдан маҳруммиз. Бу ҳақда ёдномалар [illegible] ўрганиш орқали хулосалар чиқариш мумкин.

Унлилар

Қадимги туркий тилда саккизта унли фонема бўлиб, улар бир-биридан [illegible], тор-кенглиги, лабланиш-лабланмаслигига кўра фарқ қилади. Булардан [illegible] орқа қатор ва *ә, и, ө, ү* олд қатор унлиларидир. Кенг унлилар - *а, ә,* [illegible]. Лабланмаган унлилар – а, э. о, ө; лабланган [illegible] тор унлилар - *и, ы, у, ү*. Қадимги туркий тилнинг унли фонемалари [illegible] – о, ө, у, ү. Қадимги туркий тилнинг унли фонемалари [illegible] бундай миқдорий тенглик уларнинг системасини куб [illegible] ифодалашга имкон беради.

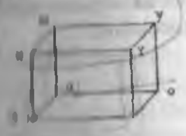

[illegible] Кубнинг юқори қисмида тор унлилар, қуйи қисмида кенг унлилар, олд [illegible] олд қатор унлилари, орқасида орқа қатор унлилари, ўнг томонида [illegible] ва чап томонида лабланмаган унлилар берилди.

Демак, *а* - лабланмаган, кенг ва орқа қатор; *ә* - лабланмаган, кенг лекин [illegible] қатор унлидир. Бу унлининг талаффузи қозоқ ва қирғиз ҳамда кўпгина [illegible] тилларда, ўзбек тилининг сингармонизмли лаҳжа ва шеваларида [illegible]. Татар ва бошқа тилларида бу унли янада орқага силжиши ва [illegible] натижасида *ô* (ҳозирги ўзбек тилидаги тил орқа, лабланган *о* [illegible] айланган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида баъзи ўринларда олдинги [illegible] *ô* га яқинлашган, айрим ҳолларда орқага томон кенгайиб *ә* га айланган.

Қадимги туркий тиллардаги *ә* унлиси эса ҳозир торайиб, кўпгина туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида биринчи бўғинда *э* га айланган.

Мисоллар:

ат (от)	*әт (эт, гўшт)*	*адағ (оёқ)*
аб (ов)	*әб (уй)*	*қаған (хоқон)*
ар (алда)	*әр (эр)*	*анда (унда)*
аш (ош)	*әш (эш)*	*ара (ора)*
сан (сон)	*сән (сен)*	*қара (қора)*

Ы унлиси лабланмаган, тор ва орқа қатор; *и* лабланмаган, тор, олд қатор унли. Бу икки унли фонема ҳозирги ўзбек адабий тилида ва сингармонизмсиз лаҳжа ва шеваларда *ы* нинг олдинга силжиши натижасида конвергенцияга учраган, яъни бир фонема (*и*)га айланган. Аммо ўзбек тилининг сингармонизмли лаҳжа ва шеваларида ҳамда бошқа туркий тилларда ўз ҳолича сақланган. Қадимги туркий тилда ҳам орқа қатор *ы* билан олд қатор *и* икки мустақил фонемадир.

йиг (яхши)	*йыг (йиғ)*
тик- (тик-)	*тық (тиқ-)*
йал (ёл)	*йыл (йил)*

О унлиси лабланган, кенг ва орқа қатор; *ө* ҳам лабланган, кенг, лекин олд қатор унлидир. Қадимги туркий тилда орқа қатор *о* билан алоҳида икки фонемадир.

ол (у)	*өл (ўл)*
от (олов)	*өт (ўт-)*
оз (ўз)	*өз (ўз, жон)*

У унлиси лабланган, тор ва орқа қатор; *ү* ҳам лабланган, тор, лекин олд қатор унлидир. Бу унлиларнинг ҳам ҳозирги ҳолати *ө* ва *о* унлилариники сингаридир. Қадимги туркий тилда ҳам *у* ва *ү* алоҳида фонемадир.

ту- (тўс-)	*тү (тук)*
ур- (ур.-)	*үр- (пуфла)*
уч (тугаш жойи)	*үч (3)*

Ҳозирги *ō* унлисини қадимги туркий тилда *а* унлиси ифодалайди. Масалан ҳозирги *бōш*, сўзи *баш*, *қōр* сўзи *қар* тарзида талаффуз этилади.

Ундошлар

Қадимги туркий тилда қуйидаги ундошлар амалда бўлган: в, *л, м, н, ң, р, б, г, д, з, ғ, й, п, т, с, ш, к, қ, ч*

1. Сонорлар: *л, м, н, ң, р*
2. Жарангли: *б, г, д, з, ғ, й*
3. Жарангсизлар: *п, т, с, ш, к, қ, ч*

Аввал таъкидлаганимиздек, ўрхун алифбосидаги айрим харфлар товушлар бирикмасини ифодалайди. Бу бирикмалар жарангли ва жарангсиз товушлар бирикмасидан иборат: бундай хусусият уйғур ва араб алифбосида учрамайди.

Қадимги туркий тилда *б, м, п* лаб ундошлари мавжуд. Сирғалувчи лаб товуши *ф* йўк. Ўрхун ёзувида *в* учун махсус ҳарф йўк. Унинг ўрнида *б* ни ифодаловчи ҳарф ишлатилади. Уйғур ёзувида эса *в* учун махсус ҳарф бор. *б* ундоши лаб-лаб, портловчи, жарангли, шовқинли ундош бўлиб, сўз бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам учрайди: *бу, йабғу (амир), саб (нутқ)*.

М ундоши *б* дан унинг талаффузида бурун бўшлигининг - иштироки борлиги ва шовкинсизлиги билан фарқланади. Демак, *м* лаб-лаб, назал, портловчи, сонор (шовқинсиз) ундошдир.

П ундоши б дан жарангсизлиги билан фарқ қилади. Бу ундош ҳамма позицияларда учрайди: *Пурум* (Рум), *Апа тарқан* (унвон), *тэп* (деб).

В ундоши, юқорида айтилганидек, фақат уйғур ёдномаларда бор. *В* фақат сўз ўртаси ва охирида ўрхун ёдномаларидаги *б* ўрнида учрайди: *сав* (нутқ), *сәвинч* (севинч).

С тиш олди-тиш, сирғалувчи, жарангсиз ундош фонема бўлиб, қалин (веляр) ва ингичка (палатал) вариантларига эга.

З ундоши *с* дан фақат жаранглилиги билан фарқ қилади.

Т ундоши *с* дан фақат портловчилилиги билан фарқ қилади.

Д ундоши *з* дан фақат портловчилилиги билан фарқ қилиб, сўз ўртаси ва охирида учрайди. *Бодун* (халқ), *од* (замон).

Н ундоши *д* дан сонорлиги билан ва назаллиги билан фаркланади. Демак, бу товуш тил олди, портловчи, сонор, назал ундош бўлиб, сўз бошида камроқ ва бошқа позицияларда кўпроқ учрайди. *Нэңг* (нарса), *ана* (она), *бэн* (мен).

Л ундоши *н* дан ён товушлиги ва бурнаки эмаслиги билан фарқ қилади. (ён ёки латерал ундош деб ўпкадан чиккан ҳавонинг тилнинг бир ёки икки ёнидан ўтиши натижасида ҳосил бўлган товушга айтилади.)

Р ундоши *л* дан ёнсизлиги ва қалтироқлиги билан фарқ қилади. (Қалтироқ ёки вибрант ундош деб тил учининг титраши натижасида вужудга келган товушга айтилади).

Қадимги туркий тилда тил олди –танглай, жарангсиз ундошлардан *ч* билан *ш* бор.

Ж билан *жç* эса йўқ. *ч* портловчи, *ш* - сирғалувчи ундош: *чаб* (шуҳрат), *шаб* (унвон).

Й тил ўрта ва тил орқа вариантларга эга бўлган сирғалувчи сонор фонемадир. *Йаблақ* (ёмон), *ай* (ой).

К (қ) тил ўрта *(к)* ва чукур тил орқа *(қ)* вариантларига эга бўлган портловчи, жарангсиз, ундош фонемадир. *Г (г)* фонемаси *к (қ)* дан фарқланиши билан фарк қилади.

Қадимги туркий тилда *г (ғ)* сўз ўртасида ва охирида учрайди: *қаған* (хоқон), *огут* (ўгит).

Қ товуши *г (ғ)* дан назаллиги ва сонорлиги (шовқинсизлиги) билан фарқ қилади. Бу фонема ҳам тил ўрта ва чуқур тил орқа вариантларига эга бўлиб, сўз ўртасида ва охирида учрайди: *йаңы* (янги), *аң* (онг).

Қадимги туркий тилда бўғиз ундоши *ҳ* ва тил орқа *х* ундоши йўқ.

Сингармонизм

Қадимги туркий тилда сингармонизм қонуни амалдаги қонуният бўлган. Бу даврда биринчи бўғиннинг қаттиқ ва юмшоқлигига кўра сўз ёки бутун бир жумла қаттиқ ва юмшоқ талаффуз қилинган.

Сингармонизм деб сўздаги товушларнинг бир-бирига ҳамда ўзакка қўшимчаларнинг талаффуз жиҳатдан уйғунлашишига айтилади. Масалан: *көрур, көзум көрмәзтәг, билир билигим билмәз тәг болты*. Қадимги туркий тилда сингармонизмнинг икки қонуни мавжудлиги аниқ:

1) ***танглай уйғунлиги ёки палатал аттракция;***

2) ***лаб уйғунлиги ёки лабиал аттракция.***

Танглай уйғунлиги — сўздаги товушларнинг бир-бирига ва қўшимчаларнинг ўзакка қаторда ва қалин-ингичкаликда мослашувидир:

Йашымқа (ёшимда)	*әлиг (элни, давлатни)*
илгәрү (олдинга)	*оғузғару (ўғузга)*
бәртимиз (бордик)	*билиг (билим)*

Лаб уйғунлиги - биринчи бўғиндаги унлига кейинги бўғиндаги унлининг ёки ўзакдаги унлига қўшимчадаги унлининг лабланиш жиҳатдан мослашувидир.

ишиг (ишни)	*күчүг (кучни)*
иним (укам)	*көзүм (кўзим)*
әлимиз (давлатимиз)	*сүмүз (лашкаримиз)*

Демак, сингармонизм қонунида сўзнинг биринчи бўғинидаги унли фонема қандай бўлса, қолган бўғинида ҳам шу унли фонемага мослашади, яъни сўзнинг биринчи бўғинида тил орқа унлиси бўлса, унинг ҳамма бўғинларида ҳам тил орқа унлиси бўлади. Сўзнинг биринчи бўғинида тил олди унлиси бўлса, қолганларида ҳам тил олди унлиси бўлади.

Қадимги туркий тилда сингармонизм қонуниятининг баъзан танглай ёки лаб гармонияси бузилганлиги ҳам кузатилади, бироқ унинг қаттиқ-юмшоқлиги ҳар доим сақланиб қолади. Масалан: *...будунлығ йоңшуртуқин үчүн Түрк будун әлләдүк* (Т).

Ёпиқ бўғинли сўзларда лабланган унлиларнинг ишлатилиши доимий ҳодиса сифатида сақланиб қолди. Лаб гармонияси кўпроқ феълнинг шахс-сон формаларида учрайди. Шунингдек, эгалик, сўроқ юкламаси, равишдош, сифатдош, феъл замонлари қўшимчаларида ҳам кўринади. Масалан: *әзум, өзуң, ичикдим, олур* ва ҳ.

[illegible] Кошғарий лабланган ва лабланмаган унлиларнинг ўрни ҳақида [illegible] юритиб, бунга ўтган замон феълининг биринчи шахс бирлигини мисол [illegible] кўрсатади. Унинг маълумотига кўра, феълнинг бу формаси туркларда [illegible], ўғузларда эса *бардум* шаклига эга.

[illegible] кўриналики, ўша даврдаёқ диалектларда сингармонизм қонунининг [illegible] бошланган.

Сингармонизм ҳодисаси ҳозирги бир гуруҳ туркий тилларда тўла акс [illegible]-да, ҳозирги бир гуруҳ туркий тилларда кучсизроқ хусусиятга эга. [illegible] тилларда сингармонизм қонуни мавжудлигини биринчи бўлиб XI [illegible] М.Кошғарий тасдиқлаган. У туркий сўзларнинг ўзак характерига [illegible] қаттиқ ўзакли сўзларга қаттиқ аффикслар, юмшоқ ўзакли сўзларга [illegible] аффикслар қўшилишини айтиб ўтган.

ГРАФИКА

Маълумки, графика тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, унда маълум бир [illegible] ёзув системаси ўрганилади. Қадимги туркий тилда ёзув системасини Ўрхун [illegible] [illegible]лади. Шу билан бирга, уйғур ёзуви ҳам амалда бўлган.

Ўрхун ёзуви.

Ўрхун ёзуви туркшуносликка ва ёзув тарихига оид асарларда «Ўрхун-[illegible] ёзуви», «Енисей-Ўрхун ёзуви», «Сибирь ёзуви», кўпроқ «туркий рун(а) [illegible]» деб юритилади. Бунга Ўрхун ҳарфларининг қадимги герман халқларига [illegible] Run(e) деб аталувчи ёзувга ташқи жиҳатдан бир оз ўхшашлиги сабаб [illegible]. Бу ёзувнинг Шарқда «Дулбарчин» номи билан юритилгани ҳақида [illegible] филолог ибн Арабшоҳ (1389-1450) ўзининг «Ажойиб-ул-мақдур фи [illegible] Таймур» (Темур фалокатларида қисматнинг қизиқликлари) номли [illegible] маълумот беради.

«Хитойда уларнинг (туркларнинг - А.Р.) «дулбаржин» деб аталадиган ёзуви [illegible] кўрдим, ҳарф қирқ битта. Кўплигининг сабаби шундаки, улар [illegible] қалин ва ингичкаларини, шунингдек, айиргичларни ҳарф [illegible], натижада қўшимчалар ва қўшимча ҳарфлар пайдо бўлади» [illegible] кутубхонасидаги 3543-қўлёзма, вар.286а). Аммо ибн Арабшоҳ [illegible] алифбони келтирмаган.

Ҳамма ёзувларда бўлганидек, дулбарчин (Ўрхун-енисей) ёзуви ҳам замони [illegible] билан боғлиқ бўлган айрим шаклий фарқлар туфайли Ўрхун, [illegible] ва енисей вариантларига эга. Буларнинг энг қадимийси Ўрхун [illegible].

Ўрхун ёзувида унли товушларни билдирадиган тўртта, енисей битикларида [illegible] харф бор.

[illegible] ҳарфи. Бу ҳарф икки учи илгакли таёқчадан иборат. Илгакнинг бири ўнгга, [illegible] чапга қараган. Қайси бирининг ўнгга қараган бўлишининг аҳамияти йўқ. [illegible] учун бу ҳарф икки кўринишга эга. Бироқ устки илгак ўнгга, пастки [illegible] чапга қараган бўлиб, [illegible] бу Ўрхун ёдномаларига хос. Иккинчисида [illegible] устки илгак чапга ва пастки илгак ўнгга қараган. [illegible] Енисей

битикларида ҳар иккала кўриниши ҳам бор. Бу ҳарф тил олди *ә* ва тил орқа *а* товушини билдиради. *А* ёки *ә* эканлигини ундош товушларни ифодаловчи ҳарфлардан билиш мумкин. *А* ҳарфлари сўз бошида *т* товушини, иккинчиси *а* товушини билдирувчи ҳарф бўлади.

Бошқа ёзувдаги ёдномаларни илмий равишда ўқишни таъминлаш мақсадида транслитерация ва транскрипциядан фойдаланилади. Транслитерация (ҳарф ағдариш)да битикдаги ҳарфлар, транскрипцияда эса товуш ёки фонемалар махсус белгилар билан аниқ берилади. Демак, транслитерация ёзувни аниқ акс эттирса, транскрипция талаффузни аниқ акс эттиради.

А ҳарфининг транслитерацияси учун ъ белгиси қабул қилинади.

2. *И ҳарфи.* Бу ҳарф бир илгакли таёқчадан иборат бўлиб, илгак юқорига ва ўнг томонга қараган. Агар илгак чапга қараган бўлиб юқорида бўлса, *п* ни билдирувчи ҳарф, пастда бўлса, калин *л* товушини англатувчи ҳарф бўлади. И ҳарфи тил олди *и* ва тил орқа *ы* товушини билдиради ва *а* ҳарфидан фарқ қилиб, сўз бошида ҳам ишлатилади. Бу ҳарф транслитерацияда ь белгиси билан ифодаланади.

Лабланмаган унлилар учун қўлланадиган бу икки ҳарф товушларнинг қатордаги фаркини акс эттирмайди, фақат тор-кенглигини кўрсатади. Икки илгакли *а* ҳарфи кенг унлиларни ва бир илгакли *и* ҳарфи тор унлиларини англатади.

3. *Ўқу ҳарфи.* Бу ҳарф учи ўнгга қараган бурчак шаклига эга. Ўқу ҳарфи лабланган тил орқа *о* ва *у* унлиларини билдиради. Бу ҳарф транслитерацияда v белгиси билан ифодаланади.

4. *Ўку ҳарфи.* Бу ҳарф бир бутун ва икки ярим таёқчадан тузилиб, ярим таёқчалар бурчак ҳосил қилган ҳолда бутун таёқчанинг ўнг томонига, ярмидан юқорисига қуйидаги илгакларда бирлаштирилади: Ўку ҳарфи лабланган тил олди *ә* ва ү унлиларини билдиради. Бу транслитерацияда белгиси билан ифодаланади.

5. *Э ҳарфи.* Бу ҳарф Ўрхун ёдгорликларида йўқ. Бунинг шакли айқашган ёки ёндошган икки ёй ёки бурчакдан иборат: Бу ҳарф э товушини билдиради.

Қуйидаги ҳарфлар лаб ундошларини билдиради:

1. Пи ҳарфи. Бу ҳарф и ҳарфидан илгагининг чап томонга қараганлиги билан фарқланади ва *п* фонемасини англатади. Пи ҳарфи транскрипцияда ҳам транспитерацияда ҳам, *п* ҳарфи билан ифодаланади. Ҳарф фақат муайян бир фонемани билдирганда транскрипция билан транслитерация белгиси бир хил бўлади. П товушининг олдига лабланган унли қўшиб талаффуз қилинадиган ҳарф ҳам бор. Бу *Ўп ҳарфи* бўлиб, шаклларига эга. Бу транслитерацияда *п* ҳарфи билан берилади

2. Аб ҳарфи. Бу ҳарфнинг асосий кўриниши шаклида бўлиб, енисей ёдномаларида тик ва ёпиқ шаклларига эга. Аб ҳарфи *б* фонемасининг қалин вариантини билдиради. Ундошларнинг қалин вариантини билдирувчи ҳарфларга эса икки рақами қўйиб ифодаланади.

3. *аб* ҳарфи. Бу ҳарф *б* фонемасининг ингичка вариантидир. Ёзувда

[illegible] эга. Чап томондаги биринчи шакл енисей ёдномаларида *ә* унлисини, [illegible] ёдномаларида эса фақат мазкур ундошни ифодалайди. Енисей [illegible] *эб* ҳарфининг яна кўринишлари бор. Эб ҳарфи [illegible] транслитерацияда _ билан берилади.

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *м* фонемасини англатади ва шаклларга эга. [illegible] транскрипцияда ҳам, транслитерцияда ҳам *м* ҳарфи билан ифодаланади.

Ўрхун ёдномаларида қуйидаги ҳарфлар тил олди-тиш ундошларини [illegible]

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *т* фонемасининг қалин вариантини билдиради. Ёзувда шаклларга эга. Ат ҳарфи транслитерацияда *т* ҳарфи билан [illegible]

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *т* фонемасининг ингичка вариантини англатади ва [illegible] эга. Агар бу ҳарфни ён томонга айлантирилса *ақ* ҳарфи, юқориси [illegible] *ўқу* ҳарфи ҳосил бўлади. *Эт* ҳарфи *т* фонемасининг ингичка вариантини билдиради. Транслитерацияда *т* ҳарфи билан кўрсатилади.

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *д* фонемасининг- қалин вариантини билдиради ва [illegible] шаклига эга. Енисей ёдномаларида шаклига ҳам эга. Транслитерацияда *д* билан берилади.

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *д* фонемасининг ингичка вариантини англатади ва [illegible] эга. Енисей ёдномаларда шакли ҳам бор. Транслитерацияда *д* билан [illegible]

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *с* фонемасининг қалин вариантини, баъзан *ш* ни [illegible] ва шаклларга эга. Транслитерацияда *с* билан берилади.

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф асосан *с* фонемасининг ингичка вариантини англатади [illegible] шакли тик таёқчадан иборат, Эс ҳарфи транслитерацияда *с* билан [illegible]

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *з* фонемасини билдиради ва шаклларга эга. [illegible] транскрипцияда ҳам, транслитерацияда ҳам *з* билан берилади.

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *н* фонемасининг қалин вариантини англатади ва [illegible] эга. Енисей ёдномаларида ў нгга очилган кўриниши ҳам бор. Транслитерацияда *н* билан кў рсатилади.

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *н* фонемасининг ингичка вариантини [illegible] ва шаклларга эга. Транслитерацияда *н* ҳарфи билан ифодаланади.

[illegible] *Ар ҳарфи.* Бу ҳарф *р* фонемасининг қалин вариантини [illegible] ва шаклларга эга. [illegible] ён томонга ағдарилса *Ўқу* ҳарфи, ост-уст ҳолатда *ақ* арфи ҳосил [illegible] Ар ҳарфи, транслитерацияда *р* билан ёзилади.

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *р* фонемасининг ингичка вариантидир. Ёзувда шаклга [illegible]

[illegible] *ҳарфи.* Бу ҳарф *л* фонемасининг қалин варианти бўлиб, шаклига эга.

[illegible] *ҳарфи.* Бу *л* фонемасининг ингичка варианти бўлиб, шаклга эга.

Ўрхун ёзувида тил олди-танглай ундошларини билдирувчи қуйидаги

ҳарфлар бор.

1. *Чи ҳарфи*. *Ч* фонемасини ифодалайди. Ёзувда ___ шаклга эга.
2. *Ич ҳарфи*. Бу ҳарф ёзувда ___ шаклга эга бўлиб, *ич* деб ўқилади.
3. *Ши ҳарфи*. Ёзувда ___ шаклга эга бўлиб, *ш* деб ўқилади.

Қуйидаги тил ўрта ва тил орқа ундошлари бўлган:

1. *Ай ҳарфи*. *Й* фонемасининг қалин варианти бўлиб, ёзувда ___ шаклга эга.
2. *әй ҳарфи*. *Й* фонемасининг ингичка варианти бўлиб, ёзувда ___ шаклга эга.
3. *Ақ ҳарфи*. *Қ* фонемасини ифодалайди. Ёзувда ___ шаклга эга.
4. *Ўқ ҳарфи*. Бу ҳарф **ақ, уқ** баъзан **қ, қо, қу** деб ўқилади. Ёзувда ___ шаклга эга.
5. *Иқ ҳарфи*. Бу ҳарф *–ық, қ* деб ўқилади ва ёзувда ___ шаклга эга.
6. *әк ҳарфи*. Бу ҳарф *к, қ(к)* товушини ифодалайди ёзувда ___ шаклига эга.
7. *Ўқ ҳарфи*. *өк, үк* ва баъзан к, кө, кү деб ўқилади. ___ шаклига эга.
8. *Аг ҳарфи*. Бу ҳарф *ғ(г)* товушини ифодалайди. Ёзувда ___ шаклга эга.
9. *әг ҳарфи*. Бу ҳарф *г* ундошини, яъни *ғ(г)* фонемасининг ўрта вариантини ифодалайди.

Ўрхун ёзувида назар ва бирдан ортиқ ундошларни билдирувчи қуйидаги ҳарфлар бор:

1. *Инйи ҳарфи*. Назал *й* ёки *нй* фонемасини ифодалайди. Ёзувда ___ шаклига эга.
2. *инги ҳарфи*. Бу ҳарф ___ шаклга эга, танскрипцияда ң ни ифодалайди.
3. *Инти ҳарфи*. Бу ҳарф ёзувда ___ шаклларига эга. Т ё ид ёхуд нт, нд фонемаларини ифодалайди.
4. *Инчи ҳарфи*. Лт, лд деб ўқилади. Ёзувда ___ шаклга эга.
5. Арт ҳарфи. Бу ҳарф ___ шаклига эга. Рт фонемасини ифодалайди.

Савол ва топшириқлар:

1. Қадимги туркий тилдаги унлиларни сананг.
2. Унлиларни тасниф қилинг.
3. Қадимги туркий тилдаги унлларнинг ҳозирги ўзбек тилидаги унлилардан қандай фарқли томонлари бор?
4. Сингармонизм нима?

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексикологияда тилда мавжуд бўлган барча сўзлар, яъни ўша тилнинг луғат бойлиги ҳақида сўз юритилади.

Шуни ҳам қайд қилиш кераки, қадимги туркий тил луғат составида мавжуд бўлган сўзларни бирор уруғ ёки қабилага мансуб деб бўлмайди. Чунки қадимги туркий тил лексик қатламида бўлган сўзлар ўша даврда яшаган уруғ ва қабилаларнинг барчасига тегишли бўлган деб қараш зарур. Бундан, албатта, қадимги туркий тил луғат составида туркий бўлмаган

сўзлар йўқ экан, деган хулосага ҳам келмаслик керак. Ана шу нуқтаи назардан қадимги туркий тил лексик қатламини икки группага бўлиш лозим: туркий ва ўзлашган қатлам.

Туркий қатлам. Қадимги туркий тилнинг асосий лексикасини, шубҳасиз, туркий тилга хос бўлган қатлам ташкил қилади. Бу қатлам ҳозирги туркий тилларнинг барчасиги тегишли бўлган лексемалардир.

Қадимги туркий тилнинг лексик қатламига топонимлар, этнонимлар, ... қолисаларини билдирувчи лексемалар, мансабни билдирувчи ..., гидротопонимлар, ономастика, зоонимлар, кариндошликни ... терминлар, ҳарбий соҳага оид терминлар, космик жисмлар ... терминлар, соматик сўзлар, кийим-кечакка оид сўзлар оиддир. Уларнинг ... қуйидагичадир.

Топонимлар. XI-XIX асрлардаги обидаларда анчагина жой номлари ... Мазкур топонимлар ўша даврларда яшаган туркий халқларнинг ... моддий, маданий турмуши, уларнинг қаерларда истиқомат ..., касб-ҳунари, этник состави ҳақида маълумот беради. XI-XIX ... қуйидаги топонимлар учрайди: *Чуғай, Қарақум, Шантун балық, ... Когмен, Тэмир қапығ, Соғдақ* (Тўн.), *Этукэн йыш, Шантун йазы, ... Чача, Эзгэнти, Буқарақ, Мағы қорған, Табғач* (Кт., Унг.) ва ... Буларнинг лексик-семантик хусусиятлари қуйидагича:

... топонимлар бирор нарса ва предметнинг тусига қараб қўйилган. ... *Қарақум* (Кт), *Қызылқум* (Кт).

Айрим топонимлар бирор нарса ва предметнинг тусига қараб қўйилган. ... *Атлық* (Тон).

... топонимлар предметларнинг физик хусусиятидан олинган: ... (Кт), *Тэмир қапығ* (Кт).

Этнонимлар, яъни уруғ ва қабилаларнинг номидан жой номлари ҳосил ...: *Түрк* (Кт), *Қырғыз* (Кт), *Қыпчақ* (Бх), *Табғач* (Тўн), *Оғуз* (Кт), *Аз* ... *Түрк бодун Табғачқа кэрур эрти. Түрк илинэ* (Кт) ва бошқалар.

Томонларни ифодаловчи топонимлар: *Өнрэ*-шарқ, *Кэдрэ* - ғарб, *Бирийэ* - ... (Тўн), *Йырайа* -Шимол (Тўн).

Тоғлик жойларни билдирадиган топонимлар: *Қадырқан йыш, Отукэни йыш*.

... тоғ маъносидаги *йыш* ўрнида тоғ сўзи ҳам қўлланган.

Этнонимлар. XI-XIX асрларда Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Сибирь, ... бошқа ҳудудларда яшаган туркий халқларнинг этник состави ... хилма-хил бўлган. Ёзма обидаларнинг гувоҳлик беришича, бу ... территорияларда яшаган уруғ ва қабилаларда маданий юксалиш эрамиздан ... бошланган. Ёзма обидаларда *арғу* (Кт), *басмил* (Кт), *қарлуқ* (Бх), ... (Кт), *татар* (Кт), *толио*, *түрк* (Тўн), *усун*, *чигил* (Бх) каби туркий уруғ ва қабилалар билан бирга *авар, қитиний, табғач, тангут, татабы* (Кт.) ... (тожик) (Кт), *изгил*, *соғд* (Кт) каби туркий бўлмаган қабилалар ҳам учрайди.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, туркий ва туркий бўлмаган уруғ, қабилалар номларини аниқлаш, уларни лексик-семантик томондан таҳлил қилиш жуда қийин вазифадир. Чунки бунинг учун этимологик кузатишлар олиб бориш талаб қилинади.

Туркий ва туркий бўлмаган уруғ, қабилалар тўғрисида илк маълумотлар яна Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони»да ўз ифодасини топган. Унинг таъкидлашича, ўғузлар туркларнинг бир қабиласи бўлиб, улар икки уруғдир. Ҳар бир уруғ ўз молларига маълум бир тамғани қўйганлар. Ана шу ўзлари қабул қилган тамғалар асосида уруғ номларини атаганлар. Демак, бундан хулоса келиб чиқадики, қадимги даврларда ҳар бир уруғ ва қабиланинг ўзига хос туғи (байроғи) бўлган, шу байроққа қўйилган белги ҳам ўша уруғ ёки қабилини номлаб келган. Кули чур битикида «уч туғди байроқ» ибораси ҳам бор. Кейинги йилларда этноним, микроэтноним, автоэтноним, эллоэтноним, типологик этнонимлар соҳасида ёзилган мақолаларда ҳам туркий уруғ ва қабилалар тўғрисида қизиқарли маълумотлар баён қилинган.

Туркий уруғ ва қабилалар номлари лексик-семантик жиҳатдан қуйидагиларга асосланган бўлиши мумкин:

Бирор уруғ ва қабилалар тарқалганда, хусусан бошқа жойларга бориб жойлашганда, ўзлари илгари қандай ном олган бўлсалар, шу ном билан атаганлар. Масалан: *нэймэн* (Унг), *қарлуқ* (Унг), *қыпчақ* (Унг), ҳозирги айрим топонимларда ҳам уруғ номлари сақланиб қолган.

Баъзи уруғ ва қабилалар ўзларини ўша яшаб турган жой номлари билан юритганлар. Масалан: *Аз* (Тўн), *Тўлис*.

Ҳар бир уруғ ва қабилалар номи ўз байроғидаги тағма номи билан аталган. Масалан: *Тамғалы* (Унг), *Қазйақли* (Унг), *Туйақлы* (Унг).

Ономастика. Қадимги туркий тилнинг лексик қатламига хос сўзлардан яна бир группаси ономастикадир. Ономастика ҳам тилнинг луғат составини бойитишда муҳим роль ўйнайди. Ономастика қадимги туркийларнинг дунёқараши, эътиқодини билишда ҳам муҳим воситадир.

Қадимги туркийлар қуйидаги анъанага кўра шахсларга ном қўйганлар:

Ўзлари учун муқаддас ҳисобланган ҳайвонларга нисбатан бериш билан: *Бори*, *Барс* (Кн).

Шахсларнинг маълум бир сифат хусусиятлари ном қўйишга асос бўлади. Бунда номларнинг семантикаси остида шу белги ётади: *Култигин* (кул-кучли демакдир) (Кт.), *Тўнюқуқ* (тўнгич жавқар), *Билга ҳоқон* (Билга – доно демакдир).

Гидротопонимлар. Қадимги туркий тилнинг луғат составида гидротопонимларни билдирадиган лексемалар ҳам анчагина. Бундай гидротопонимларга *Иртиш* (Кт.), *Селенге* (Кт), *Йинжу* Огуз (Кт) *Қаракул* (Унг), *Алтынкол* (Бх), *Йашыл огуз* (Кт), *Йартыкол* (Унг), *Балқашкол* (Тун), *Кэзликол*, (Унг) ва бошқа шунга ўхшашларни кўрсатиш мумукин. Уларни лексик-семантик томондан қуйидагича группалаштириш мумкин:

- VI-XIV асрларда дарё номига огуз сўзи қўшиб ишлатилган. Маслан:

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
5648
Toshkent TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

[illegible] *Йашыл огуз, Кэмэ огуз, Тогла огуз, Эркун огуз, Йар огуз, Артыс* [illegible] ва бошқалар.

[illegible] номига *көл* ҳамда *қод* сўзларини қўшиб ишлатганлар. Масалан: [illegible] *Алтыр көл, Кэзлук көл, Саланга қоды*.

Зоонимлар. Қадимги туркий тил лексик қатламида зоонимлар ҳам ўз [illegible] топган. Бу даврдаги зоонимларни лексик-семантик томондан [illegible] группалаштирш мумкин.

Ҳайвон тушунчасини билдирадиган зоонимлар: *адыг* (айык) (Унг), *бичин* [illegible] (Кт), *ат* (Кт), *бөри* (Кт), *буқа* (Кт),, *табышқан* (Тўн).

Қариндошлик тушунчасини билдирадиган терминлар. Қадимги [illegible] тил луғат составида бошқа сўзлар билан қаторда қавм-қариндошлик [illegible] ҳам ўз ифодасини топгандир.

[illegible] обидалар тилида учрайдиган яқинлик ёки қавм-қариндошлик [illegible] билдирадиган сўз-терминлар ҳам маълум бир шароитда пайдо [illegible] Бу сўз-терминлар қанчалик турғун бўлмасин, даврлар ўтиши билан [illegible], ўзгаради ва адабий формага силжийди. Аниқроғи, оила, никоҳ [illegible] янги шакллари пайдо бўлиши билан бу сўз-терминларининг [illegible] ҳам ўзгаради. Қадимдан актив ишлатилиб келган бу соҳага оид сўз-[illegible] архаиклашиб қолиши ва унинг ўрнида бошқа кардош бўлмаган [illegible] ўзлашган сўзлар ишлатилиши мумкин. Қадимдан ишлатилиб [illegible] эса пассив лексикадан ўрин ола бошлайди.

[illegible] обидалар тилида *қан* (Кт), *ог* (Кт), *сыңыл* (Кт), *апа* (Оё), *огул* (Кт), [illegible], *ини* (Кт), *чолуқ* (Кт), *эр* (Кт), *қатун* (Тўн), *эка*(Кт), *ингун* (қариндош), [illegible] ёки набира), *ачи* (амаки), *апа* (бобо) (Кт) ва бошқа шунга ўхшаш [illegible] қариндошлик тушунчасини билдирадиган сўз-терминлар учрайди. [illegible] лексик-семантик томондан қуйидагича группалаштириш мумкин:

1.[illegible]-қариндошлик терминлари.

2. Никоҳдан кейин яқинликни билдирадиган терминлар.

[illegible]-қариндошлик терминлари. Бу каби терминларга *қан, ачи, ини, йигун*, [illegible] *огул, сыңыл* ва бошқа шунга ўхшашларни кўрсатиш мумкин.

[illegible] термини VI-X аср ёзма обидаларида ата, қан ва эдэ каби формаларда [illegible] бўлса, X-XI асрда ҳам худи шундай ишлатилган. Аммо XI-XIV [illegible] аба шаклидадир. *Ата* термини фарзандли, бола-чақали эр кишилар. [illegible] семантк жиҳатдан ҳар хил маьноларда ҳам ишлатилади.

[illegible] термини ҳам ҳар хил кўринишларда бўлган. VI-X асрларда эг [illegible], X-XI асрларда ана ва X-XIV асрларда эса *аба, апа, ана* шаклларида [illegible] қўлланилган. *Она* термини асосан фарзандли шахсларга нисбатан [illegible], *она* сўзи кейинги даврларда ҳар хил семантик хусусиятига эга бўла [illegible].

[illegible] термини. Бу VI-XI аср ёзма обидалар тилида, *эчи* шаклида [illegible] бўлса, X-XIV асрларда эса *ака* формаси хам ишлатила бошлаган.

[illegible] термини. Бу термин акасига нисбатан ёш жиҳатдан кичик бўлганига

нисбатан ишлатилган. Бу терминнинг кариндош маъноси кейинчалик келиб чиққан.

Уры термини ўғли маъносида ишлатилган, *огыл* эса бола маъносидадир. VI-X асрларда *уры огул*, X-XI асрларда эса *оглан*. Бу термин ҳам кейинчалик ҳар хил маъноларда ишлатила бошлаган.

Қыз термини аёл жинсига мансубликни ифодалайди. Урхун ёдномаларида *қыз огыл*, яъни қиз бола маъносидадир. X-XIV асрларда эса бу сўзнинг маъноси кенгайди.

Сыңыл термини. Бу термин X асргача ва ундан кейин яратилган ёзма обидаларда ҳам *сынил, сыңыл* каби фонетик кўринишларда учрайди. Бу термин оилада акаларидан кейин туғилган қизга нисбатан ишлатилган.

Йигун термини ака ёки опаларнинг фарзандларига нисбатан қўлланадиган терминдир.

Апа термини. Бу термин VI-X асрларда оилада ёши катта бўлган (асли бобо демакдир.) шахсга нисбатан ҳам ишлатилган *Уйнинг аба* каби кўриниши ҳам мавжуд.

Никоҳдан кейин пайдо бўлган қариндошлик терминлари. Никоҳ эр-хотинликни расмийлаштиришдир. Бу турдаги терминларга *эр, қатун, эрин, киши, авлуқ* ва бошқалар киради.

VI-XIV асрларда *эр (ир)* сўзи кўпроқ *жанговар, мард* маъносида ишлатилган.

Қатун (хатун) терминининг *узук, урангут, эрин* ва *авлуқ* каби кўринишлари ҳам ишлатилган.

XI-XIV асрлардаги қавм-қариндошлик терминлари Маҳмуд Қошғарий асарида ўз ифодасини топгандир.

Қурол-аслаҳа номларини билдирадаиган терминлар. VI-X асрлардаги қурол-аслаҳа терминлари ўша давр уруғ ва қабилаларнинг турмуши, сиёсий-ҳарбий аҳволини маълум даражада акс эттиради.

Қурол-аслаҳа номларини билдирадиган қуйидаги терминлар учрайди.

Ҳарбий хизматга алоқадор шахслар, қўшиннинг составини ифодаловчи терминлар *су* (армия) (Кт), *Атлы* (отлиқ), *қўшин* (Кт); (пиёда аскар), *йада* (Кт), *тутмақ* (душманларнинг кучини билишга ажратилганлар) (Кт), *йэрчи* (қўшинга йўл кўрсатиб борувчи) (Кт), *йэзэк су* ёки *илку су* (илғор отрядда борувчилар).

Армиянинг ўнг қанотида уруш қилганлар *оқ* (Кт), чап қаноти уруш қилганларга нисбатан *сол* (Кт) ва ўртада уруш қилганларга нисбатан *кэд* каби терминлар ишлатилган.

Армиянинг орқа томонида қуролланиб турган солдатлар *йатуғ* (Кт) ва *оқчы (ўнг)* дейилган.

Қўшинларнинг ёрдамчи қисмлари *йақут* деб аталган.

Бирор жойда яшаётган қабила ва уруғни талаш учун юборилган отряд *ақынчы* термини деб аталган.

Хон ва бекларнинг шахсий қўриқчилари ва уларнинг турадиган жойлар

[illegible] (Сарой қўриқчиси) дейилган.

[illegible] номларини билдирадиган лексемалар қуйидагилардир: *қылыч* [illegible] (найза) (Кт), *йа* (ёй), *йарақ* (совут) (Кт).

[illegible] ва уруғларга қарши курашганлар: *йағы* (душман) (Кт), *суқуш* [illegible] (Уйг.). Ҳужумга ўтиш *йын*, қамал қилиш *қабас* ва душманни [illegible] каби терминлар билан ифодаланган.

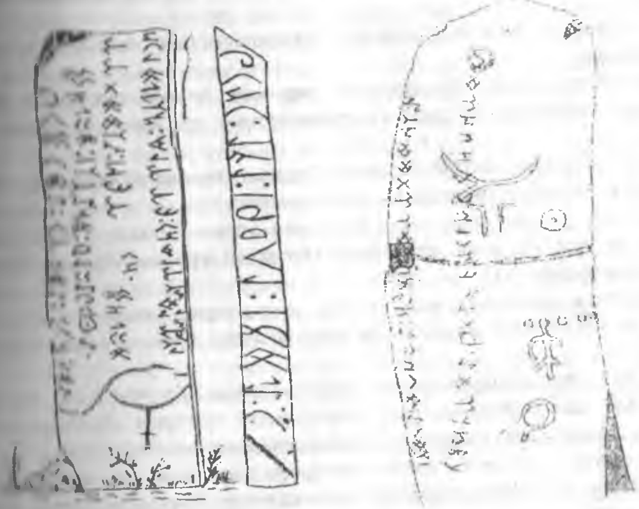

[illegible] қаҳрамонлик кўрсатганлар - *алп* (Кт), карам бўлиш - *кэрмис* (Кт), [illegible] - *тэблиг* (Кт) каби терминлар билан юритилган.

Синонимлар. VI-XIV асрларда яратилган ёзма обидаларда синонимлар [illegible]. Бу ҳодиса қадимги туркий тил луғат составининг ранг-баранг [illegible] далолат беради. Синонимлар турли стилистик мақсадларда [illegible] билан характерланади.

[illegible] синоним сўзлар, ҳозирги туркий тилларда бўлганидек, от, [illegible], феъл, равиш каби мустақил сўз туркумлари, шунингдек, кўмакчи, [illegible] ҳамда модал сўзлар доирасида учрайди. Аммо от сўз туркумига [illegible] сифатларда камроқ, феълга кўра равиш сўз туркумида камроқдир. [illegible] нисбатан кўмакчиларда кўпроқ ва боғловчиларга нисбатан [illegible] озроқ.

VI-XIV асрлар ёзма обидаларидаги синоним сўзлар қуйидагича ўзига хос [illegible] эга:

1. Бир группа синоним сўзлар борки, улар мазмунан бир-бирига жуда яқин. Бу каби синонимлар бири ўрнида иккинчиси бемалол қўлланаверган, сезиларли стилистик фарқ бўлмаган.

Масалан: *мал, тавар; уд, сыгыр; тигин, бек, қан* ва шу кабилар: *Эсизкэ не кулук кэрэк мал* (Қб).

2. Ёзма обидаларда синонимик группани ташкил этувчи сўзлар орасида омонимик хусусиятига эга бўлган сўзлар ҳам учрайди. Бундай группага *ашық, йар; от, алав; кек, асман* ва бошқа шунга ўхшаш сўзларни кўрсатиш мумкин.

3. Қардош бўлмаган тиллардан ўзлаштирилган синоним сўзлар кам қўлланилган.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, синоним бошқа тиллардан ташқари, кариндош тиллардан ва диалектлардан кўпрок сўз олиш ҳисобига юзаган келган.

VI-XIV асрларда яратилган ёзма обидалар тилида қўлланилган синоним сўзларни қуйидагича группалаштириш мумкин:

Икки ёки уч сўз синонимик қаторини ҳосил қилади. Бундай синоним сўзларга *эл, қол; эр, киси;* кабиларни кўрсатиш мумкин: *Эгу алп кисиг* (Кт); *Йэти йуз эр болуп* (Кт);

Шунингдек, *олу, йиту, қаза; хатун, узун тонлуг, урагут;, балық; тузақ, илмақ, қисмақ* кабилар мансуб. Масалан; *Ики шуд бирлэ олу йиту қазғантым* (Кт).

Тўрт сўз синонимик қаторини ҳосил қилади. Бу турга *аш, богуз, йэи тамақ, агы, адыз, боктар, тупу* (тепа) каби сўзларни кўрсатиш мумкин. Масалан; *Ул қар қамуг қышын инэр, ашлыг тарыг аныг оңэр*(Кт).

Омонимлар. Ҳозирги туркий тилларда омонимлар от, сифат, феъл ва равиш сўз туркумларида учрагани каби қадимги ёзма обидаларда ҳам анна шу сўз туркумлари доирасида юз беради. Омонимларнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, ҳозирги туркий тилларда ҳам, қадимги туркий тилда ҳам, улар, асосан, бир ёки икки бўғинли сўзларда учрайди.

Омонимлар ҳар хил стилистик мақсадларда ҳозирги туркий тилларда қандай ишлатилган бўлса, ёзма обидаларда ҳам худди мақсадда ишлатилган. Аммо омонимларнинг ёзма обидалар тилида ишлатилиши ҳозирғига нисбатан анча чегараланган. Аммо бундай омонимлар кейинги давр тил ҳодисаси экан, деган хулосага келмаслик керак. Ҳозирги туркий тиллар луғат составида бўлган омонимлар қадимда ҳам бўлган, аммо ёзма обидалар тилида чегараланган ҳолда ишлатилган.

VI-XI асрларда яратилган ёзма обидалар тилида ишлатилган омоним сўзларни лексик-семантик томондан қуйидагича группалаштириш мумкин.

Икки хил маъноли омоним сўзлар. Бундай омоним сўзлар жуда кенг қўлланилган. Масалан: *эр* (эркак), *Эр* (географик ном).

Уч хил маъноли омоним сўзлар. *эл* (халқ, аҳоли), *эл* (давлат), *эл* (қабилалар иттифоқи); *баз* (қабила номи), *баз* (эл, дўст), *баз* (тобе).

Тўрт хил маъноли омоним сўзлар: *бар* (бор, мавжуд,), *бар* (ўлмоқ), (Ен), *бар* (қўллан-кетмоқ), *бар* (бермоқ, совға қилмоқ).

ар (бўлмоқ), *ар* (чарчамоқ, ҳоримоқ), *ар* (алдамоқ), *ар* (бегоналашиб кетмоқ), *ар* (емирламоқ).

Демак, қадимги туркий тилда омонимларнинг ишлатилиши ўша давр тилининг лексик қатлами ранг-баранглигидан далолат беради.

Антонимлар. Қадимги туркий тилда синонимлар, омоним сўзлар билан бир қаторда антоним сўзлар ҳам кенг қўлланган. Тилнинг луғат составидаги айрим сўзларнинг синоним бўлгани каби айрим сўзларнинг антоними ҳам бор. Масалан, *яхши* сўзнинг антоними *ёмон* бўлса, *катта* сўзининг антоними эса *кичик*дир. *Қоронги* сўзининг антоними *ёруг*дир ва бошқалар.

Ана шу нуқтаи назардан лингвистик адабиётларда ўзаро зид, қарама-қарши маъноли тил бирликлари антоним деб қаралади. Аммо қўлланма ва дарсликларда антонимларни антонимик уядан таркиб топган жуфт сузлар билан [illegible] юбориш ҳолатлари кўринади. Масалан: *кун-тун, катта-кичик, [illegible], яхши-ёмон* каби сўзларни антонимлар дейиш ҳақиқатга тўғри [illegible] керак. Чунки бу каби сўзларнинг компонентларидаги сўзлар шу [illegible] ўз мустақил маъноларини йўқотиб, иккаласи бирликда бутунлай янги [illegible] ифодалашга силжиб қолгандир. Аммо антоним сўзлар контекстда ўз [illegible] маъносини сақлаган бўлиши шарт.

Ҳозирги туркий тилларда антоним сўзлар сифат, феъл ва равиш каби [illegible] учрагани каби, қадимги туркий тилда ҳам ана шу сўз туркумларида [illegible]дир.

Обидалар тилида ишлатилган антонимларни лексик-семантик томондан қуйидагича группалаштириш мумкин:

[illegible] маъносини билдирадиган антоним сўзлар: *йуйқа ва йинчэ, аз, экуш.* Масалан: *Йуйқа эркилиг, ... йинчкэ эркилиг* (юпқа йўғон, ингичка йўғон) (Тўн.)

[illegible] ва вақт маъносини билдирадиган антоним сўзлар: *кун, тун, эртэ,* [illegible] *Кун йэмэ, тун йэмэ йэлу бардымыз* (Кт).

[illegible] масофа маъносини билдирадиган антоним сўзлар: *ырақ, йагуқ. Ырақ [illegible] агы бэрур, йагуқ, эрсэр, эдгу агуб эрур* (Кт).

[illegible] хусусият ва таъм маъносини билдирадиган антоним сўзлар: *чыганий* [illegible], *бай; коркли, йабыз* ва бошқалар: *Чыганий бодуныг бай қылтым* (Кт)

[illegible] ҳаракат ва масофа маъноларини билдирадиган антоним сўзлар: *узэ* (юқорида), *асра* (паст); *барды, кэлди* ва бошқалар. *Узэ кок тэнри асра йагыз* [illegible] (юқорида кўк осмон, пастда қўнғир ер) (Кт) ва бошқалар.

Биз юқорида қадимги обидалардаги айрим лексемаларнинг лексик-семантик хусусиятлари тўғрисида қисқача фикр юритдик. Юқоридагилар билан бир қаторда қадимги туркий тил луғат составида туркий бўлмаган тиллардан ўзлашган лексемалар ҳам ўз ифодасини топган.

ЎЗЛАШМА ҚАТЛАМ

Қардош бўлмаган тиллардан ўзлашган сўзлар ҳақида гап борар экан, бунда суғд, араб, ҳинд, хитой ва грек тилидан ўтган лексик элементларни назарда тутамиз.

Ҳозирги Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Сибирда, ҳатто Европада яшаган қадимги туркий халқлар ўзларига яқин бўлган форс-тожик, араб, ҳинд, хитой ва грек халқлари билан иқтисодий ва маданий алоқада бўлган. Ана шу алоқа туркий тил лексик қатламининг бойишига таъсир қилган.

Ўрганилаётган давр тилида форс-тожик, араб, ҳинд, хитой ва грек тилларидан ўзлашган сўзларни учратиш мумкин.

Ўзлашма қатлам ёзма обидалар тилида бирдай эмас. Ёзма обидаларда форс ва араб тилларидан ўзлашган сўзларга нисбатан хитойча сўзлар, хитойча сўзларга нисбатан ҳинд тилидан ўзлашган сўзлар, ҳинд тилидан ўзлашган сўзларга нисбатан грек тилидан ўтган сўзлар камроқдир.

Форс-тожик тилидан ўзлаштирилган сўзлар. Тарихдан маълумки, туркий халқлар қадим замонлардан бери суғд ёки форс тилида гаплашувчи халқлар билан бир ҳудудда яшаганлар. Ўзаро алоқалар натижасида Ўрта Осиёнинг айрим жойларида яшовчи халқларда икки тиллик пайдо бўлади.

VI-XI асрларда яратилган ёзма обидалар тили кузатилганда суғд (форс-тожик) тилидан ўзлаштирилган сўзлар кўплигини кўриш мумкин.

Култигин битиктошида *әкә, әчә* (ака) (қон-қариндошлик), *согд, тәзик* (этноним), *Баз* (ономастика) каби сўзлар учрайди, холос.

Хитой тилидан ўзлашган сўзлар, асосан, VI-XI асрлар ёзма обидаларида, хусусан, уйғур ёзувидаги обидаларда, қисман «Қутадғу билиг» ва Култигин битиктошида учрайди. Улар қуйидагича:

Этнонимлар: *Чин* (Қб), *Табғач* (Тўн). Чин ва Табғач айни пайтда топоним вазифасида ҳам қўлланган.

Ономастика: *Исйи Ликән* (Кт), *Чана сәңун* (Кт), *Тинси* (осмон) (Қб).

Мансаб, унвон ва ҳарбий бошлиқ тушунчаларини билдирадиган терминлар: *Күнсәнүн* (Тўн) (ҳарбий бошлиқ), *чықан* (унвон), *тутуқ* (Кт).

Булардан ташқари, *су* (муваффақиятли) (Оё), *қув* (гулдон) (Оё), *чоқ* (йирик) (Оё), *сужу* (юз) (чегара) ва бошқа шунга ўхшаш сўзлар ҳам учрайди.

Қадимги туркий тилда кам бўлса-да, ҳинд тилидан ўзлашган сўзлар ҳам учрайди. Бундай сўзлар кўпроқ уйғур ёзувидаги обидаларда, қисман Култигин битиктошида учрайди. Булар қуйидагича:

Топонимлар: *Эстун* (Оё).

Жисм номлари: *вәсир* (олмос) (Оё).

Савдо ишлари билан шуғулланувчилар номи: *сарт* (Қб).

Санани билдирадиган сўзлар: *арам* (Оё).

Грек тилидан ўзлашган сўзлар. VI-XI қадимги туркий тилда жуда оз, [illegible] *кәнур* (камфора) (Қб), *нам* (Оё) (сеҳрли китоб) каби сўзлар [illegible] холос.

Чин томонидаги қадимги туркийларнинг кумушдан ишланган косачаси [illegible]га туширилган ёзув намунасидир. У Или дарёси бўйидан топилган. [illegible] туркларнинг ўлганларни хотирлаш марсимларини акс эттирувчи «*айа* [illegible]» деб ёзилган. Маъноси: «*Ака сенга ушбу ўчоқ*» демакдир.

[illegible] томонидан қадимги туркларнинг тасмалари учини бириктириб турувчи [illegible] ([illegible]) га туширилган руник ёки шунга ўхшаш ёзув намунаси. У [illegible] Иртиш дарёси бўйидан топилган. Унда қадимги туркларнинг [illegible] тушунчалари билан боғлиқ кийик-қуёш рамзи рамзи акс эттирилган [illegible] оқ [illegible]» деб ёзилган. Маъноси: «оқ кийик демакдир»

Савол ва топшириқлар:

1. Қариндошлик тушунчасини билдирувчи терминларни b санг.
2. Тўнюқуқ матнидан топонимларни белгиланг.
3. Қадимги туркий тилдаги ўзлашма қатламда қайси тилларга оид сўзлар мавжуд?
4. Билге хоқон матнидан омоним ва синонимларни аниқланг.

МОРФОЛОГИЯ

Қадимги туркий тил морфологик тип жиҳатидан туркий тиллар сингари [illegible]дир. Сўз формалари сўзнинг негизига махсус қўшимчаларни [illegible] қўшиш йўли билан ясаладиган тиллар агглютинатив тиллар деб [illegible]. Аммо қадимги туркий тилдаги морфемалар ҳозирги ўзбек адабий тили

ва сингармонизмни йўқотган шевалардан сингармонистик вариантларининг борлиги билан фарқланади. Лекин бу соф морфологик фарқ бўлмай, фонетик фарқдир.

Ҳозирги ўзбек адабий тили морфологиясидан қадимги туркий тил морфологиясининг умумий фарқи қуйидагилардан иборат:

1. Ҳозирги замон морфемалари қадимги туркий тилдагига нисбатан миқдор ва кўп ва мазмунан бой.

2. Ҳозирги ўзбек тилида йўқ бўлган ёки алоҳида элемент сифатида ўқилмайдиган морфемалар ҳам бор.

3. Сўз ва форма ясовчи чет тил морфемалари йўқ.

4. Мураккаб морфемалар жуда кам.

Қадимги туркий тилнинг морфологик структураси: сўзларнинг ясалиши, отларнинг кўплик, эгалик ва келишик қўшимчаларини олиши, феълнинг ҳаракат номи, равишдош, сифатдош формалари, шунингдек, бу сўз туркумининг орттирма, мажҳул даражалари, замон категорияси, сифат, равиш ва ёрдамчи сўз туркумлари ҳозирги туркий тиллардан деярли фарқ қилмайди. Фақат сонларнинг структураси жиҳатидан, турли аффиксларнинг ҳар хил фонетик кўринишларга эга бўлиши билан ўзига хос хусусиятларга эга. Қадимги туркий тилдаги фаол сўзлар, сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар даврлар ўтиши билан архаиклашиб қолди, уларнинг айримлари эса ҳозирги баъзи туркий тилларда актив ишлатилмоқда. Жумладан, қадимги туркий тилда актив қўлланган тушум келишиги аффикси –и ҳозирги усмонли турк тилида ҳозир ҳам ишлатилади.

Жамият тарихий тараққиёти тилнинг луғат составидаги сўзлар, аффикслар адабий формага томон силжиб боради. Бу тилнинг ўзига хос қонуниятларидандир.

Қадимий туркий тиллаги сўзларни морфологик жиҳатдан икки группага: а) мустақил сўз туркумлари; б) ёрдамчи сўз туркумларига бўлиш мумкин.

Мустақил сўзларни от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш; ёрдамчи сўзларни кўмакчи, боғловчи, юклама, ундов ва модал сўзлар ташкил қилади. Мустақил сўз туркумларига кирувчи сўзлар келишик аффиксларини олади, шахс-сон аффикслари билан тусланади, замон, майл, даража аффиксларини қабул қилади. Шу хусусиятлари билан ёрдамчи сўз туркумларидан фарқ қилади. Ёрдамчи сўз туркумларида ана шундай хусусият йўқ. Ёрдамчи сўзлар мустақил сўзларни боғлашга ва қўшимча маъно ифодалашга хизмат қилади.

От

Қадимги туркий тилда ҳам от туркумига кирувчи сўзлар кўп. Семантик томондан ҳам ҳозирги туркий тиллардаги сингари хусусиятларга эга. Қадимги туркий тилда от туркумига мансуб сўзлар киши номларини (*Билга қаган*), ҳайвон номларини (*қой, барс, бөри*), жисм номларини (*суб*), кавм-қариндош (*ога*), планета (*тангри, йыр*) ва ҳ. номларни ифодалайди.

От эгалик, кўплик ва келишик аффиксларини олади, бошқа туркумдаги сўзлардан морфологик ва синтактик усул билан от туркумидаги сўзлар ясалади.

Кўплик категорияси. Қадимги туркий тилда ҳам отлар кўплик ва бирлик

[illegible] қўлланган. Отлар бирликда қўлланганда махсус кўрсаткич [illegible] кўплик аффиксини олмаган бирлик сондаги айрим отлар бирлик, [illegible] маъноларидан ташқари, яна жинс, тур, жуфтлик, жамлик ва кўплик [illegible] ҳам ифодалай олади. Масалан: *илк* (Кт) ва бошқалар.

Қадимги туркий тилда отларда кўплик ифодалашнинг морфологик усули [illegible]. Булар қуйидагилардир:

1. *-лар/-лəр* аффикси. Масалан: *агылықлары (унг),, бəр бəглəр (Кт), əндəлар* [illegible] ва х.

Бу форма VI-XI асрларда фақат отларга қўшилиб келган бўлса, XI [illegible] кейин эса бошқа сўз туркумларига ҳам қўшилиб кела бошлаган.

-лар/-лəр аффиксининг келиб чиқиш тўғрисидаги ҳар хил фикрлар мавжуд. [illegible] тилшунослар бу аффикс қадимги мўғул тилидаги «нар» сўзи билан боғлиқ [illegible], айрим тилшунослар эса бу фикрга қўшилмайдилар (жумладан, [illegible]). Биз ҳам кейинги фикрга тўлиқ қўшиламиз.

-лар/-лəр аффиксини олган сўзлар семантик томондан ҳозирги туркий [illegible] фарқ қилмайди: *Өгəм қатун улыйу, өгəлəрим, əкəлəрим, кəлиңүним,* [illegible] *бунча йəмə тириги куң болтачы əрти (Култегин)*

Бу аффикснинг ҳозирги туркий тил ва лаҳжаларидаги *–нар, -тар* сингари [illegible] фарқли бўлган вариантлари қадимги туркий тилда йўқ.

2. Отларнинг кўплик категориясига *-т(д)* шакли ҳам мансуб. Бу форма [illegible] VII-XII асрларда учрайди. Масалан: *ноиан* (князь) (Қб), *нойад* (князлар) [illegible] (хон), *қаод* (Қб) (хонлар), *тарқан* (Тун), *тарқат* (Кт) ва бошқалар.

Бу қўшимчани олган сўзларга *–лар (лəр)* формаси ҳам қўшилиб келган. Бу [illegible] «Олтун ёруқ»да учрайди.

3. *-ан, -əн* қўшимчаси. Бу қўшимча билан ҳам кўплик маъноси ифодаланган ва *–ан* варианти қалин негизга, *-əн* эса ингичкасига қўшилади:

эр (эр) – эрəн (эрлар)

оғул (бола) – оғлан (болалар)

Қалин негизга *-лар*, ингичка негизга *–лəр* варианти қўлланилади:

əкə (ака) - əкəлəр (əкəлəр)

бəг [illegible], (бек) - бəклəр (беклар)

Эгалик категорияси. Қадимги туркий тилда ҳам от туркумига кирувчи [illegible] эгалик аффиксини олиб, нарса ва предметнинг учта шахсдан бирига [illegible], қарашлигини ифодалайди. Эгаликни ифодалашнинг энг [illegible] усули морфологик усулдир. Эгалик қўшимчалари қуйидаги [illegible] эга:

БИРЛИК

I шахс: *-м, -ым; -им; -ум; -үм*

II шахс: *-ң, -ың; -иң; -уң, -үң*

III шахс: *-и, -си, -ы; -ы; -и*

КЎПЛИК

I шахс. *-мыз; -миз; -муз; -ымиз;-имиз;-умуз;-үмүз*
II шахс. *-қыз; -қиз; -ықыз; -иқиз; -уқуз; -үқүз*
III шахс. *-сы; -си; -зы; -зи(лəр) -ы; -и(лəр)*
Масалан: *сабы – сўзи; будуным – халқим: əмгəкимиз - меҳнатимиз.*

Келишик категорияси. Отларнинг келишиклар билан турланиши бош келишикдаги ҳолатининг ўзгаришидир. Келишиклар отларнинг бошқа сўзлар билан бўлган муносабатини кўрсатади. Бу муносабат предметнинг бошқа предмет билан, ё ҳаракат, ёки бошқа белги билан алоқасини ифодалайди.

Ҳозирда морфемаларга ажралмайдиган баъзи сўзлар таркибида келишиклар бўлган: *соңра, ичрə, ташқару, ичкəрү* ва б.

Қадимги туркий тилда бир ўзакка икки келишик қўшимчаси қўшилиб келган. *Мəниңгə, сəниңтə, илгəру* ва б.

Бир келишик ўрнида бошқа келишик алмашиниб ишлатилган. *Илиңə битигдим (давлатида бититдим)* (Т), *түргəш қаганта көрүг кəлти* Тургэш ҳоқондан кузатувчи келди(Т).

Сўзлар уюшиб келганларида, келишик қўшимчаси барча сўзларга, баъзан охирги сўзга қўшилган. Масалан: *оңрə, қытанйда, бəрийə табғачда, қурыйа Курдантда, йырайа Огузда* (Кт) ва б.

Келишик қўшимчасини олган сўз таркибида баъзан фонетик ўзгариш содир бўлади. Масалан: *аңа* (Бх), *аларның* (Қб)

Сўзларнинг қаттиқ ва юмшоқ ўзакли бўлишига қараб, келишикларнинг ҳар хил фонетик вариантлари қўшилади.

Қадимги туркий тилда 7 та келишик бўлган, улар қуйидагилар:

1. Бош келишик. Қадимги туркий тилда ҳам, ҳозирги туркий тиллардагидек, бош келишик морфологик кўрсаткичи бўлмаслиги билан характерланади.

Бош келишикда келган сўзнинг гапдаги асосий функцияси эга вазифасида келишидир. Масалан: *билгə Тонйуқуқ бəн өзүм Табғач илиңə қылынтым* (Тўн.).

2. Қаратқич келишиги қуйидаги вариантларга эга: *-ның; -ниң; -нуң; -нүң; -наң; -нəң; -ың; -иң; -уң; -үң.* Масалан: *байыркуну̧ң, бурханларның.*

Бир аффикснинг турлича кўринишларда ишлатилиши сингармонизм қонунияти билан боғлиқдир. Сўз таркибида лабланган унли бўлса, *-нуң, -нүң, -уң* каби, лабланмаган унли бўлса, *-ның, -ниң, -ың, -иң* каби формаларда қўшилади. Масалан: *Қағаның, тəңриниң, будуниң* ва б. Қадимги туркий матнларда ҳам қаратқич белгисиз қўлланган: *Түрк тəңриси Түрк ыдуқ йəри суби анча тəмиш* (Тўнюкук-11)

3. Тушум келишиги *–г; -г; -ыг; -иг; -уг; -үг; -əг; -əг; -ы; -и; -н; -ни; -ны* қўшимчалари билан ифодаланган. Масалан, *су* (лашкар) - *суг* (лашкарни); *таш* (тош) - *ташыг* (тошни). *Əлиг йыл əсиг, күчүг бəрмиш* (Тўнюкук-8) *бəдизчиг кəлүртүм ... сабымын сымады (КТкб).*

Ҳозирги туркий тилларда тушум келишигидаги сўз ўзи билан муносабатда

[illegible] билан шундай боғланган бўладики, бошқа хеч қандай келишик бу [illegible] эга бўлмайди. Худди ана шундай хусусият қадимги туркий тилда [illegible].

4. Восита келишиги қўшимчаси *-н; -ын; -ин; -үн; -ан; -əн.* У иш [illegible] содир бўлган ўрнини, бошланиш ўрнини, биргалик, восита [illegible] ифодалайди. Масалан: *оглын қул болты* – ўғли билан қул [illegible] *көрмəдүк, қулқақын əшидмəдүк-* кўз билан кўрмадик, кулоқ [illegible] эшитмадик (КТ).

5. Йўналиш келишиги қўшимчаси *-гару; -гəрү; -қару; -кəрү; -гар; -* [illegible] *-рə; -қа; -кə; -га; -гə; -йа; -йə; -а; -ə.* Масалан, *огузгару -* [illegible] *бизга, уйгургару, маңар, саңар, мару, бəрү, ичрə, тага.* [illegible] *тилиқа уртум. Аңар көрү билиң!* (КТ). *Илгəрү күн тогсуқиңə,* [illegible] *ортусыңару, қурыгару күн батсықиңə йыргару түн ортусыңару* [illegible] *будун уқуп (қуп?) маңа көрүр* (КТ).

6. Ўрин-пайт келишиги *-да; -дə; -та; -тə* вариантларга эга. Масалан: [illegible] *тирилтим.* (Т), *Алтун йышда олуруң* (Т)

Қадимги матнларда баъзан ўрин, чиқиш ва йўналиш келишиклари [illegible] қўлланган: *қаганда бəдизчи кəлүртим* (КТ), *Қырқызда* [illegible] (Т).

7. Чиқиш келишиги *-дын; -дин; -тын; -тин -дан; -дəн; -тан; -тəн* [illegible] билан ҳосил қилинган. Қадимги туркий тилнинг охирги [illegible] хос ёдномаларда учрайди. *Əлдин, əлкə, балықдын, балыққа,* [illegible] *учуқа.*

Отларнинг ясалиши. Қадимги туркий тилда от, отлашган сўз ёки [illegible] от ясовчи қуйидаги қўшимчалар бор:

1. *-чы, -чи* қўшимчаси. Қалин негизга *–чы* ингичкасига *–чи* варианти [illegible] Бу қўшимча касб ва бирор юмуш эгасини билдирувчи от ясайди:

[illegible] (нақш) – бəдизчи
[illegible] – йогчы (азани бошқарувчи)
[illegible] (ов) – авчы (овчи)

2. *-лық, -лик, -луқ, -лүк* қўшимчаси. Лабланмаган унлили қалин негизга – *лық*, ингичкасига *–лик* варианти қўшилади. Лабланган унлили қалин негизга [illegible] ингичкасига *-лүк* варианти қўшилади:

[illegible] (оч) – ачлық (очлик)
[illegible] (мева) – йəмишлик (мевазор)
[illegible] (кун) – күнлүк (кунлик)

3. *-қан (хан), -кəн* қўшимчаси. Бу қўшимча лақаб, унвон, географик ва [illegible] номлар таркибида учрайди. Қалин негизга *–қан (хан),* [illegible] *-кəн* варианти қўшилади:

тəңри (тангри) – тəңрикəн (хужожўй)
[illegible] (етти) – йəтикəн (Етти қароқчи)
қадыр (қийин, қаттиқ) – Қадырқан (жой номи)

4. *–қақ, -кәк, -ғақ, -гәк* қўшимчаси. Бу қўшимча отга қўшилганда маҳдудлик, чегараланганлик ва феълга қўшилганда қурол, восита маъносини билдиради. Жарангсиз ундош билан тугатган қалин негизга *–қақ*, ингичкасига *–кәк* варианти қўшилади.

әр (әр) – әркәк (нар)
тоз (чанг) – тозғақ (гул чанги)
ор- (ўр) – орғақ (ўроқ)
қач (қоч) – қачқақ (қочоқ, қочқоқ)

5. *–ку, -кү, -гу, -гү* қўшимчаси. Бу қўшимчанинг ҳам негизга қўшилиш тартиби бундан олдинги қўшимчаники сингари бўлиб, мавҳумлик маъносини билдиради:

6. *–там, -тәм,-дам, -дәм* қўшимчаси. Бу қўшимчанинг ҳам негизга қўшилиш тартиби бундан олдинги икки қўшимчага ўхшашдир. Отдан от ёки сифат ясайди:

әр (әр) – әрдәм (одоб, етуклик)
тәнгри (тангри) – тәнгридәм (илоҳий, осмоний)
күн (қуёш) –күндәм (қуёшли)

7. *–таш, -тәш, -даш, -дәш* қўшимчаси. Бу қўшимча ҳозирги ўзбек тилидаги *–дош* нинг ўзидир. Негизга қўшилиш тартиби бундан олдинги қўшимчаники сингаридир:

қа (идиш) – қадаш (туғишган)

8. *–ш* қўшимчаси. Бу қўшимча ундош билан тугаган сўзларга бирикканда, олдига тор унли қўшилади:

баг (боғ, бойлам) – бағыш (бўғин)
тәрк (тез) – тәркиш (тезлик)

9. *–суқ, -сүк* қўшимчаси. Биринчи варианти қалин негизга, иккинчиси ингичка негизга қўшилади. Отдан от ёки сифат ясайди:

бағыр (жигар) – бағырсуқ (ичак)
тан (ҳайрат) – тансуқ (ажойиб)

10. *–суш, -сүш* қўшимчаси. Бу қўшича – *суш, -сүш* қўшимчаси билан бир манбага эга. Чунки туркий тилларда *қ (к)* ш мослиги бор. бу қўшимчага битта мисол бор:

сув (сув) – сувсуш (айрон; гўжа сингари овқатларнинг суви)

Қадимги туркий тилда феълдан от ясовчи тубандаги қўшимчалар бор:

1. *–м, -им, -ым, -ум, -үм* қўшимчаси. Бу қўшимча ундош билан тугаган негизларга қўшилганда, олдида бир тор унли пайдо бўлади. Бу унлининг сифати негизнинг қалин-ингичкалигига ва таркибидаги унлининг лабланган-лабланмаганлигига боғлиқ. Феълдан англашилган ҳаракат билан боғлиқ предметни билдиради:

ал-(ол) – алым (қарз – қарз берганга нисбатан)
бәр (бер) - бәрим (қарз-қарзга нисбатан)
кәд-(кий) – кәдим (кийим)
соқ-(ур- сўй) – соқум (сўқим)

[illegible] (ўл) - өлүм (ўлим)
[illegible] (уқ от-) – оқтам (отим)

[illegible] *-н, -ин, -ын, -ун, -үн* қўшимчаси. Негизга қўшилиш тартиби –м ники [illegible] бўлиб, феъл билдирган ҳаракат натижасида пайдо бўлган предметни [illegible]

[illegible] (оқ) – ақын (сел)
[illegible] (тер-) - тәрин (жамоа)
[illegible] (тол-) – булун (асир)
[illegible] (туг) – түгүн (тугун)
[illegible] (тушовла) - кишән (тушов, кишан)

[illegible] *-ма, -мә* қўшимчаси. Қалин негизга *–ма*, ингичка *-мә* варианти [illegible]. Феъл англатган ҳаракат натижасида пайдо бўлган ва шу ҳаракатни [illegible] предметни ифодалайди:

[illegible] (ел-) - иәлмә (тез отлиқ отряд)
[illegible] (тиз-) - тизмә (боғич)
[illegible] (кес) - кәсмә (кокил)
[illegible] (тут, сақла-) – тутма (сандиқ)

[illegible] *-ыг, -иг, -уг, -үг, -ық, -ик, -уқ, -үк* қўшимчаси. Бу қўшимчанинг [illegible] негизга қўшилиш тартиби *–м, -н* қўшимчаларники сингари бўлиб, феъл [illegible] ҳаракатни бажарувчи ва шу ҳаракат билан боғлиқ предметни [illegible]

[illegible] (оч-) - қапыг (дарвоза)
[illegible] (бил-) – билиг (илм)
[illegible] (тут-) – тутуг (гаров)
[illegible] (кўр-) - көрүг (жосус, разведкачи)
[illegible] (ёз) – битик (хат)

[illegible] *-қ, -к* қўшимчаси. Бу қўшимчанинг олдида пайдо бўладиган унлида [illegible] йўқ. Феъл англатган ҳаракат натижасида пайдо бўлган предметни [illegible]

[illegible] (ёмонлик қил) – йазуқ (гуноҳ)
[illegible] (тила) - тиләк (тилак, орзу)
[illegible] (қил-) – қылық (хулқ)

[illegible] қўшимчаси. Бу қўшимча мавҳум от ясайди:

[illegible] (укин-) - өкүнч (пушаймонлик)
[illegible] (ўйламоқ, эсламоқ) – сақынч (ўйлаш, эслаш)

[illegible] қўшимчаси. Қалин негизга *–чу*, ингичкасига *–чү* варианти [illegible]

[illegible] (овин-) – абынчу (овинчоқ)
[illegible] (орин-) - әринчү (айб)

[illegible] қўшимчаси. Феълдан англашилган ҳаракатни предметлаштиради:

[illegible] (ўл-) – өлүт (қатл)
[illegible] (айир-) – адырт (фарқ)

[illegible] *-и, -у, -ү* қўшимчаси. Бу қўшимча вариантларининг қўшилиши

негизнинг қалин-ингичкалигига ва таркибидаги унлининг лабланган-лабланмаганлигига боғлиқ. Ҳаракат натижасини англатади:

отүн- (ўтин-) - өтнү (қарз)

йаз- (ёз-) – йазы (чўл, дала)

10. *–а, -ә* қўшимчаси. Қалин негизга *–а*, ингичкасига *-ә* варианти қўшилади. Феълдан англашилган ҳаракат натижасида вужудга келган предметни билдиради:

ув- (майдала-) – ува (умоч)

11. *–ға, -га* қўшимчаси. Негизга қўшилиш тартиби юқоридаги қўшимчаники сингаридир. Феъл билдирган ҳаракатга эга шахсни англатади:

бил- (бил-) - билгә (олим)

өг- (англа-) - өгә (онгли, фаросатли киши)

12. *–қыч, -ғыч, -кич, -гич, -қуч, -күч, -ғуч, -гүч* қўшимчаси. Қайси вариантининг ишлатилиши негизнинг қалин-ингичкалиги, охирги товушнинг жарангли-жарангсизлиги ва охирги унлининг лабланган-лабланмаганлигига боғлиқ. Бу қўшимча қурол номи ясайди:

ач- (оч-) – ачқыч (очқич, калид)

йул- (юл-) – йулғуч (омбир)

13. *–қу, -ғу, -ку, -гү* қўшимчаси. Қайси вариантининг ишлатилиши негизнинг қалин-ингичкалиги, жарангли-жарангсизлигига боғлиқ. Бу ҳам қурол номи ясайди:

быч-(кес-)- бычғу (кесадиган асбоб)

қана-(қон чиқ-) – қанағу (қон оладиган асбоб)

14. *–қын, ғын, -кин, -гин, -қун, -ғун, -кун, -гун* қўшимчаси. Қайси вариантининг қўшилиши негизнинг қалинлиги ва оҳиридаги бўғиндаги унлининг лабланган-лабланмаганлигига боғлиқ жаранглилик-жарангсизлилик уйғунлиги бузилиши мумкин. Феълдан англашилган ҳаракатни бажарувчи ёки шу ҳаракатга маҳкум шахс маъносини билдиради.

қач-(қоч-) – қачғын (қочқин)

бар-(бор-) – барқын (йўловчи)

тут-(тут) - тутқун (асир)

тәр-(тер) – тәргин (жамоа)

15. *–ғуқ, -гүк, -қуқ, -күк* қўшимчаси қайси вариантнинг қўлланиши негизнинг қалин-ингичкалигига боғлиқ. Ҳаракат натижасида вужудга келган предметни англатади.

қас- (қази-) – қазғуқ (қозиқ)

тапуз- (топтир-) – тапузғуқ (топишмоқ)

16. *–йақ, -йәк* қўшимчаси. Қалин негизга *–йақ*, ингичкасига *–йәк* варианти қўшилади. Маъноси бундан олдинги қўшимчага яқин:

тут- (тут-) – тутйақ (тутуниш)

йөргә (ўра-) - йөргәйәк (гажак)

Булардан ташқари *–мақ, -нди, -(а) -ған* ва бошқа қўшимчалар билан ясалган феъл формалари отлашиши мумкин.

Отларда модал формалар. Қадимги туркий тилда *–ақ, әк, -қы, -ки, -чық, -чик* ва *–ч* каби кичрайтув ва эркалаш аффикслари учрайди:

йол (йўл) – йўлақ (сўқмоқ)

оғлан (йигит) – оғланчиқ (йигитча)

ата (ота) – атақы (отажон)

ата (ота) – атач (отагина)

Сифат

Қадимги туркий тилда сифатлар ҳам мустақил сўз туркумларидан биридир. Сифатлар маъноси ва тузилишига кўра аслий ва нисбий сифатларга бўлинади.

Аслий сифатлар. Аслий сифатлар нарса ва предметнинг

а) ранг- тусини билдиради: *ала, ақ, қара, йашыл.* Масалан: *қызыл қан* /Бх/, *қара тәр* /Бх/, *сарығ алтун* /Кт/, *ақ күмүш* /Унг/, *көк тәңри* /Кт/, *қызыл қайа* /Суж./. *йағыз (кулранг) йәр, торығ ат* (Бх);

б) шаклини, ҳажмини: *әгри төбә, сәмиз буқа, торық буқа* (Тун), *аз бодун, өкүш бодун*(Кт);

в) хусусиятини: *арығ-тоза, соғуғ-совуқ; әдгү киси, силиг бәг (Кт), йаблақ киси* (Кт), *анығ киси (Кт), чыған бодун* (Бх); *йаблақ ағы бәрүр, йағуқ әрсәр әдгү ағы бәрүр*(Кт);

г) маза-таъмини билдиради: *сүчүг саб* (Кт). *Сүчүг сабы, йымшақ ағын, арын, ырақ будунуғ* (Кт);

Нисбий сифатлар. Қадимги туркий тилда нисбий сифатлар аффиксация ва композиция усули билан ясалади. Қуйидаги аффикслар сифат ва бошқа сўз туркумларидан сифат ясайди:

1. *-лығ, -лиг, -луғ, -лүг*. Бу қўшимчалар отдан сифат ясайди ва эгалик ҳамда нисбатни билдиради. *Экин* (экин) – *экинлиг* (экинли)

2. *-сыз, -сиз, -суз, -сүз*, Бу қўшимча отдан. эгасизлик ва йўқлик билдирувчи сифат ясайди. *Билиг*(билим) - *билигсиз*(билимсиз).

3. *-сақ, -сәк*. Бу истак билдирувчи феъл ясовчи *-са -сә* ҳамда феълдан сифат ва от ясовчи *-қ, -к* қўшимчасининг бирлашувидан ҳосил бўлган. *Бағыр*(жигар) - *бағырсақ*(кўнгилчан).

4. *-сығ, -сиг*. Бу қўшимча отдан сифат ясайди ва ўхшашлик маъносини билдиради. *Қул* (қул) – *қулсығ* (қулсимон); *бәг*(бэк) *–бәгсиг* (бексимон).

5. *-қы, -ки;(-ғы, -ги).* Бу қўшимча от, равиш ва олмошдан нисбий сифат ясайди. Жарангсиз ундош билан тугаган қалин негизга *-қы*, ингичкасига *-ки*, жарангли ундош билан тугаган қалин негизга *-ғы*, ингичка негизга *-ги* қўшилади: *ай* (ой) – *айқы* (ойга оид); *йай* (ёз) – *йайғы* (ёзги); *ичрә* (ичда) *ичрәки* (ичидаги).

6. *-з* қўшимчаси. Бу қўшимча феълдан сифат ясайди. *у*-(кила бил), *уз* (моҳир).

7. *-л* қўшимчаси. Бу қўшимча йашыл(яшил), қызыл(қизил), түкәл (тугал) сингари сўзлар таркибида учрайди.

Сифат даражалари. Қадимги туркий тилда сифат даражалари сифатлар олдидан бирор сўзни қўллаш ёки сифатларга бирор аффиксни қўшиш орқали ҳосил бўлади. Худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, 3 хил даража шакли мавжуд:

1. Оддий даража. Бу даражада белгининг ортик ёки камлигига муносабат билдирилмайди.

2. Кичик (озайтирма) даража. Бу давр ёдгомаларида ҳозиги ўзбек адабий тилидаги -роқ калин *(-рақ)* ва ингичка *(-рәк)* вариантларига эга ва у белгининг ортиқ ёки бироз камлигини кўрсатади. Масалан: *йиг* (яхши) – *йигрәк* (энг яхши), *қатыграк*, *артуқ* (ортик) – *артуқрақ* (энг ортиқ).

3. Орттирма даража. Орттирма даража нарса ва предметдаги белгининг бошқа предметдаги белгидан ортиқлигини билдиради ва бунда сифат олдидан *аң, әң, анйыг* - тугәл каби сўзлар қўлланган. Бу сўзлар ҳозирги ўзбек тилидаги *жуда, ҳеч* каби сўзларга тўгри келади: *айыг әдгу, әң илки, анйыг йаблақ*, /Кт/.

Савол ва топшириқлар:

1. Қадимги туркий тилда кўплик шакли қандай ифодаланган?
2. Эгалик қўшимчаларнинг бирлик шаклларини сананг.
3. Жўналиш келишиги қандай вариантларга эга?
4. Қадимги туркий тилда нечта келишик мавжуд?
5. Култегин матнидан ясама от ва сифатларни топинг.

СОН

Сон қадимги туркий тилда ҳам нарса ва предметларнинг сони, миқдори ва тартибини билдирган. VI-XI асрлардаги ёзма ёдгорликларда сонга оид бир хусусият бор. Бунда бирлик олдин айтилиб, ундан кейин шу сонга оид ўнлик эмас, ундан кейин ўнлик айтилади: *йэти отуз - йигирма етти, бир қирқ - уттиз бир, бир отуз -йигирма бир* /Кт/. Санашнинг бу тартиби XI асргача қўлланган. XI асрдан кейин эса ҳозиргидек қўлланган.

Сонлар морфологик тузилишига кўра қуйидаги бир неча группаларга бўлинади.

Саноқ сон. Бу турдаги сонлар морфологик кўрсаткичларга эга эмас.Саноқ сонлар конкрет миқдорни билдиради: *бир, әки, уч, төрт, бәс, алты, йәти, йигирми, отуз, әлик, йуз, миң, тумән* /10000/ ва ҳ.*Табгач атлыг сүси бир тумән артуқы йәти биң сүг илки күн өлүртүм* (Бх).*Күг Сәнгүн башаду, төрт тумән сү кәлти* (Бх).

Саноқ сонлар орасида *бир* сони ўзининг функциясига кўра бошқа сонлардан ажралиб туради. Бир сони конкрет аниқ миқдорни кўрсатишдан ташқари, баъзан ноаниқликни ҳам билдиради.

Тартиб сон. Тартиб сонлар саноқ сон негизига *-ынч, инч, -унч, -нти* каби аффиксларни қўшиш орқали ҳосил бўлади. Масалан: *үчунч, оңунч, йигирминч, икинти* каби. Қадимги туркий тилда тартиб сонлар *илки* сўзи ёрдамида ҳам ифодаланган: *илки күн олүртүм.* (Бх)

Туркологик адабиётларда тартиб сонларнинг ҳосил бўлиши тўгрисида ҳар хил фикр учрайди. П.М.Мелиоранскийнинг фикрича, саноқ сонларга қўшилиб, тартиб сон ясовчи аффикснинг қисқарган формаси *-нч* бўлиб, у энг қадимги формадир.

Chama son/ qad. Tur. til + kuzatilinadimi.

Тақсим сон. Саноқ сонларга – *р (-ар, -әр, -ын, -ин, -ш(ар))* каби аффиксларни қўшиш билан ҳосил қилинган. Масалан: *бирар* (Ўнг.), *учар үчрар, тоқусар, бирин әкин* (Ўнг) каби.

бир (бир) – *бирәр* (биттадан); үч(уч) – *үчәр* (учтадан);

бир (бир) – *бирәр* (биттадан); *ики* (икки) – икирәр(иккитадан).

алты (олти) - *алтырар* (олтитадан); *ики* (икки) – икирэр(иккитадан).

Шуни таъкидлаш керакки, дона сон маъноси кўпинча саноқ сон билан ҳам ифодаланган. Масалан: *Сүси үч биң әрмиш, биз әки биң әртимиз* (Тўн.)

Жамловчи сон. Жамловчи сон қўшимчаси *-агу, әгу* шаклига эга: алты (олти) – *алтагу* (олтов); *үч* (уч) – *үчәгү* (учов).

Олмош

Ҳозирги туркий тилларда олмошлар номлаш ва сўз ясаш хусусиятга эга эмаслиги билан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилгани каби, қадимги туркий тилда ҳам ана шу хусусиятларга эга.

Олмошлар от, сифат, сон ўрнида қўлланади. У ўзининг семантик хусусиятги ва вазифасига кўра бир неча турларга бўлинади.

1. Кишилик олмоши. Кишилик олмошлари қадимги туркий тилда қуйидагича кўринишда бўлади: I шахс бирлиги – *мән, бән*, II шахс бирлиги – *сән*, III шахс бирлиги – *ол, ул*; I шахс кўплик - *биз, бизләр*, II шахс кўплик – *сиз*. Бу форма баъзан II шахс бирлик маъносида қўлланиб тингловчига нисбатан ҳурмат билдиради. III шахс кўплиги - *улар,, анлар.* XIII-XIV асрларда ҳам, асосан, *улар, анлар* формалари қўлланган. XV аср ва ундан кейинги даврда *алар* формаси қўлланган.

III шахс– *ол, ул* олмошлари эгалик ва келишик аффикслари билан турланганда ва кўплик қўшимчасини олганда эса *ан, ән* шаклини олган, яъни унинг таркибида фонетик ўзгариш содир бўлади. Масалан:

Келишиклар	I ш. бирлик	I ш. кўплик	II ш. бирлик	II ш. кўплик
Бош келишигида	*мән, бән*	*биз/ләр*	*сән*	*сиз/ләр*
Тушум келишигида	*мәни, бәни*	*бизни*	*сәни*	*сиз/н/и*
Қаратқич келишигида	*мәниң, бәниң*	*бизиң*	*сәниң*	*сизиң*
Жўналиш келишигида	*мәңә, бәңә*	*бизиңә*	*сәңә*	*сизиңә*
Ўрин-пайт келишигида	*мәнтә, бәнтә*	*бизинтә*	*сәнтә/дә*	*сизнитә/дә*
Чиқиш келишигида	-	-	-	-

анд

2. Ўзлик олмоши. Қадимги туркий тилда *өз* дан ташқари, *кәнтү (кәндү)*

сўзи ҳам ишлатилган. *Өз* аслида от бўлиб, у *«нафс»* ва *«жон»* маъноларида ишлатилган. Ўзлик олмоши маъноси ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан ҳозирги туркий, жумладан, ўзбек адабий тилидаги ўзлик олмошидан фарқ қилмайди.

Өз олмоши аниқловчи вазифасида келиб, аниқланаётган предметнинг маълум шахсга қарашлилигини, хослигини таъкидлаб кўрсатади. Масалан: *бән өзүм узун йалмәг йәмә ытттым оқ.* (Т) *Өзүм қары болтым* (Т).

3. **Кўрсатиш олмошлари.** Қадимги туркий тилда кўрсатиш олмошларининг *ол, бу* кўринишлари бўлган.

VI-X асрларда кўпроқ *ол: Ол әки киси, бу (бу йолун), анта , бол, аны* каби кўрсатиш олмошлари ишлатилган. Бу олмошларнинг функцияси турлича бўлган. Мисоллар: *Тоқуз Огуз бәгләри будуни, бу сабымын әдгүти әшид!* (КТ-2). *Бу йәрдә олуруп Табгач будун бирлә түзүлтүм* (КТ). *Ол маты айыг йоқ Түрк қаган. Анта* кўрсатиш олмоши *ўша, ўшанда, ўшандай, шу* каби олмошлар ўрнида қўлланилган.

Кўрсатиш олмошлари келишиклар билан турланганда, олмошлар таркибида фонетик ўзгариш содир бўлади. (Кишилик олмоши билан бир хил, жадвалга каранг). *Анда кәсрә иниси қаган болмуш әринч, оглыти қаган болмуш әринч* (КТ.)

4. **Сўроқ олмошлари.** Қадимги туркий тилда *ким (кими), нә, қаны, қай* каби сўроқ олмошлари ишлатилган. Масалан: (*нима* сўроқ олмоши маъносида) *бән сәңә нә айайын* (Т). (*қандай, қай ҳолда* сўроқ олмоши маъносида) *нә басыналым ,тәгәлим* (Т). (*Қандай* сўроқ олмоши маъносида) *нә буңы бар әртәчи әрмиш?*(Т)

VI-X асрларда *нәң-нәң, нә, қаны, ким* каби сўроқ олмошлари кўпроқ ишлатилган.

Нәң нәң сўроқ олмоши эса фақат VII-VIII аср обидаларига хосдир: *Нәң нәң сабым әрсәр баңгу ташқа уртым* (КТ). *Нәң* сўроқ олмоши баъзан *ҳар* маъносида ҳам қўлланган: *нәң йәрдәки қаганлыг бодун*...(Т).

5. **Биргалик олмошлари.** Қадимги туркий тилда қамуғ, *әнчә (бәлчә), алқу, қоп, тәзү, түмән* каби биргалик олмошлари ишлатилган.

VI-X асрларда *қамуг, қоп, тәзә, алқу* каби биргалик олмошлари ишлатилган.

Биргалик олмошлари от, сифат ва сон ўрнида келиб, нарса ва предмет миқдорини, саноғини билдирган.

VI-X асрларда *алқу, қоп* биргалик олмошлари ишлатилган бўлса, XI асрдан кейин унинг эквиваленти сифатида араб тилидан ўзлашган *ҳама* (ҳамма) ва *жам* каби биргалик олмошлари ишлатилган.

6. **Белгилаш олмошлари.** Қадимги туркий тилда *тәкмә* каби белгилаш олмошлари бўлган.

Йәмә сўзи ўрни билан боғловчи ва равиш функциясида ҳам ишлатилган.

РАВИШ

Қадимги туркий тилда, бошқа сўз туркумлари каби, равишлар ҳам ўз ифодасини топган. Равиш туркуми сўз ўзгартувчи аффикслар қабул қилмаслиги билан характерланади. Бу ҳол равишнинг бошқа сўз туркумларидан фарқланувчи хусусиятларидан биридир. Равишлар иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги турли ҳолатларни ва ҳолатнинг белгисини билдиради. Гапда бошқа сўзлар билан битишув йўли билан боғланади. Равишларни қуйидагича группаларга ажратиш мумкин:

а) соф равишлар; б) бошқа сўз туркумларидан силжиган равишлар.

Соф равишлар. Ҳозирги ўзбек тилида бўлганидек, қадимги туркий тилда ҳам 1) ҳолатни: *йана*; пайтни: *кәч, оқ, әртә* (букун); масофани: *узақ, йақын*; ўхшашлик маъносини: *тәг* билдирган.

Бошқа сўз туркумлардан силжиган равишлар эса отлардан ва феъллардан ўтган равишлардир.

Отлардан ўтган равишлар пайт, миқдор, даража, чегара ва ўрин каби маъноларни, феълдан ўтган равишлар эса ҳолат маъносини ифодалайди.

Булар қуйидагича ҳолатларда юз беради.

Қадимги туркий тилда қурол-восита келишиги формасида бўлган отлар кўп ўринда равиш функциясида ишлатилган. Бундай равишларга *йадагын, йалақын. йақын, тәркин, куптузун* ва бошқа шу кабиларни кўрсатиш мумкин.

Жўналиш келишиги формасида бўлган отлар ҳам кўп ўринларда равиш вазифасида келган. Бундай равишларга *йазыңа, ичрә, нәрү, оңару, оңра* ва бошқа шунга ўхшашлар мансуб.

Ўрин келишигида бўлган сўзлар ҳам равиш вазифасида келган. Бундай равишлар *қанта, анта, ташда, ичинтә* ва бошқалардан иборат.

Чиқиш келишиги формасида бўлган отлар ҳам равиш функциясида ишлатилади. Бундай равишлар *қантан, оңтун, қайудын* ва бошқалардир.

Қадимги туркий тилда феълнинг равишдош формасидаги сўзлар равиш функциясида келган. Хусусан, *-а, -ә, -ы, -и, -у, -ү* формалари билан ҳосил бўлган равишдошлар ана шундай вазифада ишлатилади. Бундай равишларга *сайу, тәгрә, түкәти, дагы, әдгүти, отру, удышуру* ва бошқаларни қайд қилиш мумкин.

Булардан ташқари, *әмти, тун, кунтуз, букун* ва бошқа шу каби мустақил ишлатилган равишлар ҳам ўз ифодасини топган.

Қадимги туркий тилда равишлар бошқа сўз туркумларига нисбатан кўп эмас. Шундай бўлса-да, бир қатор равишларни учратиш мумкин. Мавжуд равишларни ҳам туб ва ясама негизларга ажратиш мумкин.

Ясама равишлар қуйидаги аффикслар орқали ҳосил қилинади:

1. *-ды; -ди; -ты; -ти* қўшимчаси; *қатыг* (қаттиқ) – *қатыгды* (қаттиқ қилиб); *әдгү ти* (яхши) - *әдгүи* (яхшилаб)

2. *-ла; -лә* қўшимчаси. *Түн* (тун) – *түнлә* (тунда); *чын* (чин) – *чынла* (чиндан).

3. *-ча; -чә* қўшимчаси. *Азрақ* (жуда оз) – *азрақча* (жуда оз ҳолда); түрк

(турк) – *түркчә* (туркчасига)

4. *-ра; -рә* қўшимчаси. *Ас* (ост) – *асра* (остда); *ич* (ич) – ичра (ичда)

Бу қўшимчаларнинг ҳам юқорилардагидек қайси вариантларда қўлланиши негизнинг ингичкалиги ва лабланган ҳамда лабланмаганлигига боғлиқ.

Бу келишик қўшимчаси *-қару; -кару* дан вужудга келган. Бундан ташқари, қадимги туркий тилда, худди ҳозирги туркий тилларда бўлгани сингари, замон ва макон ҳамда восита келишиги қўшимчалари равиш ясаши мумкин.

Равишларнинг қуйидаги маъно турлари қайд қилинади:

1. Пайт равишлари. *Букүн, күнтүз, әмти, күнтәмәк* (ҳар куни).

2. Ўрин равишлари. *Таштырты* (ташқари), *исрә* (ичида), *бирайә* (ўнгда), *йрайа* (чапда).

3. Ҳолат равишлари. *Йашуруқы* (яшириш), *арыты* (тўла), *йақын тимин* (аста-секин).

4. Даража-миқдор равиши. *Мунча, анча.*

Қадимги туркий тилда қуйидаги аффикслар орқали равиш ясалган:

-ча, -чә аффикси билан: Бу аффикс от, олмош, сифат, сифатдошлардан равиш ясайди ва ҳаракатнинг ҳолати, миқдори, даражаси ва чегарасини билдиради. Масалан: *анча, субча, мүнчә, ашнуча* каби.

Қадимги туркий тилда, хусусан, VI-X асрларда *-ғача, -гәча* аффикси вазифасини *тәги* сўзи бажарган. Масалан: *Шантуң йазықа тәги* – Шантунг чўлигача; *Тәмир қапығқа тәги* – Темир дарвозагача; *Әби әсүкңә тәги* – уйи ёпинчиғигача (Кт).

Савол ва топшириқлар:

1. Тақсим сонлар қандай қўшимча билан ҳосил қилинган?
2. Кўрсатиш олмошларини сананг.
3. Билга хоқон матнидаги олмошларни белгиланг.
4. Култегин матнидан равишларни топинг.

ФЕЪЛ

Қадимги туркий тилда феъл ўзининг лексик-семантик хусусиятларига эга. Феъллар замон ва макондаги иш-ҳаракатни, шунингдек, предмет ва ҳодисалар жараёнини ифодалайди.

Қадимги туркий тилдаги феълларни икки гуруҳга – мустақил феъллар ва кўмакчи феълларга бўлиш мумкин.

Мустақил феъллар гапда бирор сўзни бошқариб келади. Ёрдамчи феълларда бундай хусусиятлар бўлмайди. Бу феъллар мустақил феъллар билан келиб, мустақил феълнинг маъносига қўшимча маъно беришга хизмат қилади.

Қадимги туркий тилда *алқынты* (тугади), *өлти* (ўлди), *болты* (болди), *бәрти* (берди) *кәлти* (келди) кабилар энг фаол қўлланган мустақил

феъллардир. Бироқ мустақил феъллар кўмакчи феъллар вазифасида ҳам ишлатилган.

Кўмакчи феъллар сифатида *әрти* (эди), *әрмиш* (эмиш), *әринч* (экан), *әрса* (эса) кабиларни кўрсатиш мумкин. *қаған әрмиш, алп қаған әрмиш* (Бх).

Феъл туркумига мансуб сўзлар шахс-сонда тусланиши, майл, бўлишли, бўлишсизлик, феъл нисбатлари, замон категориясига эга бўлиши, функционал формалари ва бошқа хусусиятлари билан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади.

Мустақил феъллар. Мустақил феъллар гапда содда кесим вазифасида ишлатилади ва ўзига мансуб бўлган сўзни бошқариб келади. Масалан: *Тонйуқуққа, банга айди* (Тўн.). *тәгдимиз, йайдымыз* (Тўн.).

Мустақил феълларни ҳаракатнинг объектга бўлган муносабатига қараб, объектли феъллар ва объектсиз феъллар каби турларга ҳам бўлиш мумкин. Объектли феъллар тушум келишигида бўлган сўзларни бошқарса, объектсиз феъллар эса бундай хусусиятларга эга бўлмайди. Шунингдек, феъллар қадимги туркий тилда ҳам етакчи ва кўмакчи феъллардан ташкил топади: *тикә бәртим, уча барти, баса кәлти* (Бх) каби.

Кўмакчи феъллар. кўмакчи феъллар бевосита бўлган ҳаракатни билдирмайди, балки етакчи феъллардан кейин келиб, етакчи феълнинг маъносини кенгайтириб, қўшимча маъно ифодалашга хизмат қилади.

Қадимги туркий тилда кўмакчи феълларга *әт, сула, бол эшид, башла, тур, йур, бәр, йат, ол, қой* кабиларни кўрсатиш мумкин. Буларнинг кўмакчи феъл вазифаси контекстда реаллашади.

Тўлиқсиз феъл. Тўлиқсиз феъллар мустақил ҳолда ишлатилмайдиган феъл туридир. Ҳозирги ўзбек тилида умуман туркий тилларда ҳам *әди, әкан, әмиш, әмас* каби тўлиқсиз феъллар бўлса, қадимги туркий тилда ҳам ана шу феълларнинг турли архаик кўринишлари бор. Булар *әрмис, әрти, әрсә, әринч* каби формалардир.

Әринч сўзи баъзи ўринда тўлиқсиз феъл (*әкан*) вазифасида ишлатилган. *Әринч* сўзи тўлиқсиз феъл вазифасида X асрдан кейин архаиклашиб қолиб, бу даврда модал маънода ишлатила бошлайди. Аммо тўлиқсиз феълларнинг қолган барчаси эса X – XIV асрларда ҳам кенг истеъмолда бўлган.

Әринч, әрти, әрмиш тўлиқсиз феъллари ҳаракат маъносини ифодаламайди, аммо шахс-сонда тусланади. Бироқ бу аффикс қўшма феълнинг биринчи компонентига тегишли бўлади. Шунингдек, мустақил ва кўмакчи феълга хос бўлишли-бўлишсизлик, нисбат, замон категорияларига ҳам эга эмас.

Масалан: *Адырылмышда сақынур әртимиз* (Бх) – вафот этганда биз ғам чекдик.

Феълнинг бўлишли ва бўлишсизлик категорияси. Қадимги туркий тилда феъллар бўлишли ва бўлишсиз формада бўлади.

Бўлишли формада хеч кандай қўшимча қўшилмайди: *өлүрти, сүләди*/Кт/. Бўлишсиз формаси эса феълларга *-ма, -мә* аффиксини қўшиш ёки *әрмас* ёки *йоқ* сўзлари ёрдамида ифодаланади:

Қылынмадуқ эринч /Кт/, қатун йоқ болмыш эрти /Тўн/.

Тусланиш. Қадимги туркий тилда ҳам феъллар шахс-сонда тусланади. Аммо шахс–сон формалари ҳозиргидан фарк қилади.

Биринчи группада биринчи ва иккинчи шахс бирлик уларнинг ҳамда кўпликда кишилик олмошлари предикатив аффикси сифатида келади (III шахсдан ташкари).

	Бирлик	кўплик
I шахс	- *мән /бән/*	- *быз, - биз*
II шахс	– *сен*	- *сыз, -сиз*
III шахс	– -	- -

Шахс-сон аффиксларининг мазкур формалари *-мыш,- миш, -б (-уб,-үб, -иб, -ыб), - а, -ә,- р(-ар, -әр,- ур,- үр), -тачи, -тәчи, -дачы, дачи* каби замон формаларини олган феълларга қўшилади: *барамышман, турабыз, турарсиз, қалтачы биз* /Тўн/, *қамылтачы ол, йайлайур турермен* /Кб/ каби.

Қисқарган формалари қуйидагича:

	Бирлик	кўплик
I шахс	– *м*	- *мыз, - миз, -муз, муз, -маз, -мәз*
II шахс	– *ң*	- *ңыз/лар/, ңиз/ләр*
III шахс	–	

Масалан, *калуртум* /Ен/, *бартум*/Ун/, *басдымыз* /Кт/, *суңуштумуз* /Унг/.

Шахс-сон аффиксининг қисқарган формалари *–ды, -ди, -ты, -ти* аффикси билан тугаган феълларга қўшилади. Масалан: *санчдым, көрүңиз.*

Феъл майллари. Феъл майлларининг қуйидаги турлари бор: 1) буйруқ майли; 2) истак майли; 3) шарт майли; 4) аниклик майли.

Буйруқ-истак майли. Қадимги туркий тилда феълнинг буйруқ майли формаси турли шахсларда турлича бўлган. Бу майл ўзагига *–ғыл, -гил, -қыл, -кил, -ың, -иң (лар)* каби қушимчаларни қўшиш билан ҳосил бўлади. *Қатыгланғыл, қылғыл. Түрк бәгләр будун буны әшидиң! Аңар көрү билиң!* (Кт.)

-зун, -су, -сү аффиксининг қўшилиши билан III шахс буйруқ феъли ҳосил бўлади: *барзун, әрмәзун, йитмәзун, йарлақазу* (Т).

Буйруқ ва истак формалари. Буйруқ формасининг иккинчи шахс бирлиги феълнинг бўлишли ва бўлишсиз негизи билан бир хилдир, кўплиги эса бирлик шаклига *–н* кўшимчасини қўшиш Билан ясайди: *ай (айт), әсид (эшит), барын (боринг (из), олурунг (ўтиринг (из), әмгәтмәнг (қийнаманг)(из).*

Буйруқнинг *–қыл, -кил; -ғыл, -гил* формаси ҳам бор: *билгил (билгин), кәлгил (келгин), баққыл (қарагин), қачғыл (қочгин).*

Буйрук формасининг учинчи шахси *–зун, -зүн* кўшимчаси билан ясалади: *барзун (борсин), бармазун (бормасин), йитмәзун (йўқолмасин)*

Феъл ўзагига *–айын, -әйин, -йын, -йин, -алым, -әлим, -лим, -лым, -зун, -зүн, -*

сун, -сүн аффиксларининг қўшилиши орқали феълнинг истак майли ҳосил бўлади. Масалан: *Түрк будун йоқ болмазун!* (БК) Бундай феъл формалари истак, илтимос, хоҳиш ва бошқа шунга ўхшаш маъноларни ифодалайди. Масалан: *айын, йоғлатайын, адырылмайын, Өләлим, сүләлим, басыналым, бәгәлим* (Т).

Истак формасининг биринчи шахс бирлиги *–(а) йын, -(ә) йин,* кўплиги *–алым, -әлим* кўшимчаси билан ясалади.

Бол- (бўл-) – болайын (бўлай)
тилә- (тила-) - тиләйин (тилай)
болма- (бўлма-) – болмалым (бўлмайлик)
өтүн- (ўтин) - өтүнәлим (ўтинайлик)

Н лик лаҳжада бу кўшимчалардаги **ы** ва *и* ўрнида *а* ва *ә* келиши мумкин.

Шарт майли. Қадимги туркий тилда феъл *–са (р), -сә(р), -за(р), -зә(р)* аффиксларининг қўшилиши орқали феълнинг шарт майли формаси ҳосил бўлади. Масалан: *әрсәр, қазған масыр, ысар, басмасар* ва бошқа шу кабилар. Феълнинг шарт майли формаси иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги шартни билдиради.

Аниқлик майли. Аниқлик майли махсус кўшимчага эга эмаслиги билан юқоридаги майл турларидан фарқ қилади. Феълнинг ўтган, ҳозирги ва келаси замон формалари аниқлик майлида бўлади. Феълларда замон эса *–ур, -үр, ар, -әр, йур, -йүр, -ғалыр, -гәлир, дачы, -дәчи, -ғай, -гәй, -ғу, -гү, -ғулуқ, -гүлүк, -тур, -түр, -дуқ, -дүк, -тыг, -тиг, -әрти, -мыш, -миш, -муш әрти, -тучи әрмиш* ва бошқалар орқали ҳосил бўлади ва аниқлик майлида бўлади. Масалан: *ағдымыз, олуртымыз* ва х.

Феъл замонлари. Қадимги туркий тилда ҳам феълнинг уч хил шакли мавжуд:

Ўтган замон феъли
Ҳозирги замон феъли
Келаси замон феъли.

Ўтган замон феъли. Феъл ўзакларига *–д, -т, -йуқ, -йүк, -йуг, -йүгәр, -дуқ, -дүк, -дуг, -дүк, +әрти/-дық, -дик, -мыш, -миш /+әрти/* каби аффиксларни ва шахс-сонни кўшиш билан феълнинг ўтган замон формаси ҳосил бўлади.

	Бирлик	кўплик
1 шахс	*Қылтым*	*қылтымыз*
2 шахс	*Қылтың*	*қылтыңыз*
3 шахс	*қылты*	*қылты*

Бу аффикслар орқали ҳосил бўлган ўтган замон феъли иш-ҳаракатнинг ўтмишда аниқ бажарилганлигини, сўзловчининг ўзи кўрган ва билгани ҳақидаги аниқ хабарни ифодалайди.

Ҳозирги замон феъли. *–ур, -үр, -ар, -әр, -йур, -йүр, -ыр, -ир* каби аффикслар ва шахс-сон аффиксларини қўшиш орқали ҳосил бўлади:

	Бирлик	Кўплик
1 шахс	*Барурман*	*Барурмыз*
2 шахс	*Барурсан*	*Барурсыз*
3 шахс	*барур*	*Барур*

Бу феъл формаси иш-ҳаракатнинг давом этишини, қандай вақтда содир бўлаётганини ифодалайди: *сақынурман, мәнгләйүрмән.*

Келаси замон феъли. Қадимги туркий тилда келаси замон феълини ҳосил қилиш учун феъл ўзагига *–гу, гү -ку, -кү, -дачы, -дәчи, -тачы, -тәчи* аффикслари ва шахс-сон аффикслари қўшилади. *Баргусы, баргумыз, баргуңыз.*

Феъл нисбатлари. Маълумки, феъл нисбатлари иш-ҳаракатнинг бажарувчига бўлган муносабатини билдиради. Бу муносабат феъл ўзагига махсус аффикслар қўшилиши орқали ифодаланади. Феъл нисбатлари аниқ нисбат, ўзлик нисбат, мажҳул нисбат, орттирма нисбат ва биргалик нисбатларга бўлинади.

Аниқ нисбат. Аниқ нисбат махсус аффиксга эга эмас. Ҳаракатнинг эга билан ифодаланган шахс ёки предмет томонидан бажарилганлиги ёки бажарилмаганлигини кўрсатади. Масалан: *Көгмән йышыг аш.*

Ўзлик нисбат ва мажҳул нисбат.*–л, -н, -қ(-к)* ўзлик ва мажҳул нисбат формалари ясайди. Ундош билан тугаган негизларга қўшилганда олдида бир тор унли пайдо бўлади ва унинг сифати ўзакнинг қалин-ингичкалиги ва охирги бўғиндаги унлининг лабланган-лабланмаганлига боғлиқ:

адыр- (айир-) – адрыл- (айрил-)
тәр- (тер-) - тәрил- (терил-)
кәр- (кўр-) - көрүл- (намоён бўл-)
ал- (ол-) – алын- (Олин-)
өт- (тила-) - өтүн- (тилак билдир-)
бас-(бос-) – басық (босил-)
бол- (бўл-) – болуқ (бўлин-)

-н қўшимчаси субъект ҳаракатни ҳақиқатда бажармасдан, бажараётгандек қилиб кўрсатганда ҳам ишлатилади.

Орттирма нисбат. Феъл ўзак негизларига *–т,-ут, -үт, -ыт, -ит, -р, Ур, -үр, -ыр, -ир, -тур, түр, -дыр, -дир, дур, -дүр, -гур, гүр* каби аффиксларнинг қўшилиши билан ҳосил бўлади. Қадимги туркий тилда қуйидаги орттирма нисбат қўшимчалари бор:

1. *–з* қўшимчаси. Негиз ундош билан тугаганда, олдида бир тор унли пайдо бўлади:

тут- (тут-) – тутуз- (тутқиз-)
түй- (сез-) – түйүз- (сездир-)

2. *–р* қўшимчаси. Негиз ундош билан тугаганда, олдида асосан тор, баъзан кенг унли пайдо бўлади:

йаш- (яширин-) – йашур- (яшир-)
өл- (ўл-) - өлүр- (ўлдир-)
кәт- (кет-) - кәтәр (кеткиз-)

3. *–т* қўшимчаси. Негиз ундош билан тугаганда, олдида бир тор унли пайдо бўлади:

оқы- (ўқи-) – оқыт- (ўқит-)
күчә- (зўрла-) - күчәт- (зўрлат-)
сәв- (сев-) - сәвит (севдир-)

4. *–түр, -тур, дур, -дүр* қўшимчаси:

ақ- (оқ-) – ақтур- (оқиз-)
бин- (мин-) – бинтур- (миндир)
йә- (е-) - йәдүр- (едир-)

5. *–қур, -кур, -гур, -гүр* қўшимчаси:

аз- (адаш-) – азгур- (адаштир-)
тир- (яша-) – тиргүр- (яшат-)

Биргалик нисбат. Феъл ўзак-негизларига *–ш(-с), -уш,-үш, -ыш, -иш* аффикслари қўшилиши билан феълнинг биргалик даражаси ҳосил бўлади. Ундош билан тугаган негизга қўшилганда олдида тор унли, *н* ли лаҳжада кенг унли пайдо бўлади:

бақ- (қара-) – бақыш- (бир-бирига қараш-)
оқу- (чақир-) – оқуш- (чақириш-)

Бўлишсиз форма. Феълнинг бўлишсиз формаси *–ма, -мә* қўшимчаси билан ясалади. Бунинг *–ма* варианти қалин негизга, ингичка негизга *-мә* орттирилади:

Бар- (бор-) – барма – (борма-)
кәл- (кел-) - кәлмә - (келма)

Феъл ясалиши. Қадимги туркий тилда ҳам худди ҳозирги Ўзбек тилидаги каби 2 хил усул билан феъл ясалган:

1. Морфологик усул;
2. Синтактик усул

Морфологик усул билан феъл ясалиши. Қадимги туркий тилда қуйидаги феъл ясовчи қўшимчалар бор:

1. *–а, -ә* қўшимчаси. От ва сифатдан феъл ясайди:

ат (от) – ата (ата)
түз (тўгри) - түзә (тўгриламоқ)

2. *–ла, -лә* кўшимчаси. Отдан феъл ясайди:

йай (ёз) – йайла- (ёзни ўтказ)

сү (лашкар) - сүлә (лашкар торт-).

3. *–лан, -лән* кўшимчаси. От ва сифатдан феъл ясайди:

қан (хон) – қанлан (хонлик бўл-)

қатыг (қаттиқ) – қатыглан (чиниқ-)

4. *–ад, -әд* кўшимчаси. Бу кўшимчадаги *д* ўрнида Тиш ора *з* бўлиши ҳам мумкин. Отдан феъл ясайди:

қул (қул) – қулад- (қулга айлан-)

кунг (чўри) - кунгәд (чўрига айлан-)

5. *–(ы) –қ, -(и) к* кўшимчаси. Отдан феъл ясайди:

таш (ташқари) – ташық- (ташқари чиқ-)

таг (тог) – тагық- (тоққа чиқ-)

ич (ичкари) – ичик (ичкари кир-)

6. *–сыра, -сирә* кўшимчаси. Отдан феъл ясайди ва «-сизлан» маъносида ишлатилади:

қаган (хоқон) – қагансыра (хоқонсиз бўл-)

әл (давлат) - әлсирә (давлатсизлан-)

7. *–са, -сә* кўшимчаси. Отдан феъл ясайди.

әт (гўшт) - әтсә (гўштсиради)

ач (оч-) – ачса (очмоқчи бўлди)

Юқоридаги барча феъл ясовчи кўшимчаларнинг таркибида *а. ы* унлилари бўлган варианти қалин негизга: таркибида *ә, и* унлилари бўлган варианти ингичка негизга кўшилади.

Синтактик усул билан феъл ясалиши. Синтактик усул билан кўшма (жуфт ва такрорий) феъллар хосил бўлади. Кўшма феълларнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, уларнинг етакчи компоненти сифатида от, сифат ва отлашган сўзлар қатнашади.

Қадимги туркий тилда кўшма феъллар кўпроқ *әрмиш, әринч, әрсәр* формаси оркали хосил бўлади.

Әрмиш форманти сифатдош формалари билан бирикиб, кўшма феъл хосил қилади. Жумладан, бу формант *-ур, -үр* сифатдоши билан бирикиб, тугалланмаган ўтган замон феълини юзага келтиради. Масалан: *ырақ бодунуг анча йагытур әрмиш*. Йироқдаги халкни шундай қилиб яқинлаштирар экан.

Худди шундай маъно эрмиш формантининг *-мыш, -миш* сифатдоши билан бирикишидан ҳам ҳосил бўлади. Масалан: *адыглы, тоқузлы, узә, сунушмыш, әрмиш* - Айиқ билан тўнгиз довон устида учрашган экан.

Әринч форманти аслида *әр-ин-ч* шаклида морфемаларга бўлинувчи әрмоқ сўзининг ўзлик даражасидаги формасидан ясалган. Чунки шу йўл билан ясалган ва кишининг хис-туйғусини, психологик аҳволини англатувчи севинч, кўркинч, қувонч, ишонч, соғинч, ўкинч каби бир неча отлар борки, булар ҳам тузилиши жиҳатдан шу сўзга ўхшайди. Аммо *әринч* сўзи ҳозирги туркий тилнинг

бирортасида учрамайди. Ёдгорликларда ҳам бу сўз қадимги сўз ясаш усулининг қолдиғи сифатида кўзга ташланади. Аммо әринч сўзидаги «ч» элементи қанақа аффикс эканлиги ҳозирча аниқ эмас. *Әринч* сўзи кўшма феъл составида ёки от-кесимда боғлама сифатида келиб, ички ҳис-туйғу билан боғлиқ бўлган иш-ҳаракатни ифодалайди. Масалан: *Ичикдүк үчүн Теңри ол тәмиш әринч* – Чекинганинг учун Тангри «ўл» деган шекилли.

-сар, -сәр феъл ўзагига қўшилганда, шарт маъносидан ташқарида иш – ҳаракатни бажаришга бўлган интилиш, истак маъноларини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Шунинг учун ҳам *-әрсәр* форманти билан келганда кўшма феъллар иш-ҳаракатининг шартини, истагини, заруриятини билдирувчи модал форма сифатида ишлатилади. Масалан: *Ырақ әрсәр йаблақ агы берур, йагық әрсәр әдгү агы берур* – Йироқ бўлса, ёмон ипак беради, яқин бўлса яхши ипак беради.

Қадимги туркий тилда биринчи компоненти *–а, -ә, -йу, -йү, -ун, -үн, -упан, -үпән* каби равишдош формаларига кўмакчи феълларнинг кўшилишидан ҳам кўшма феъллар ҳосил бўлади. Масалан: *Түрә кәлди, кәлә башлады, Уруп йыҳлайур.*

Феълнинг функционал формалари. Маълумки, феълнинг функционал формаларида, бир томондан феълга хос, иккинчи томондан бошқа сўз туркумларига (от, сифат, равиш) хос хусусиятлар мужассам бўлади

Ҳаракат номи. Қадимги туркий тилда ҳаракат номи қуйидагича ҳосил бўлади:

Феълларга *–гу, -гү, -кү, -қу, -гу* аффиксини кўшиш билан, масалан: *Урушгу, қылгу, йогу, тиләгү, бәргү* ва бошқалар. Бу форма гапда турли келишик формасида келади. Шунинг учун бу формадаги ҳаракат номи ҳам гапнинг турли бўлаклари вазифасида келади.

Равишдош формалари. Равишдошлар ўзича кесим бўлиб кела олмайдиган, тусланмайдиган, шахсли феълларга кўшимча маъно берувчи феъл формасидир. Равишдошлар шахсли феъл формалари ўрнида қўлланиб, кўшма феълларнинг етакчи компоненти бўлиб келади. Равишдошлар қуйидагича ҳосил бўлади:

Феъл ўзагига *-у, -ү* аффиксини ёки унли билан тугаган феъл ўзагига *-йу, -йү* аффиксини кўшиш билан, масалан: *қазгану, ычгыну, сыйу урты* ва ҳ.

Феъл негизига *–а, -ә* аффиксини кўшиш билан, масалан: *ача, тыкы, әгә, йәлвирә, үчә*. Шунингдек, шу турдаги равишдошнинг яна *-ы, -и* билан ясалган формаси ҳам бор. Масалан: *олы.*

Равишдошнинг юқоридаги формаларининг баъзилари аста-секин лексик грамматик жиҳатидан мустақиллик касб этиб, кўмакчи ёки равишларга айланиб қолган. Жумладан, *тәги* сўзи аслида тегмоқ феълининг ўзагига *-и* аффиксининг кўшилишидан ҳосил бўлган равишдош бўлиб, кейинчалик равишдошлик хусусиятини йўқотган ва кўмакчи бўлиб қолган. Масалан: *тәмир қапыгқа тәги сүләдимиз.*

Аслида равишдош бўлган *тукәти* сўзи эса равишга силжиган.

Феъл ўзагига *–п. -ип. -ып* аффиксини қўшиш йўли Билан, масалан: *алып, артурып, йапыб, қазғанып, окүнип. олурып.* Бу формадаги равишдош шахссиз формада бўлади ва шахсли феъл-кесим билан бирга келади. Масалан: *йағы болуп…йана ичикмиш* душман бўлиб… йана карам бўлди. *Кү әсидип, балиқтақы тығықмыш, тағдақы инмыз* – хабар эшитиб, шахардагилар тоққа чиқдилар, тоғдагилар пастга гушдилар.

Феъълларга *-пан, -пән* аффикси қўшилиши билан ҳосил бўлади. Туркологик адабиётларда уни равишдошларнинг юқоридаги формасининг ривожланган формаси деб қарайдилар. Масалан: *бир әриг алыпан урды*-Бир кишини олиб хужум қилди (БҚ).

Феъл ўзагига *–маты, -мәти, -мады, -мәтин, -мәдин* аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади. Мазкур равишдош *–п*, ёки *–пан, -пән* аффикси билан ясалган равишдошга нисбатан бўлишсизлик формаси сифатида ишлатилади. *Түн удыматы, күндүз олурматы, қызыл қаным төкти, қара тәрим йигүрти* – Тун ухламай, кундуз ўтирмай, қизил қонимни тўкдим, қора теримни оқиздим.

Феъл ўзагига *–йын. -йин* аффиксини қўшиш орқали ҳосил бўлади. *–йын, -йин* билан ясалувчи равишдошнинг инкор формаси ва функцияси жиҳатидан *–маты, -мәти, матын, -мәтин* билан ҳосил бўлувчи равишдошга тўғри келади. Бу равишдошнинг бўлишли формаси учун қадимги туркий тилда битта мисол бор, *бу тәйин* сўзидир. Масалан:

Түрк бодун йоқ бормазун тәйин, бодун болсун тәйин – Турк халқи йўқ бўлсин деб, халқ бўлсин деб… *Сабы антаг: өлүрүн тәйин тәмиш* – сўзи шундай: ўтиринг деб айтди.

Феъл ўзагига *–ғалы. -гәли* аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади. *–ғалы, -гәли* билан ясалган равишдошнинг асосий маъноси иш-ҳаракатнинг бажарилишидан бўлган мақсадни ифодалашдир. *Од тәңри йасар, киши оғлы қоп олгәли тормыш* – Дунёни тангри яратади, одам боласи эса ўладиган бўлиб туғилган.

Сифатдош формалари. Қадимги туркий тилда сифатдошлар ҳам феъллик, ҳам сифатлик хусусиятларига эга. Сифатдошлар бўлишли ва бўлишсизликка, нисбат формаларига, шунингдек, модаллик ва замон категориясига эга. Сифатдошлар отлашганда эса, от категориясига хос бўлган грамматик қонуниятларга эга бўлади, яъни кўплик, келишик ва эгалик аффиксини қабул қилади. Гапда эга, тўлдирувчи ва ҳол бўлиб кела олади. Кўмакчи феъллар билан бирикканда сифатдошлар тусланишининг мураккаб формаларини юзага келтиради. Сифатдошлар қуйидаги аффикслар орқали ҳосил бўлади.

Феъл ўзагига *-дәчи, -дачы, -тәчи, -тачы* каби аффиксларни қўшиш орқали: *өлтәчи, олуртачы. көртәчи.* Бу сифатдошлар ҳозирги келаси замон маъносида қўлланади: *Йирәгүрә барсар турк бодун, өлтәчисән* – у ерга борсанг, Турк халқи ўлажаксан. *Өтүкән йыш өлүрсәр, бәңү әл тутә өлүртәчисән* – Ўтукан тогида яшасанг, мангу давлатни сақлаб туражаксан (Кт).

Феъл негизига *– р.(-ур. -үр. -йур, -йүр, -ыр, -ир. -ар, -әр)* аффикслари

қўшилиши орқали: сақынур, қазғанур, йашайур ва б. Бу формада келган сифатдошлар ҳозирги замонда бўлаётган иш-ҳаракатни ифодалайди.

Феъл негизига *–мыш, -миш, -мыс, -мис* аффиксини қўшиш орқали. Масалан: *басмыс, келмыс, тутмыс, қазғанмыш, әрмиш* ва б. Бундай сифатдошлар ўтган замонда эшитилганлик маъносини билдиради. Сифат маъносига эга бўлганда эса, гапда аниқловчи функциясида ишлатилади. масалан: *өгүм қатынуг қотурмыш Тәңри* онам Хотинни кўтарган Тангри.

Феъл негизига *–ығма, -игмә, уғма, -өгмә, -ғучы, -гүчи, -қучы, -күчи, -сыг, -сиг, -суг, -сүг, -сақ, -сәк* каби аффикслар қўшиш орқали. Масалан: *йаратығма, сақынығма, калигмә.*

Қадимги туркий тилда қуйидаги сифатдош формалари мавжуд:

1. *–мыш (мыс), -миш (мис), -муш, -мүш* формаси. Ҳозирги ўзбек тилидаги *–ган* сифатдоши маъносида ишлатилади. Қайси вариантининг ишлатилиши негизнинг қалин-ингичкалигига ва охирги унлининг лабланган-лабланмаганлигига боғлиқ:

қал- (қол-) – қалмыш (қолган)
әр- (э-) - әрмиш (экан)
тут- (тут-) – тутмус (тутган)
кор- (кўр-) - көрмүш (кўрган)

Бу сифатдош ҳам сифатловчи, ҳам кесим вазифасида келади: *ычғынмыш бодунуг* – қўлдан чиққан халқни (Кту, 13), *тәнгрида болмыш түрүк Билгә қаған* – тангридан бўлган турк Билга хоқон (Ктк, 1); *киши оғлы қылынмыс* – инсон боласи яратилган (Кту, 1); *төрт булунг қоп йағы әрмиш* – тўрт жиҳат душман экан (Кту, 2).

2. *дуқ, -дүк, -туқ, -түк* формаси. Қайси вариантининг қўлланиши негизнинг қалин-ингичкалигига боғлиқ:

бар- (бор-) – бардуқ (борган)
бол – (бўл-) – болтуқ (бўлган)
тәг- (тег-) - тәгдүк (теккан)

Бу сифатдош ҳам сифатловчи, кесим ва ҳол вазифасида келади: *бардуқ йәрдә* - борган ерда (Кту, 24); *ичикдүк үчүн* – таслим бўлгани учун (Тўн,3); *мән игләдүктә* - мен касал бўлганда; *қағанта адрылмадуқ* – хоқондан айрилмаган (Унг, 3).

3. *–ғу, -гү* формаси. Бу формада содир бўлиб турган ёки содир бўлиши лозим бўлган ҳаракатни сифатлаштиради. Қайси вариантининг қўлланиши юқоридаги қўшимчаники сингаридир:

бар- (бор-) – барғу (бориш керак бўлган, бориладиган)
Кир- (Кир-) – киргү (кириш керак бўлган, кириладиган)

Ҳозирги боргим йўқ, кўргиси келмади сингари ибораларлардаги *–ги* ўша *–ғу, -гу* нинг янги шаклидир. Ундан сўнг *–луқ, -лүк* ҳам қўлланиши мумкин; *топулғулуқ* (тор-мор қиладиган), *узгулук* (узадиган). Бу қўшимча ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор: кўргилиги бор экан, боргилик қилмасин.

4. *–тачы, -тәчи, -дачы, -дәчи* формаси. Бу форма содир бўлиши

мукаррар бўлган ҳаракатга боғлиқ сифатни билдиради:

бол- (бўл-) – болдачы (бўлажак)

өл- (ўл-) - өлтәчи (ўлажак)

көр- (кўр-) - көртәчи (кўражак)

Бу форма кесим ва сифатловчи бўлиб келади;... *түрүк бодун, өлтәчисән* (Кт); *өлтәчи бодунуғ (Кт).*

Савол ва топшириклар:

1.Буйрук-истак майли қандай қўшимчаларга эга?

2.Шарт майлининг қандай қўшимчалари мавжуд? Мисоллар келтиринг.

3.Тўнюқуқ матнидан шарт майлидаги феълларни аниқланг.

4. Равишдош қандай қўшимчалар билан ҳосил қилинади?

Ёрдамчи сўз туркумлари

Кўмакчилар. Қадимги туркий тилда кўмакчилар ва кўмакчи вазифасида қўлланган сўзлар ўз ифодасини топган.

Ҳозирги туркий тилларда кўмакчилар гапдаги сўзлар ўртасида бўлган турли-туман муносабатларни ифодалашга хизмат қилганлари каби, қадимги туркий тилда ҳам ана шундай маъноларда қўлланган.

Кўмакчилар грамматик маъно ифодалаши жиҳатидан келишикларга яқин туради. Баъзан келишик формаси бажарган функцияни бажаришга хизмат қилади.

Кўмакчилар маъно англатиш жиҳатидан бир эмас. Жумладан, *учун, бирлә, сәри* ва бошқа шунга ўхшаш кўмакчилар мустақил маъно англатмайди. Лекин *аст, оң, ичинтә, сыңар* кабилар якка ҳолда ҳам мустақил маъно англатади, лекин ўрни билан кўмакчи вазифасида ҳам қўлланади ҳамда келишик аффиксини қабул қилади.

Ана шу нуқтаи назардан қадимги туркий тилдаги кўмакчиларни соф кўмакчилар ва функционал кўмакчиларга бўлиш мумкин.

Соф кўмакчилар. Қадимги туркий тилда *бирлә, учун, ыйа, үзә, сәри, сайы* каби соф кўмакчилар бўлган.

Бирлә кўмакчиси. Қадимги қўлёзма манбаларда *билә/ бирлә* формаси қўллана бошлаган. Масалан: *Көзүнтә толу йашы бирлә барып. Киши соз билә қобды боды мәлик* ва шу кабилар.

Бирлә/билә кўмакчиси контекстда бош келишикда бўлган сўз билан биргаликда қўлланганда бирор иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги биргаликни, бирга иштирок этганлигини, алоқадорликни, дахлдорликни, шунингдек, восита-қуролни, иш-ҳаракат процессининг бирин-кетин рўй берганлигини, ҳаракатнинг бажарилишидаги белги, ҳолатни ва бошқа шунга ўхшаш маъноларни ифодалайди. Масалан: *Ачым қаған бирлә илгәрү йашыл өгүз Шантуң йазықа таги сүләдимиз*(Кт).

Бирлә/билә/ кўмакчиси турли келишик формасида келган сўзлар билан қўлланади. Масалан*: Қағанын бирлә соңушмыш.*

Учун кўмакчиси. Бу сўз асарларда тўлиқ формада қўлланилган ва унинг қисқарган шакли бу давр тилида учрамайди. *Учун* кўмакчиси бош келишик формасида келган сўздан кейин келганда, у контекстда сабаб, важ, боис, иш-ҳаракат процессининг бирор шахсга аталганлиги, предметга тегишлилиги, иш-ҳаракатнинг мақсадини билдиради. Шунингдек, эргашган қўшма гап таркибидаги эргаш гапнинг сабабини ёки натижасини билдириш учун хизмат қилади: *Бәгләри бодуны түзсыз учун. Анта кисра тәңри йарлықадуқ учун қаганболтым. Азу мун учун* (Тўн).

Учун кўмакчиси тушум, қаратқич, ўрин, восита келишик формаларида келган сўзлар билан кела олади ва келишик формасида келган сўзнинг маъносини конкретлаштиради, таъкидлайди: *Тәңри йарлықадуқын учун өзүм қутум бар учун. Антағынын учун игидмиш, қағаныңын сабын алматын учун* (Тўн).

Үзә кўмакчиси. Бу кўмакчи предмет, иш-ҳаракатнинг вертикал йўналишида мавжудлигини билдиради. Масалан: *Үзә көк тәңри. Бир-бир үзә уқлатыб. Тоқуз огуз бодун үзә қаган олурты*(Кт).

Үзә кўмакчиси контекстда келишик формасини олган сўздан кейин кела олади, у вақтда келишик формасида келган сўзнинг маъносини конкретлаштиради. Масалан: *Буларни үзә. Қутун үзә. Төрүдә үзә* (Тўн).

сайу, сәрү ва *ийә* кўмакчилари. *Ийә* кўмакчиси иш-ҳаракатнинг давом этиши ва такрорланиши каби маъноларда қўлланади. Масалан: *Айыг қылын ийә барып. Йир сайу қонтуртымыз* (Тўн).

Ара кўмакчиси. Бу кўмакчиси масофа, чиқиш ўрни маъноларини билдиради. Масалан: *Тардуш шад ара барды. Әкин ара ким оглы қылынмыс. Кәчмәдин ара* (Кт).

Функционал кўмакчилар. Функционал кўмакчилар барча сўз туркумларидан эмас, балки от, феъл ва равиш сўз туркумлари орқали ифодаланади. Бу сўз туркумларидан бўлган кўмакчиларнинг миқдори бир эмас. От сўз туркумига нисбатан равиш сўз туркумида камроқ, равишга нисбатан феълда камроқ учрайди. Шунга кўра функционал кўмакчиларни уч группага бўлиш мумкин. Булар: 1. От кўмакчилар. 2. Равиш кўмакчилар. 3. Феъл кўмакчилар.

От кўмакчилар. От кўмакчилар юқорида қайд қилинганидек, маълум ўринларда от вазифасида келса, айрим ўринларда эса кўмакчи функцияларида қўлланади. От кўмакчилар жўналиш, ўрин ва чиқиш келишиги аффиксини олиб, контекстда от функциясини йўқотади ва кўмакчи функциясида қўлланади. Ўзидан олдин келган сўзга нисбатан тобелик ҳолатида бўлади.

Қадимги туркий тилда *баш, алд, аст, йуз, ич(рә), арқа, қат, орта, таш(ра), аршы, сын(ар), үстүнтә, оң(ра), әртү* ва бошқа шу кабилар қўлланган.

Баш кўмакчиси. Бу кўмакчи келишик аффиксини олиб, башынта, башыда, башындын, баша, башы каби формаларда қўлланади. Бу формаларда қўлланганда ўрин, йўналиш томон, чиқиш жойи, бирор объектни ажратиб кўрсатиш маъноларида қўлланади. Масалан: *Чуш башынта суңуштум. Башда*

ашну ишләтүрләр. Тамғыдуқ башда суңушдымыз (Кт).

Қадимги туркий тилда *үзә* кўмакчиси ҳозирги туркий тиллардаги *уст, пастда* каби кўмакчилар функциясида қўлланган. *Үзә* кўмакчиси от кўмакчилари каби иш-ҳаракатнинг предметнинг устки ва пастки қисмида бўлганлигини ёки йўналиш томонини билдиради, масалан: *Бурқанлар үзә өгитмиш. Тардуш бодун үзә шад әртим. Тоқуз огуз бодун үзә қаған олурти* (Тўн).

Равиш кўмакчилар. Қадимги туркий тилда *ташқару, тапа, отру, ичрә, сәйү, йоғару, кисрә, бәрү, қоды* каби равиш кўмакчилар қўлланган.

Равиш кўмакчиларнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, айрим равишлар ҳам равиш функциясида қўлланади. Бундан ташқари, айрим равишлар келишик аффиксларини олиб кўмакчи вазифасини бажаришга силжиб қолган. Равиш кўмакчиларнинг ўзига хос характерли хусусияти яна шундаки, баъзилари бир-бирининг синонимии сифатида қўлланган. Жумладан, *тапа* сўзининг синонимии сифатида *қоды, илгәрү, инәрү, сайу* сўзлари ҳам қўлланган. Лекин *илгәрү* сўзи кун ботар томон маъносида ҳам ишлатилган.

Тапа кўмакчиси. Ҳозирги туркий тиллардаги томон сўзига тўғри келади. Бу сўз бирор томонга йўналганликни ифодалайди. Баъзан карашлилик ва мақсад маъноларда ҳам қўлланади. Масалан: *Огуз бодун тапа. Огуз тапа сүләдим* (Бх)

Қоды кўмакчиси. Бу сўз ҳозирги туркий тиллардаги қуйи, пастки сўзларини ифодалайди, иш-ҳаракат, предметнинг йўналганлик маъносини ифодалайди. Масалан: *Ол суб қоды бардымыз. Тоған куш тәнридир қоды қыимыш* (Кт)

Тәги кўмакчиси. Бу сўз ҳозирги туркий тиллардаги *-гача* қўшимчасига тўғри келади ва чегара маъносини ифодалайди. Масалан: *Тәтүр қапығ тәги сүләдим. Түмән күнкә тәги* (Тўн).

Йүгәрү кўмакчиси. Бу иш-ҳаракатнинг вертикал йўналишда бўлаётганлигини билдиради. Масалан: *Тәнри төпүсүнтә тутуп йүгәрү көтүрмәс әринч* (Кт).

Феъл кўмакчилар. Феъл кўмакчиларнинг қадимги туркий тилда қўлланиш доираси от ва равиш кўмакчиларга нисбатан чегараланган. Айниқса, феълнинг равишдош формасида бўлган сўзлар кўмакчи функцияларида кўпроқ қўлланган. Бундай кўмакчи феълларга *аша, көрә, өтрү* кабиларни кўрсатиш мумкин.

Аша кўмакчиси ўрин-жой маъноларида қўлланган: *Илгәрү Қадыркан йышығ аша* (Кт).

Көрә кўмакчиси. Бу иш-ҳаракат процессининг қаергача бўлганлигини ифодалайди: *Өгүдүгә көрә қыды. Шадын көрә* (Кт).

БОҒЛОВЧИЛАР

Қадимги туркий тилда боғловчилар деярли қўлланмаган. Бириктирувчи боғловчи вазифасида қўлланган тенг боғловчилардан *йәмә* сўзи боғловчи вазифасида қўлланишидан ташқари, равиш ва кўмакчи функцияларида ҳам бемалол ишлатилган. Масалан: *Әл йәмә әл болты, бодун йәмә бодун болты. Тун йәмә удусқым калмәс әрти.*

Қадимги туркий матнларда қўшма гаплар ўзаро феъл шаклларидан *-п (-ип, -ып, -уп, -үп), -пан, -пән, -дуқ, -дүк, - туқ, -түк (-ин учун)* ва шарт майли – *сар/сәр* каби грамматик воситалар ёрдамида боғланган. Ғ.Абдураҳмоновнинг таъкидлашича, қўшма гаплар - «ҳали тенг ва тобе боғловчилар бўлмаган ёки жуда кам бўлган даврларга оид бўлган Ўрхун-Енисей ёзувлари ва XI аср ёдномаларида мураккаб фикр содда гапларни ёнма-ён келтириш ҳамда маълум интонация ва бошқа воситалар орқали ифодаланган»[1]. Ушбу фикрнинг тасдиғини Тўнюқуқ битиктошидан келтирилган мисолда кўришимиз мумкин. Масалан: (28) *су әңәгин ачдымыз, қаны суси тәрилмиш, сүнгүшдүмүз, санчдымыз, қанын өлүртимиз, қағанқа Қырқыз бодуны ичикди, йүкүнти, йантымыз. Көгмән йышығ әбиру кәлтимиз.* Яъни: *Лашкарнинг энгаг (жағ) ини очдик. Хони, лашкари йиғилди (сафланди). Жанг қилдик, санчдик. Хонини ўлдирдик. Хоқонга Қирғиз халқи таслим бўлди, таъзим қилди. Қайтдик. Кўгман йишини айланиб келдик.*

Шунингдек, Ғ. Абдураҳмонов ёзади «XI асрдан кейинги ёзма ёдгорликларда бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари орасидаги семантик муносабатларнинг ифодаланиши конкрет воситалар..., жумладан, *анинг учун* лексик элементи ёрдамида боғлана бошлайди. *Тавус малаикә тер эрдилар, аның үчүн Жабраилниң қанаты көрклүк эрди*[2]. Кўринадики, ҳозирги ўзбек тилидаги *шунинг учун* боғловчиси бажарган вазифани *анинг учун* лексик элементи бажарган. Туркий қолипдаги эргаш гапларнинг айрим турларида предикативлик тўла акс этган.

Агар VI-XI асрларда яратилган ёзма обидаларда *йәмә* қўлланилган бўлса, XI-XIV асрларда яратилган ёзма обидалар тилида эса юқоридагилар билан бир қаторда *ҳам, йа, йә, инизу, йақа, әгәр, ким, чун, қы, ки, нан, туб, қалы* кабилар ишлатилган.

СИНТАКСИС

Ҳар бир тилнинг, шу жумладан ўзбек тилининг гап қурилиши, сўз бирикмалари, гап бўлаклари, улар орасидаги мазмун ва грамматик алоқалар узоқ тарихий тараққиёт маҳсулидир. Бу тараққиёт шу тилнинг ички тараққиёт қонунлари асосида ва бошқа тилларнинг таъсири туфайли рўй беради.

Қадимги туркий тил ўзбек ва бошқа кўп туркий тилларнинг шаклланишида асос бўлган. Аммо бу туркий тилнинг ўзи ҳам маълум тараққиёт боскичларини бошидан кечирган, шаклланган, маълум бир қолипга тушган ёзма тил эди. Ҳар қандай тилнинг қурилиши аста-секинлик билан тараққий этади, ўзгаради. Қадимги туркий тилнинг тузилиши, синтактик структураси билан ҳозирги замон ўзбек ва бошқа туркий тилларнинг тузилиши ўртасида кўп ўхшашлик ва фарқли томонлар бор. Бу тилнинг бир-бир ярим минг йиллик тараққиёти натижасидир.

[1] Ғ.Абдураҳмонов, Тарихий синтаксис. Т., 1974,12.
[2] Ғ.Абдураҳмонов, Тарихий синтаксис. Т., 1974,18.

СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Қадимги туркий тилдаги сўзлар ўзаро бирикиб, маълум бир сўз бирикмасини ташкил этган ва маълум фикрни ёки унинг айрим элементларни ифодалаган. Бу сўз бирикмаларининг бири ҳоким — бошқарувчи сўз бўлиб, иккинчиси унга тобе сўз бўлган ва ҳоким сўз томонидан бошқарилган.

Бошқарувчи сўзнинг характерига кўра, сўз бирикмаларини икки группага бўлиш мумкин:

1. Отли бирикмалар.
2. Феълли бирикмалар.

1. Отли бирикмаларда бошқарувчи сўз от бўлиб, у бошқариб келаётган сўз от, сифат, сон, олмош, сифатдош бўлиши мумкин: *Түрүк бодун* (Тўн)

2. Феълли бирикмаларда бошқарувчи сўз феъл ёки унинг функционал шакллари — сифатдош, равишдош, шарт феъли, ҳаракат номи бўлиб, унга тобе бўлиб бошқарилиб келаётган сўз маълум келишик ёки кўмакчи билан бирикиб келган от ёки отлашган сўз, олмош, равиш ёки равишдош, шарт феъли бўлиши мумкин: *қаған қысдым* - (Тўн.).

Қадимги туркий тилда сўз бирикмаларини ташкил этган бўлакларни ўзаро алоқага кириш усулига кўра уч турга бўлиш мумкин:

1. Битишув. 2.Бошқарув. 3.Мослашув.

Битишув. Сўзлар ҳеч қандай грамматик воситалар ёрдамисиз ўзаро алоқага кириб, сўз бирикмасини ташкил этади. Бундай сўз бирикмалари мазмун ва интонация ёрдами билан ўзаро бирикади. Қуйидаги сўз туркумлари битишув йўли билан сўз бирикмасини ташкил этган:

1) От билан от: *Түрүк бодун* (Тўн.), *Киши оғлан* (Ирк б.).*Тархон аймағлық Алп Әләтмиш* (Унг)

Бу хил бирикмаларнинг кўпи ҳозирги замон ўзбек тилида маълум грамматик восита билан боғланади.

2) Сифат, сон, олмош ёки сифатдош билан: *Йағыз йәр* (Кт.) қора ер.

Сифатдош аниқловчили бирикмалар кўпинча состав жиҳатидан кенг бўлади. *Тәңри тәг тәңридә болмыш түрүк билгә қаған* (Кт).

4) равиш, равишдош, шарт феъли билан феъл: *Сабымын түкәти әсидкил* (Кт) — сўзимни тўлиқ эшитгил. *Удышру санчты*(БҚ).

5) сифатдош билан от: *Йоқ болмыш иниси* (Бх).*кәлигмә сү* (Бх)

Бошқарув. Тобе сўз маълум грамматик восита келишик формалари ёки кўмакчилар орқали бош сўзга бирикади.

1) қадимги туркий тилда бош келишикдан ташқари тушум, жўналиш, ўрин-чиқиш, восита келишиклари бўлиб, тобе сўз маълум бир келишик аффикслари ёрдами билан бош сўзга боғланади:

а) тушум келишиги *(-ғ(-иг, -ыг), -иг, -үг, (-үг, -ын), -ин, -н)* воситасида: *Бодуныг қоп алмыс* (Кт).

б) жўналиш келишиги *(–қа (-кә, -ғару), -гәрү, -а, -ә)* воситасида: *Он түнкә... бардымыз* (Тўн.).

в) ўрин-чиқиш келишиги *(-да//-дә//-тә)* воситасида: *Табғачда адрылты*

(Тўн.).

г) восита келишиги *(—н, -ын, (-ин, -ун), -үн)* воситасида: *Йүз артық оқун урты* (Кт) - Юздан ортиқ ўқ билан урди.

2) От ёки от маъносидаги сўзлар кўмакчилар билан бирикиб, ҳоким сўзга богланади. Қадимги туркий тилда қуйидаги кўмакчилар қўлланади: *бирлә, аша. Күл тәгин бирлә...* (Кт). Баъзи ўринларда маълум келишик формасини олган от ёки олмош кўмакчига боғланиб, у билан бирга ҳоким сўзга бирикади: *Тәмир қапығқа тәги* (Тўн).

Мисоллардан кўринадики, бошқарилувчи тобе сўз от ёки отлашган сўз бўлиб, у маълум келишик формасини олади ёки кўмакчи билан бирикади. Бошқарувчи сўз эса феъл ёки ҳаракат билдирувчи сўзлар бўлади. Аммо баъзан бошқарувчи сўз сифат, равиш, кўмакчи ёки шу вазифадаги сўз бўлиши ҳам мумкин. *Чәчәк үз төлү болты* (Оё).

Мослашув. Қадимги туркий тилда мослашув икки отнинг қаратқич келишиги ёрдамида бирикувидан ҳосил бўлган. Ҳозирги ўзбек тилида бўлгани каби қадимги туркий тилда ҳам қаратқич белгили ва белгисиз шаклда қўлланган. Масалан: белгили - *Әләтмиш йабғу оғлы* (Унг); белгисиз - *мәниң бодунум әрти* (Бх).

СОДДА ГАП ТУРЛАРИ

Қадимги туркий тилда, ҳозирги замон туркий тилларидагидек, содда гаплар феъл кесимли ёки от кесимли бўлади.

Феъл кесимли гапларнинг кесими аниқлик феъли ёки феълнинг турли функционал шакллари билан ифодаланади: *қоп билирсиз* — кўп биласиз. *Күтә туpурлар* — кутиб турадилар. *Йангылтыг* - енгилдинг. *Игидинг, әмәгәмәнг, толғатманг* - тарбия қилинг, қийнаманг, ҳаяжонлантирманг.

От кесимли гапларнинг кесими от, сифат, сон, олмош, равиш билан ифодаланади. Кесимлик кўрсаткичи вазифасида боғламалар (*-ман, -сан, -ди, ол, бол, тур, әр* кабилар) қўлланади. Аммо бу белгилар бўлмаслиги ҳам мумкин. Бунда кесим гапнинг мазмунидан, интонациясидан, ўрнидан билиниб туради. *Түрүк бодун йәмә булғанч (ол, тәмиш) оғыз йәмә тарқанч ол,* - Турк халқи ҳам тинч эмас, ўғиз ҳам тарқоқ бўл, - дебди. *Озум тәмиш.* - Турк халқи ҳам тинч эмас, ўғиз ҳам тарқоқ бўл, - дебди. *Қарлуқ бодун . . . тардуш үзә шад әртим* - ўзим тардуш эли устидан шод эдим. *Қарлуқ бодун . . . йағы болты* — қарлуқ халқи душман бўлди.

ГАПНИНГ МАЗМУНИГА КЎРА ТУРЛАРИ

Дарак гап. Қадимий туркий тилда дарак гап бирор ҳодиса ҳақида хабар беради, бирор фактни ёки белгини баён қилади, тасдиқлайди ёки инкор қилади.

Масалан: *Тургәс қаған суси Болучуда отча борча кәлти. Ол оу анта өлти. Әдгу қылмадым* (Кт).

Дарак гапларнинг кесими кўпинча ижро майлидаги феъллардан бўлади.

Масалан: *Қырқ ызыг уда басдымиз* (Тўн).

Буйруқ гап. Буйруқ гап тингловчига бирор ишни бажариш учун буюриш, дўқ, илтимос, ялиниш, насиҳат, таъкидлаш, чақириш ва бошқа шу каби маъноларни билдирган.

Буйруқ гапларнинг кесими *–зун, -зун, -айын, -алым, -алим, -қыл, -кил, -гыл, -гил* каби аффикслар билан шаклланади. Масалан: *Йир су идисиз қалмазун. Аны атайын. Сабымын тукати эшидгил. Турк бодун олурайын.*

Эмоционаллик гап мазмунидан эмас, ундов ва модал сўзлар орқали ифодаланади. Мисоллар ҳам шунга ишора қилади. Келтирилган мисоллар дарак ва буйруқ гапларга тегишли, баъзилари эса ундалма, гап эмас.

Қадимги туркий тилда дарак гап кесими феълдан бошқа сўз туркумидан ҳам ифодаланиш мумкин.

Сўроқ гап. Обидаларда учрайдиган сўроқ гаплар баъзан фақат сўроқни, баъзан сўроқ ҳам хайратланишни, таажжубни, баъзан тахмин, гумон ва шубҳа оттенкасини билдиради. Сўроқ гап кесими бўлишли ва бўлишсиз формада бўлиши мумкин. Масалан: *Нәкә қорқурбыз? Нәгу кәтәр сизлар? Турк бодун, элиңин, теруңин Ким артты?*

Сўроқ гапларни мазмунига кўра соф сўроқ гаплар, риторик сўроқ гаплар ва сўроқ –буйруқ гаплар каби группаларга ажратиш мумкин.

Соф сўроқ гапларда жавоб талаб қилинади. Бундай сўроқ гаплар шубҳа ва тажжуб мазмуни ифодаланади. Масалан: *Қаганым қаны?*

Риторик сўроқ гапларда эса жавоб талаб қилинмайди. Бундай сўроқ гап тасдиқ маъносини ифодалайди. Масалан: *Қаганқа исиг кучуг бирурмән?!*

Сўроқ-буйруқ гапларда ҳам сўроқ, ҳам буйруқ оттенкаси бўлади. Масалан: *Огузда ики уч быҥ сүмүз кәлтәчимиз барму нә?*

Қадимги туркий тилда кўчирма гаплар кенг қўлланган. Кўчирма гап автор гапи билан *тә* — феъли орқали боғланади: *...бодун анча тәмис: «Әллиг бодун әртим, элим амты қаны? Кимкә элиг қазганурмән?» - тәр әрмис. – «Қаганлыг бодун әртим, қаганым қаны, нә қаганқа исиг кучуг бәрур мән? Тәр әрмис* (Кт)

Баъзи кўчирма ва ўзлаштирма гаплар *-мә* феъли воситасида эмас, мазмунга кўра бирикади. *Ол сабыг ыт(т)ым: қантайын* (Тўн)

ГАП БЎЛАКЛАРИ.

Қадимги туркий тилда ҳам, хозирги туркий тиллардаги каби, бош бўлаклар (эга ва кесим), иккинчи даражали бўлаклар (аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол) бўлади. Аммо бу бўлаклар шаклланиши ва ўрнига кўра ҳозиргидан фарқланади.

Эга — иш ҳаракат, белги — хусусиятнинг эгаси, гапда ким, нима ҳақида фикр юритилаётган гап бўлагидир. Шунинг учун ҳам эга бош келишик формасида бўлади. Аммо қадимги туркий тилда ҳар қандай бош келишикдаги сўз ҳам эга бўла олмайди. *Қаганы су тасықды* (Тўн)- хоқони лашкар билан йўлга чиқди. Эга I ёки II шахсга тааллуқли бўлганда кўпинча ифодаланмайди. Аммо қадимги туркий тилда III шахсга оид эгалар ҳам баъзан ифодаланмаган.

Бундай эганинг мазмуни умумий контекстдан аён бўлиб турган: *Тәгдимиз, игидымыз. Әкинди күн кәлди.* (Тўн)

I ва II шахсдаги эга таъкидлаш зарур бўлган ўринларда қўлланади: *Биз аз биз* (Унг.).

Қадимги туркий тилда отлашган сифатдошлар билан ифодаланган эгалар қўлланади. Бу хил эгалар состав жиҳатидан кенг бўлади: *Уда ташда қалмышы қабраныб йәти йүз болты* (Тўн) — Дарахт, тошда қолгани тўпланиб, етти юз бўлди. *Сүсин санчды, ичигмә ичикди, бодун болты, өлүгмә өлти* (Бх).

Бош келишикдан ташқари жўналиш келишигидаги от ҳам эга вазифасида қўлланган: *Ичрә ашсыз, ташра тансыз* (Кт) — ичи ошсиз, таши тўнсиз.

Кесим. Кесим гапни шакллантирувчи асосий бўлакдир. Қадимги туркий тилда кесим вазифасида феълнинг турли замон ва майл формалари, функционал шакллари қўлланиб, феъл кесимли гапларни ташкил этган. От кесимли гапларнинг кесими от, сифат, сон, олмош, равиш орқали ифодаланган. Бу хил кесимлар орқали турли замон, майл ва модал муносабатларни ифодалаш учун боғламалар ва шу вазифадаги ёрдамчи сўзлар қўлланган:

1. *әр: Бир туруқы әрмис* (Тўн) – бир манзил экан. Эр – мустақил равишда кесим вазифасини ҳам бажаради: *қаңын . . . үч огланы әрти* (оё) хонинг уч ўгли (бор) эди.

2. *Турур: барс олгали... турур* (Оё)-барс ўлишга (якин) турибди.

3. *Ол.* Бу ёрдамчи фақат III шахсни таъкиддаб кўрсатиш учун қўлланади: *Ашы нәгү ол* (Оё) — Овкати нимадир?

4. *Бол-* (ва унинг турлари): *әл йемә әл болты* (Тўн) —Эл ҳам эл бўлди.

Тўлдирувчи. Қадимги туркий тилда тўлдирувчилар, ҳозиргидек, воситасиз ёки воситали бўлиб, от ёки от маъносидаги сўзлар билан ифодаланган. Бу даврдаги тўлдирувчига хос характерли хусусият қуйидагилардир:

Воситали тўлдирувчи кўмакчилар билан ифодаланиши: *Тоқуз огуз бодун үзә қаган олутты. Ат үзә биитүрә, қарыг сөкдүм* (Тўн).

Келишиклар билан ифодаланиши: *Қаганқа қырқыз бодуны ичикди* (Тўн)

Воситасиз тўлдирувчи белгисиз қўлланган: *Кийик йәйү, табышган йәйү олурур әртимиз* (Тўн), *йагыг калтурмәтим* (Тўн).

Қадимги туркий тилда воситасиз тўлдирувчи синтактик вазифани бажарувчи *–ны, -ын, -ыг* тушум келишиги аффикслари бирининг ўрнида иккинчиси ёки бир жумлада икала варианти синоним аффикс сифатида қўлланаверган. Масалан: *Ол сабыг эшидип...*(Тўн); *Ол сабын эшидип*...(Тўн); *бәни, огузуг өлүртәчи термам* (Тўн); *Аны, субуг бәрәлим* (Тўн).

Аниқловчи. Қадимги туркий тилда, ҳозиргидек, аниқловчилар, сифат, сон, олмош билан ифодаланада: *Силиг қыз* (КТ) - чиройли қиз.

Изоҳловчи. От билан отни аниқлаш ёдномаларда кенг қўлланади: *Өгүм қатун* (Кт) — онам Хотун.

Ҳол. Қадимги туркий тилда ҳол от, сон, равишдош, олмошлар орқали ифодаланади. *Анча тәмис* (Кт) — шундай дебди.

Уюшиқ бўлаклар. Қадимги туркий тилда гапнинг бош бўлаклари ҳам, иккинчи даражали бўлаклари ҳам уюшиб келиши мумкин. *Билгәси, чабысы бән оқ әртим* (Тўн,7) — Алломаси, човуши мен ўзим эдим.

Ажратилган бўлаклар. Ажратилган гап бўлаклари ифодаланган маънони ажратиб, таъкидлаб кўрсатиш учун стилистик восита бўлган. *Өгүм қатун.*

БОҒЛОВЧИЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАР

Конструкцияларнинг биринчи қисми иккинчисига боглочи ёки боғловчи вазифасидаги воситалар: сифатдош, равишдош, шарт феъли, келишик формалари, нисбий олмошлар орқали боғланиши мумкин. Шунинг учун бу хил конструкциялар хозирги эргаш гапли конструкцияларга ўхшаса ҳам, мазмуни боғловчи ва боғловчи вазифасидаги воситаларнинг ўзига хослигига кўра, бундай конструкциялардан фарқ қилади.

1. Сифатдош орқали. 2. Шарт феъли орқали. 3.Нисбий олмошлар ёрдами билан. 4. Равишдош орқали. 5. Ўрин келишиги билан қўлланган сифатдош ёки сифатдошдан кейин *үчүн* кўмакчиси ёрдамида.

Эргаш гапли қўшма гапларнинг типлари.

1. ***Мақсад эргаш гапли конструкция.*** Мақсад эргаш гап конструкцияларни ташкил этган қисмларнинг бири иккинчисидан англашилган мазмун нима мақсадда рўй беришини ифодалайди. Мақсад эргаш гап бош гапдан олдин келади. Масалан: *аны анйытайин теб, сүләдим* (Унг). *Түрк бодун йитмәзүн тәйин йолуқ эрмәзүн тәйин үзә тәңри тәр әрмиш...* (Унг).

√ 2. ***Пайт эргаш гапли конструкция.*** Пайт эргаш гап бош гапдан англашилган мазмуннинг рўй бериш вақтини ифодалайди ва бош гапга ўрин – пайт, чиқиш келишиги формаси орқали боғланади. Маслан: *ул йылқығ алып, әгиттим (боқтим)* (Бх). *Үзә көк тәңри асра йағыз йәр қылындуқда, әкин ара киси оғлы қылынмыс* (Кт)

3. ***Сабаб эргаш гапли конструкция.*** Сабаб эргаш гапни ташкил этган гап бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш сабабини ифодалайди, эргаш гапни бош гапга боғлашда үчүн кўмакчиси хизмат қилади. Бу ҳолатда эргаш гап кесими сифатдош ёки от, сифат ва бор сўзи орқали ифодаланади. Масалан: *...күни тәгдүк үчүн, йағы болты* (Бх).

√ 4. ***Шарт эргаш гапли конструкция.*** Шарт эргаш гап бош гапдан англашилган мазмун қандай шарт-шароитларда рўй беришини кўрсатади ва кесими шарт феъли ёки от билан ифодаланади. *Күлтәгин йоқ әрсәр, қоп олтәчи әртиңиз* (Кт) *Ол әки киси бар әрсәр, сини Табғачуғ олуртәчи, тирмән (Бх).*

Қадимги туркий тилга оид матнларда ҳозирги ўзбек тилидаги эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи деб номланувчи эргаш гапли қўшма гаплар учрамайди. Улар фақат ўзбек тилининг кейинги давр тараққиёти билан боғлиқ.

Бир неча эргаш гапли конструкциялар.

Қадимги ёдномалар тили маълум даражада шаклланган ёзма адабий тил эди. Шунинг учун ҳам бу ёдномаларда қўшма гапнинг турли формалари — бир неча эргаш гапли қўшма гаплар, эргаш ва богловчисиз гапларни ўз ичига олган мураккаб составли қўшма гаплар қўлланилади.

Ёдномаларда бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг ҳар икки тури (бир типли ва турли типли) қўлланади. *Узә тәңри басмасар асра йерталинмәсәр түрүкбодун әлиниң төрүниң ким артаты* — Тепадан осмон босмаган бўлса, пастда ер ёрилмаган бўлса, турк халқи давлатингни, хукуматингни ким бузди? *Әлтәрис* (*матингни ким бузди*) *Әлтәрис қаған қазғанмасар, йоқ әрти әрсәр, Әлтәрис қаған бән өзүм, билға Тонйуқуқ қазғанмасар, бән йоқ әртим әрсәр қапаған қақаған түрк сир бодун йәринтә бодун йәмә киши йәмә, иди йәмә йоқ әртәчи әрти* — Элтарис хоқон қозонмаса йўқ бўлган бўлсам капаған хоқон, турк сир халқи ери ҳам, халқ ҳам, кишилар ҳам, хукмдорлар ҳам йўқ бўлган бўларди. *Тәңри йарлықадуқын үчүн, өзим қутым бар үчүн қаған олуртым* — Тангри ёрлақагани учун, ўзимнинг бахтим бор учун, хоқон бўлиб ўтирдим. Б) *Тәңри йарлықадуқ үчүн, өкүш тәйүн биз қорқмадымыз, сүнгүшдүмиз* — Тангри ёрлақагани учун, кўп деб биз кўрқмадик, урушдик.

Таркиби турли типли конструкциялардан тузилган мураккаб составли қўшма гаплар учрайди: *Тәңри күч бәртүк үчүн қаңым қаған сүси бори тәг әрмис, йағысы қони тәг әрмис* — Тангри куч бергани учун, отам хоқоннинг лашкари бўридай экан, душмани қўйдай экан. *Йуйқа қалын болсар топлағулуқ алп әрмис, йинчкә йоған болсар үзгүлүк алп әрмис* – Юпқа қалин бўлса, тўпловчи алп бўлади, ингичка йўғон бўлса, узувчи алп бўлади.

Савол ва топшириқлар:

1. Соф кўмакчиларни сананг.
2. От кўмакчиларга олтита мисол ёзинг.
3. Култегин битиктошидан сўз бирикмаларни ажратинг.
4. Қадимги туркий тилда эргаш гапларнинг қандай турлари мавжуд бўлган?

БИТИКТОШЛАРДАН НАМУНАЛАР

ТЎНЮҚУҚ БИТИКТОШИ

Бу ёзув ёдгорлиги иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтариш хоқоннинг (асл оти Кутлуғ, Хитой манбаларида Гудулу) маслаҳатчиси ва саркарда Тўнюқуққа бағишланиб, 712-716-йиллар орасида тошга ўйиб ёзилган. Тўнюқук битикни ўзи тириклигида ёздирган. Бу шахс Хитой йилномаларида Юанчжен деб берилган. Йилномалардаги шарқ туркларига оид материалларни икки том қилиб «Дие чинишен Нахриштензур Гешихт дер ост-Туркен» (Шарқий турклар тарихига оид хитой манбалари, Висбаден, 1958) номи билан нашр қилган Лиу Маутсай Тўнюқуқ бошқа шахс деган фикрни билдирган эди. Бироқ ленинградлик олим С.Г.Кляшторний Юанчжен билан Тўнюқуқнинг бир шахс эканлигини тарихий ва тил нуқтаи назаридан исботлаб берди.

Битиктош Улан-Батордан 66 км жануби шарқдаги Баин Цокто манзилида топилган ва ҳозир ҳам ўша ерда сақланади. Битик 62 сатрдан иборат бўлиб, жануб ва шимол томонларига бир-бирига қарагиб қўйилган иккита тўрт қиррали тош устунга юқоридан пастга қараб ёзилган. Жанубдаги устуннинг баландлиги 170 см, шимолдагисиники 160 см. Битикнинг 1-7-сатрлари тошлардан бирининг ғарбга, 8-17-сатрлари жанубга, 18-24-сатрлари шарққа, 25-35-сатрлари шимолга қараган тарафига ёзилган. Битикнинг 36-44-сатрлари иккинчи тошнинг ғарбга, 45-50-сатрлари жанубга, 51-58-сатрлари шарққа ва 59-62-сатрлари шимол тарафига битилган.

Битиктошни Елизавета Клеменц 1897 йилда Шимолий Мўғулистон экспедициясига Эри Дмитрий Клеменц билан бирга борганда топган. Дастлаб битиктошнинг фотосуратини, ретушсиз ва ретушланган эстампажларини, транскрипция ва немисча таржимасини В.В.Радлов 1899 йилда нашр этди. Вилгельм Томсен «Фин-угор маданияти ёдгорликлари» (Хелсингфорс, 1916, 77-сон)да босилган асарида В.В.Радловнинг транскрипция ва таржимасига тузатишлар киритган ва сўнгра битикни дан тилига таржима қилиб, тадқиқотчи билан 1922 йилда Копенгагенда нашр қилган. Буни дан тилидан немис тилига Х.Шедер таржима қилиб, «Немис шарқшунослари жамияти тўпламиси» (Лейпциг, 1924-25, 78-жилд)да ва Д.Росс инглиз тилига таржима қилиб, «Шарқ билимлари мактаби бюлетгени» (Лондон, 1930-32, 6-жилд)да нашр қилдилар. Кейинчалик бу битикни туркча таржимасида Ҳ.Н.Оркун, русча таржимасида С.Е.Малов, немисча таржимасида фин олимлари Г.Рамстедт, И.Грано ва П.Аалто, инглизча таржимасида Т.Текин нашр этдилар. Битикнинг охирги илмий нашрини французча таржимаси билан 1961 йилда Р.Жиро амалга оширди. Қозоқ олими Г.Айдаров ҳам урхун ёдгорликлари тилига бағишланган китобига бу битикни русча таржимаси билан киритган.

Бу асар текстининг шунча нашри ва таржимаси бўлишига қарамай, ҳануз унинг ўқилиши ва мазмунига оид ноаникликлар бор. Қуйида Тўнюқук

битикининг эстампажи, босма тексти, транкрипцияси ҳамда унинг мазмунини берамиз.

ТЎНЮҚУҚ БИТИКТОШИ ТРАНСКРИПЦИЯСИ ВА ТАРЖИМАСИ

(1) Билгэ Тонйуқуқ бэн өзум Табғач илинә қылынтым. Түрк будун Табғачка көрүр әрти.

Яъни:

Билга Тўнюқук мен ўзим Табғач давлатида тарбияландим. Турк халқи Табғачга қарар эди.

(2) Түрк бодун, қанын болмайын. Табғачда адрылты, қанланты. Қанын қодуп. Табғачқа йана ичикди. Тэнгри анча тэмиш эринч: қан бэртим.

Яъни:

Турк халқи хони билан бўлмайин, Табғачдан айрилди. Хонлик бўлди. Хонини қўйиб, Яна Табғачга қўшилди (таслим бўлди). Тангри шундай деган шекилли: Хон бердим.

(3) Қанынгын қодуп, ичикдинг, ичикдук, үчүн тэнгри «өл!» тэмиш эринч, Түрк бўдун өлти, алқынты, йоқ болти. Түрк сир будун йэринтэ

Яъни:

Хонингни қўйиб таслим бўлдинг. Таслим бўлгани учун тангри «ўл!» деган шекилли. Турк халқи ўлди, тугади, йўқ бўлди. Турк сир халқи ерида

(4) бод қалмады, ыда ташда қалмышы қобраныл, йэти йүз болты. эки улуғи атлығ эрти, бир үлүғи йадағ эрти, йэти йүз кишиг

Яъни:

(бирор бут) уруғ қолмади. Чакалак, тош орасида қолгани тўпланиб, етти юз нафар бўлди. Икки қисми отлиқ, бир қисми яёв эди. Етти юз кишини

(5) удузуғма улуғу шад эрти айағ ал тэди, айағмасы бэн эртим-Билгэ Тонюқук, қаған-му кисайын, тэдим, сақынтым турук буқалы сэмиз буқалы арқда

Яъни:

Уюштирадиган улуғи шад эди. «Унвон ол!» деди. Унвон оладигани (унвонбопи) мен эдим. – Билга Тўнюқук. Хоқонни ҳам қўлга олайин дедим. Ўйладим: орик буқа ва семиз буқани (биров) тезагидан

(6) билсэр, сэмиз буқа, турук буқа тэйин билмэз эрмиш, тэйин, анча сақынтым, анта кисрэ тэнгри билиг бэртүк үчүн өзүмөк қаған қысдым, билга Тонйуқук, бойла бағa тарқан

Яъни:

билса, (биров) семиз буқа (бу), орик буқа (бу) дея билмас экан деб, шундай фикр қилдим. Ушандан сўнг тангри илм бергани учун ўзим-оқ хоқонни қўлга олдим. Билга Тўнюқук бўйла бағa тархан.

(7) бирлэ Элтэриш, қаған болайын, бэрийэ Табғачығ өнрэ Қытанйығ, йырайа Оғузуғ өкүшэк олурти. Билгэси чабысы бэнэк эртим, ргүм. Чуғай қузын Қара кумуғ олурур эртимиз.

Яъни:

билан бўла Элтариш хоқон жанубда Табғачни, шаркда Хитойни, шимолда Ўғузни кўпгина ўлдирди. Алломаси, човуши мен ўзим эдим. Чуғай қузни ва Қорақумни манзил қилиб олган эдик.

(8) Кәйик йәйү табышған йәйү олурур әртимиз, бодун боғзы тоқ әрти, йағымыз тәгрә үчоқ тәгирти. Биз шәг әртимиз анча олурур әрик әли, Оғузд(а) антан көрүг кәлти.

Яъни:

кийик еб, товушқан еб турар Эдик. Халкнинг томоғи тўк эди. Душманимиз атрофга қанотини етказди. Биз шай эдик, шундай турар (яшагучи) эрк аҳли. Ўғуздан ўшанда кузатувчи келди.

(9) көрүг сабы антағ: тоқуз оғуз бодун үзә қаған олурты тәр, Табғачғару Қоны Сәнгүнүг ыдмыш Қытанйғару Тонгра сәмиг ыдмыш саб анча ыдмыш: азқынйа түрк бодун

Яъни:

Кузатувчининг гаплари шундай: Тўқуз ўғуз халқи устига бир хоқон ҳукмрон бўлди, дейди. Табғачга Куни Сагунни юборибди, Хитойга Тўнгра Семни юборибди. (Уларга) шундай гап юборибди: озгина Турк халқи

(10) йорыйур әрмиш, қағаны алп әрмиш, айғучысы билгә әрмиш, ол эки киши бар әрсәр, сәни Табғачығ өлүртәчи, тәрмән, өңрә Қытанйығ өлүртәчи, тәрмән, бәни оғузуғ

Яъни:

Юрган эмиш. Хоқони баҳодир экан, маслаҳатчиси аллома экан. Ўша икки киши бор бўлса, сени Табғачни ўлдиражак, дейман, шимолда Хитойни ўлдиражак дейман, мени Ўғузни

(11) өлүртәчи (ә)к, тәрмән. Табғач, бәрдәнәйин тәг! Қытанй, өндәнәйин тәг! бән йырдантайын тәгәйин. Түрк сир бодун йәринтә иди йорымазун! Усар, иди йоқ қысалым!

Яъни:

У ҳам ўлдиражак, дейман. Табғач, (сен) ўнгдан ҳужум қил! Хитой, олдидан ҳужум қил! Мен чапдан ҳужум қилай! Турк Сир ерида эга (хўжа) юрмасин! Эпланса, хўжани йўқ қилайлик,

(12) тәрмән. Ол сабығ эшидип түн удысықым кәлмәди, күнтүз олурсықым кәлмәди. Анта өтрү қағаныма өтүнтүм. Анча өтүнтүм: Табғач, Оғуз, Қытанй, бу үчәгү қабасар,

Яъни:

дейман. Ўша гапни эшитиб, тун ухлагим келмади, кундуз ўтиргим келмади. Ундан сўнг хоқонимга арз қилдим. Шундай арз қилдим. Табғач, Ўғуз, Хитой – бу уччови қамал қилса,

(13) қалтачы)–биз, өз ичи ташын тутмыш - тәг-биз. Йўйқа иркилиг топулғалы учуз әрмиш, йинчгә иркилиг үзгәли учуз, йўйка калын болсар, топулғулуқ алп әрмиш, йинчгә

Яъни:

(Қамалда) қолажакмиз. (Унда) вужудининг ичи тошини (жони ва молини) топширган (киши)дай бўламиз. Юпқа йиғин тор-мор қилишга осон эмиш, ингичка йиғин узишга осон. Юпқа қалин бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш, ингичка

(14) йоған болсар, үзгүлүк алп әрмиш, өнгрә Қытанйда, бәрийә Табғачда, қурыйа Қурданта, йырайа Оғузда эки үч бинг сүмүз кәлтәчимиз бар-му-нә?! анча өтүнтүм.

Яъни:

Йўғон бўлса, узадиган баҳодир эмиш. Шаркда Хитойдан, жанубда Табғачдан, ғарбда Курдандан, шимолда Ўғуздан (ҳимояланиш учун) икки-уч минг аскаримиз (бор). (Бошқа) келадиганимиз бормиди?! Шундай деб арз қилдим.

(15) қағаным бән үзүм билгә Тонйуқуқ өтүнтүк өтүнчүмин эшиду бәрти, көнглүнг-ча удуз! - тәди. Көк үнгүг йоғуру Отүкән йышғару удузтум. Инигәк көлкә Тоғлада Оғуз кәлти.

Яъни:

Хоқоним мен ўзим билга Тўнюқуқ арз эттигим арзимни эшитиб олди. Кўнглингга қараб йўл тут! – деди. Кўк ўнгни юқорилаб Ўтукан йишга соллирдим (лашкарни). Инигак кўлга Тўғладан ўғуз келди.

(16) Сүси үч бын әрмиш биз эки бынг әртимиз, сүнгүшдүмиз, тәнгри йарлықады, йанйдымыз, өгүзкә түшди. Йанйдуқ йолта өлти күк. Анти әтрү оғуз қопын кәлти.

Яъни:

Лашкари уч минг экан, биз икки минг Эдик. Урушдик, тангри ёрлиқади, қочирдик, дарёга тушди. Қочган йўлида Яна ўлди, шеклли. Ундан сўнг ўғуз кўплаб (таслим бўлиб) келди.

(17)* кәлүртүмөк (?) Түрк бодунуғ Отүкән йәркә; бән өзүм билгә Тонйуқуқ Отүкән йәриг қонмыш, тәйин эшидип бәрийәки, бодун, қурыйақы, йырйақы өнгрәки бодун кәлти.

Яъни:

Келтирдим ҳам Турк халқини Ўтукан ерига. Мен ўзим билга Тўнюқуқ Ўтукан ерига қўнибди, деб эшитиб жанубдаги халқ, ғарбдаги, шимолдаги, шарқдаги халқ келди.

(18) эки бынг әртимиз биз эки су болты. Түрк бодун олурғали, Түрк қаған олурғали, шантунг балык(к)а, талуй өгүзкә тәгмиш йоқ әрмиш қағаныма өтүнүп, сү элтдим.

Яъни:

Икки минг эдик биз, икки лашкардан иборат. Турк халқи (ер юзига) ўрнашгандан бери, Турк хоқони (тахтга) ўрнашгандан бери Шантунг шаҳрига, денгиз, дарёга етмаган эди. Хоқонимга арз қилиб, лашкр тортдим.

(19) Шантунг балык(к)а, талуй өгүзкә тәгүртүм, үч отуз балықсыды усын бунтату йуртда йату қалур әрти. Табғач қаған йағымыз әрти. Он оқ қағаны йағымыз әрти.

Яъни:

Шантунг шаҳрига, денгиз дарёга етказиб бордим. Йигирма уч шаҳар мағлуб бўлди. Уйкусини харом қилиб вайронада ётиб колган. Табғач хоқони душманимиз эди. Ўн ўқ хоқони душманимиз эди.

(20) артук Қыркыз күчлүг каған йағымыз болты, ол уч каған өглашип алтун йыш үзә кабсалым тәмиш, анча өгләшмиш, өнгрә Турк қағанғару сүләлим, тәмиш, ангару сүләмәсәр, қачан ангирсәр, ол бизни.

Яъни:

(Ундан) ортиқ Қирғизнинг қудратли хоқони душманимиз бўлди, ўша уч хоқон фикрлашиб, Олтин йиш устига талон солайлик депти, шундай фикрлашибди. Шаркқа Турк хоқонига лашкар тортайлик депти, унга лашкар тортмаса, қачон ғазабланса, у бизни йўк (қилади).

(21) қағаны алп әрмиш, айғучысы билгә әрмиш, қачан әнгирсәр, өлүртачи күк, үчәгүн қабсап сүләлим, аны йок қысалым, тәмиш. Түргәш қаған анча тәмиш: бәнинг бодунум анта әрир, тәмиш.

Яъни:

Хоқони қаҳрамон экан, маслаҳатчиси аллома экан, қачон ғазабланса, ўлдирадиган кўринади. Учовлаб ёпирилиб лашкар солайлик, уни йўқотайлик, депти. Тургаш хоқон шундай депти: менинг халқим ўша ерда бўлади, депти.

(22) Турк бодун йәмә булғанч ол, тәмиш. Огузы йәмә тарканч ол, тәмиш. Ол сабын әшидип, түн йәмә удусықым кәлмәз әрти, олурсықым кәлмәз әрти, анча сақынтым…

Яъни:

Турк халқи яна саросимада, депти. Ўғузи яна, пароканда, депти. Ўша гапини эшитиб, тун яна ухлагим келмас эди, (кун) ўтиргим келмас эди. Шундай ўйладим…

(23) … сүләлим тәдим. Көгмэн йолы бир әрмиш, тумыш тэйин. әшидип, бу йолун йорысар йарамачы тәдим, йәрчи тиләдим, чолги Аз әри бултум

Яъни:

… лашкар тортайлик… дедим. Кўгман йўли бита экан, бекилган (қор босиб) деб эшитиб, бу йўл билан юрса ярамайди, дедим. Ерчи (ер биладиган киши) суриштирдим, Чўллик Аз йигитини топдим.

(24) өзүм Аз йәрим, аны бил …әрмиш, бир туруқы әрмиш Анын бармыш ангар йатып, бир атлығ бармыш, тэйин. Ол йолун йорысар, унч тәдим, сақынтым, қағаныма.

Яъни:

Ўзим, Аз – масканим, уни бил… экан, бир манзили бор экан, Ани (дарёси) билан борган ўша ерда ётиб, бир отлиғ (йўл) юриб боради, деди. Ўша йўл билан юрса бўлади дедим, ўйлаб олдим, хоқонимга

(25) өтүнтүм, сү йорытдым атлат, тәдим. Ақ тәрмәл кәчә оғраклатдым, ат үзә бинтүрә, карығ сөкдүм, йоқару ат йәтә, йадағын, ығач тутуну ағтуртум өнгрәки әр.

Яъни:

Арз қилдим. Лашкарни йўлга солдим. От сол, дедим. Оқ тармални кечиб, мақсад сари йўлладим. От устига миндириб, қорни ёрдим. Юқорига отни етаклаб, яёв ёғоч тутуниб, чиқардим олдиндаги йигитлар

(26) йоғару тәгүрүп, ы бар арт ашдымыз. Йобалу интимис он түнкә йантақы туғ әбирү бардымыз. Йәрчи йәр йангылып, боғузланты, бунгадып қаған йәлү көр, тәмиш.

Яъни:

Юқорилаб етиб, ўсимлик бор довонга ошдик. Қийналиб индик (пастга тушдик). Ўн тунта ёндаги тўсиқни айланиб бордик. Ерчи янглишиб, бўғизланди. Хафа бўлиб, хоқон ела кўр (отни чоптира қолинглар), деди.

(27) Аны субуғ баралым! Ол суб қоды бардымыз, санағалы түшүртүмүз, атыг ыка байур әртимиз… күн йәмә, түн йәмә йәлү бардымыз. Қыркызығ уқа басдымыз.

Яъни:

Ани сувидан борайлик! Ўша сувнинг қуйи томонига юрдик. Санагали (лашкарни) туширдик, отни ўтга бойлар Эдик… Кун ҳам, тун ҳам елиб бордик. Қирғизни уйқуда босдик.

(28) сү әңәгин ачдымыз, қаны сүси тәрилмиш, сүнүшдүмүз, санчдымыз, қанын өлүртимиз, қағанқа Қыркыз бодуны ичикди, йүкүнти, йантымыз. Көгмән йышығ әбиру кәлтимиз.

Яъни:

Лашкарнинг энгаг (жағ) ини очдик (хаёхуй солдик). Хони, лашкари йиғилди. Жанг қилдик, санчдик. Хоқонга Қирғиз халқи таслим бўлди, таъзим қилди. Қайтдик. Кўгман йишни айланиб келдик.

(29) Қыркызда йантымыз. Түргәш қағанта көрүг кәлти, сабы әнтәг: өнгдән қағанғару сү йорылым, тәмиш, йорымасар бизни, қағаны алп әрмиш, айғуқчысы билгә әрмиш, қачан әнгирсәр.

Яъни:

Қирғиздан қайтдик. Тургаш хоқондан кузатувчи келди. Гапни шундай: Шарқдан хоқонга қарши лашкар тортайлик, тортилмаса бизни (йўқотади). Хоқони қаҳрамон экан, маслаҳатчиси аллома экан, ҳар қандай қилиб

(30) Бизни өлүртәчи күк, тәмиш. Түргәш қағаны ташықмыш, тәди. Он оқ бодуны қалысыз ташықмыш тәр. Табғач сүси бар әрмиш. Ол сабығ әшидип, қағаным бән әбгәрү түшәйин, тәди.

Яъни:

Бизни ўлдирадиган кўринади, депти. Тургаш хоқони (йўлга) чиқибди деди. Ўн ўқ халқи бекаму-кўст чиқибди, деди. Табғач лашкари (ҳам) бор экан. Ўша гапни эшитиб, хоқоним мен уйга тушайин, деди.

(31) Қағун йоқ болмыш әрти, аны йоғлатайын тәди, сү барынг, тәди. Алтун йышда олурунг, тәди, сү башы Инәл қаған, Тардуш шад барзун тәди. билгә Тонйуқукқа банга айды:

Яъни:

Хотун йўқ бўлган эди, унинг маросимини ўтказай, деди. Лашкар, беринг, деди. Олтун йишда ўрнашинг, деди. Лашкарбоши (бўлиб) Инал хоқони, Тардуш шади борсин, деди. Менга, Билга Тўнюкуққа айтди:

(32) бу сӱг әлт, тәди, ақы йангыг көнглүнг-ча ай, бан санга нә айайын, тәди, кәлир әрсәр кү әр үк олур. кәлмәз әрсәр, тылыг сабыг алы олур, тәди. Алтун йышда олуртумыз.

Яъни:

Бу лашкарни элт деди. Караму ғазабни кўнглингдагидай қил, мен сенга нима дейин, деди. (Душман) Келар бўлса, донгдор йигитларни йиғ ва (уни) ўлдир! Келмас бўлса, тил (тутиб), маълумот олиб тур, деди. Олтун йишда ўрнашдик.

(33) үч көрүг киши кәлти, сабы бир; қаганы сӱ ташықды. Он оқ сӱси қалысыз ташықды, тәр. Йарыс йазыда тәриләдим, тәмиш. Ол сабыг әшидип, қаганғару ол сабыг ыт (т)ым: қантайын сабыг йана

яъни:

уч кузатувчи киши келди, гапи бир: хоқони лашкар билан йўлга чиққан. Ўн ўқ лашкари бекаму-кўст чиққан, деди. Йарис даштида йиғиламиз, деган. Ўша гапни эшитиб, хоқонга ул гапни жўнатдим. «Нима килайин?» (деб) Гапни (олиб) қайтиб

(34) кәлти: олуруң! - тәйин тәмиш. Йәлмә, қарғу әдгүти урғыл, баситма! - тәмиш. Бөг (у?) қаган бангару анча айыдмыш, апа тарқанғару ичрә саб ыдмыш: билгә Тонйуқуқ анйыг ол, өз оланглар.

Яъни:

Келди: (шу ерда) туринг! – деб айтибди. Елма, яхшилаб қоровул қўй, (душманга) бостириб қўйма! – депти. Бўгу хоқон менга шундай деб айттирибди. Апатархан (бош қўмондон)га махфий гап юборибди: билга Тўнюқуқ хушёр, ўзи билади.

(35) сӱ йорылым тәдәчи, унаманг! Ол сабыг әшидип сӱ йорытдым. Алтун йышыг йолсузун ашдым. Эртиш өгүзүг кәчигсизин кәчдимиз, түн ақытдымыз. Болучуқа танг өнтүрү тәгдимиз.

Яъни:

Лашкар Билан йўлга чиқайлик, дейди, унаманг. Ўша гапни эшитиб лашкарни йўлга солдим. Олтин йишни йўлсиз ошдим. Эртиш дарёсини кечигсиз кечдик, тун тўхтамадик, Бўлучуга тонг отдириб етдик.

(36) тылыг кәлүрти сабы: йарыс йазыда он түмән сӱ тәрилти, тәр. Ол сабыг әшидип, бәгләр копун:

Яъни:

Тил (тутиб) келтирди. Гапи: йарис даштида ўн туман (юз минг) лашкар йиғилди, деди. Бу гапни эшитиб, беглар ҳаммаси

(37) йаналым, арыг обуты йиг, тәди. Бән анча тәрмән, бән билгә Тонйуқуқ Алтун йышыг аша кәлтимиз, Эртиш өгүзүг

Яъни:

Қайтайлик, покнинг уяти яхши, деди(лар). Мен шундай деганман, мен билга Тўнюқук: Олтин йишни ошиб келдик. Эртиш дарёсини

(38) кәчә кәлтимиз, кәлмиши алп тәди. Туймады. тәнгри Умай ыдуқ йәр суб баса бәрти әринч. нәкә тәзәрбиз

Яъни:

Кечиб келдик. (Жанғчиларнинг) келгани қаҳрамон, деган (лар). (Душман) сезмади. Тангри, умай, муқаддас ер-сув (ватан) (душманни) босиб берган кўринади. Нега чекинамиз

(39) өкүш тәйин, нәкә қорқурбиз аз тәйин, нә басыналым, тәгәлим, тәдим. тәгдимиз, йайыдымыз, әкинти күн кәлти.

Яъни:

Кўп деб нега қўркамиз (ўзимизни) оз деб. Қани, устун келайлик, ҳужум қилайлик, дедим. Ҳужум қилдик, тор-мор қилдик. Иккинчи кун келди.

(40) Өрт-чә қысып кәлти. Сунгүшдүмиз. бизинтә әки учы сынгарча артуқ әрти. тәнгри йарлықадуқ үчүн, өкүш тәйин, биз

Яъни:

Ёнгиндай қизиб келди. Урушдик. Бизникидан икки қаноти яримча ортиқ эди. Тангри ёрлиқагани учун, кўп деб, биз

(41) қорқмадымыз, сүнгүшдүмиз. Тардуш шад ара бады. Йайдымыз, қаганын тутдумыз, йабгусын шадын

яъни:

қўрқмадик, жанг қилдик. Тардуш шади аралашди (иштирок қилди). Тор-мор қилдик, хоқонини, йабғусини, шадини

(42) анта өлүрти, әлиг-чә әр тутдумыз, олоқ түн бодунын сайу ыт (т) ымыз, ол сабыг әшидип, Он оқ бәгләри бодуны қоп

Яъни:

Ўша ерда ўлдирилди. Элликтача йигитни тутдик ва ўша кечасиёқ ҳар бирини ўз халқига жўнатдик. У гапни эшитиб, Ўн ўқ беглари, халқи, ҳаммаси

(43) кәлти, йүкүнти, кәлигмә бәгләрин бодунын әтип аз (ч) а бодун тәзмиш әрти. Он оқ сӱсин сӱләтдим.

Яъни:

Келди, бош эгди. Келадиган бегларини, халқини суриб, қайтариб озгина халқ қочган эди. Ўн ўқ лашкарини йўлладим.

(44) Биз йәмә сӱләдимиз, аны иртимиз. йәнчу өгүзүг кәчә, Тинси оғли йатығма Бәнглигәк тағыг…

яъни:

Биз ҳам лашкар тортдик, уни қувдик. Инжу ўгузни кечиб Тинси ўғли ётадиган Банглигак тоғини…

(45) Тәмир қапыгқа тәги иртимиз, анти йантуртумиз. инәл қаганка… тәзик, тоқарысып…

Яъни:

Темир капиққача қувиб бордик. Ўша ердан қайтардик. Инал

хоқонга… араб, тухорини…

(46) анта йәрүк и асук башлығ Соғдақ бодун қоп кәлти ол күнтә тәгти. Түрүк бодун Тәмир қапығқа…

яъни:

Ўшанда ажраладиган чоки (бор) дубулға бошлиқ (бошиға кийган) Суғдоқ халқи ҳаммаси келди. Ўша куни ҳужум қилди. Турк халқи темир қопиққа,

(47) Тинси оғлы йатығма тағқа тәгмиш. Иди йоқ әрмиш. Ол йәркә бән, билгә Тонйукуқ, тәгүрүтүк үчүн

Яъни:

Тинси ўғли етадиган тоққа етди. Эгаси йўқ экан. У ерга мен, билга Тўнюқуқ етказиб борганим учун

(48) сарығ алтун, үрүн күмүш, кыз кудуз, әгри тәби, ағы бунгсуз кәлүрти, Элтәриш қаған үчүн.

Яъни:

Сариғ олтин, оқ кумуш, қиз-жувон, эгри туя, ипак ҳадсиз келтирди(лар). Элтариш хоқон билгаси билан бўлгани учун

(49) алпын үчүн Табғачқа йәти йәгирми сүнгүшди, Қытайнқа йәги сүнгүшди. Оғузқа бәш сүнгүшди. Анта айгучы

Яъни:

Қаҳрамон бўлгани учун Табғачга қарши ўн етти марта уруш қилди. Қитанйга қарши етти марта уруш қилди, Ўғузга қарши беш марта уруш қилди. Ўшанда маслаҳатчиси

(50) йәмә бәнөк әртим, йағычысы йәмә бән әртим. Элтәриш қағанқа… Түрүк Бөгү қағанқа Түрүк Билгә қ…

яъни:

ҳам менинг ўзим эдим, урушувчиси ҳам мен эдим. Элтариш хоқонга Турк Бўгу хоқонга Турк Билга…

(51) Қапған қаған… түн удуматы

Яъни:

Қапаған хоқон… тун ухламади.

(52) күнтүз олурматы, қызыл қаным түкәти. Қара тәрим йүгүрти, ишиғ күчүг бәртим өк. бән өзүм узун йәлмәг йәмә ыт (т) ым оқ.

Яъни:

Кундуз ўтирмай, қизил конимни тугатиб, қора терим югуртиб, меҳнатни, кучни бердим, ахир, мен ўзим узоқларга босқин уюштириб турдим, ахир.

(53) ар қой ақ арғуғ улғартдим, басынығма йағыг әклүрир әртим, қағанымын сү әлтдимиз, тәнгри йарлықазу!

Яъни:

Қўнғир қўй, оқ отни ката килдим. Босиб олишга уринадиган душманни поймол қилғучи эдим. Хоқоним билан лашкарлар тортдик, тангри ёрлақасан!

(54) бу Түрүк бодунқа йарақлығ йағығ кәлтүрмәдим, тәгүнлүг атығ йүгүртмәдим. Элтәриш қаған қазғанмасар,

яъни:

бу турк халқига қуролли душманни келтирмадим, яловли отни югуртирмадим. Элтариш хоқон муваффақият қозонмаса,

(55) уду бән өзүм қазғанмасар, әл йәмә, бодун йәмә йоқ әртәчи әрти, қазғантуқын үчүн өзүм қазгантуқум үчүн

Яъни:

(унга) эргашиб менинг ўзим (вужудим) муваффақият қозонмаса, давлат ҳам, халқ ҳам йўқ бўладиган эди. Муваффақият қозонгани учун, зийрак ўзим муваффақият қозонганим учун

(56) әл йәмә әл болты, бодун йәмә бодун болты. Өзүм қары болтым, улуғ болтым. Нәң йәрдәки қағанлығ бодунқа

Яъни:

Давлат ҳам давлат бўлади, халқ ҳам халқ бўлади. Ўзим чол бўлдим, улғайдим. Ҳар ердаги хоқонлик халққа

(57) әбун түги бар әрсәр, нә бунгы бар әртәчи әрмиш?!

Яъни:

Дон сўк бўлса, нима ғами бўлар эди?!

(58) Түрүк Билгә қаған әлингә битигдим бән билгә Тонйукуқ

Яъни:

Турк Билга хоқон давлатида (бу битигни) битигдим мен билга Тўнюқуқ.

(59) Элтәриш қаған қазғанмасар, йоқ әрти әрсәр, бән өзүм, билгә Тонйукуқ, қазғанмасар, бән йоқ әртим әрсәр.

Яъни:

Элтариш хоқон муваффақият қозонмаса эди, у бўлмаса эди, мен ўзим билга Тўнюқуқ, муваффақият қозонмаса эди, мен бўлмасам эдим,

(60) Қапған қаған Турук сир бодун йәринтә бод йәмә, бодун йәмә киши йәмә иди йоқ әртәчи әрти

Яъни:

Қапған хоқон Турк сир халқи ерида уруғ ҳам, халқ ҳам, киши ҳам (ерга) эга ҳам бўлмас эди.

(61) Элтәриш қаған, билгә Тонйукуқ қазғантук үчүн Қапған қаған Түрүк сир бодун йорыдуқы бу…

Яъни:

Элтариш хоқон ва билга Тўнюқуқ муваффақият қозонгани учун Қапған хоқон Турк сир халқи юрган бу…

(62) Түрүк Билгә қаған Түрүк сир бодунуғ Огуз бодунуғ игиду олурур

Яъни:

Турк Билга хоқон Турк сир халқини, Ўғуз халқини тарбияг қилиб турибди.

КУЛ ТИГИН БИТИКТОШИ

Бу битиктош Элтариш ўғли Билга ҳоқоннинг иниси Кул тигин шарафига қўйилган. Кул тигин 731 йил 27 февралда 47 ёшида вафот килади. Битиктошни Билга ҳоқон битиктоши билан бирга 1889 йилда рус зиёлиси Н.М.Ядринцев (1842-1894) Муғулистоннинг Кошо Цайдам водийсида Кўкшин урхун дарёси қирғоғида топган. Бу жой Улан Батордан 400 км жанубда Қорабалғасун шаҳрининг харобаларидан 40 км шимолда жойлашган. Кул тигин битиктоши Билга хоқонникидан 1 км шимоли-шаркда ўрнатилган. Битиктошларни 1890 йилда А.Хейкел раҳбарлигидаги Фин-угор жамияти экспедицияси текширади ва 1892 йилда битиктошларнинг фотосуратини ва эстампажларини нашр этади. Битиктошларни 1891 йилда В.В.Радлов бошчилигидаги рус экспедицияси ҳам шу йили топган Унгин битиктоши билан бирга текширади ва натижада Петербургда ҳам Урхун битиклари нашр этилади. В.Томсен урхун ҳарфларини ўқиб аниклангандан сўнг В.В.Радлов мазкур битикларнинг транскрипцияси Билан немисча таржималарини нашр қилади. 1896 йилда В.Томсен ўз илмий тадқиқотларини битикларнинг французча таржимаси Билан нашр килади. 1897 йилда шу таржима ва В.В.Радловнинг тўртинчи таржимаси асосида П.М.Мелиоранский битикларни русчага ҳам таржима қилиб (В.В.Радловнинг илтимоси билан) унинг битиктошларига берган тавсифи, битикнинг босма нашри ва транскрипцияси Билан биргаликда нашр этади. 1922 йилда В.Томсен битикларнинг данча нашрини амалга оширади. Буни немисчага таржима қилиб 1924 йилда Ҳ.Шедер ҳам чоп қилади. 1923 йилда Нажиб Осим «Урхун обидалари» (Йстанбул, 1341 х.) номли китобида битикни араб ҳарфлари билан, 1936 йилда Ҳ.Н.Уркун туркча таржимаси билан, 1951 йилда С.Е.Малов, 1971 йилда Г.Айдаров русча таржимаси билан нашр этди. Т.Текин ўзининг «Эграмер офўрхўн туркик» (Блумингтўн, 1968) деб аталган асарига мазкур битикларни инглизча таржимаси билан киритган.

Кул тигин битиктоши мармардан тарошланган, қалинлиги 41 см, баландлиги 3 м 15 см, кенглиги туб қисмида 1 м 24 см бўлиб, юқорига торайиб борган. Мармар тахта устуни ўртасига беш бурчакли қалқон шаклида, баландлиги 64 см, кенглиги 40 см лавҳа ўрнатилган. Лавҳанинг юз томонига архар сурати тасвирланган хоқонлик тамғаси накш қилинган, орка томонига хитойча килиб, битиктошнинг ўрнатилиш тарихи (Улуғ Тан сулоласи, Кай-Юаннинг йигирманчи йили еттинчи ойнинг еттинчи куни – 732 йил августининг 14-куни) ва яна ўн тўрт сатр хитойча ёзув битилган. Би битикдаги олти белги лавҳадаги мазкур тарихнинг такроридан иборат. Хитойча битикнинг французча, немисча, инглизча, русча ва туркча таржималари бор. Хитойча битикдан ўнгрокда икки сатр туркча битик бор. Буни, хунукроқ ёзилганини ҳисобга олиб, В.В.Радлов наққошдан олдин Билга хоқоннинг ўзи (яъни Кул тигиннинг оғаси) сиёҳ билан ёзиб берган

бўлса керак деб тахмин қилган. Битиктошнинг юз томонига 40 сатр, ўнг томонида 13 сатр ва чап томонига Яна 13 сатр, тарошланган тўртта ён қиррасига тўртта туркий ёзув битилган. Қирраларнинг биттасидаги битик бутунлай ўчиб кетган, олдинги қирқ сатрнинг бешинчисидан бошлаб, сатр охирлари битиктошнинг пастки қисмининг нураши натижасида ўчиб кетган (сатрлар юқоридан пастга ва ўнгдан чапга қараб ёзилган). Бирининг бошқа ерларида ҳам ўчиб кетган ерлари бор. В.В.Радлов дастлабки 40 сатрни «К» деб, унинг давоми деб ҳисобланган 13 сатрни Кб (лотинча) деб белгиланган. Бу иккови «улуғ битик» (большая надпись) деб аталади. Чап ёндаги 13 сатрдан иборат алоҳида кичик битик (малая надпись)ни эса «Ка» деб белгиланган. Ҳозирги пайтда олимлар улуғ битикни «Ктб» ва кичик битикни «Ктм» деб кўрсатмоқдалар (чет эл олимлари Хейкал сиглларини ишлатадилар). Қирра битикларига В.В.Радлов К 1, К 2, К 3 деб сигл қўйган.

Биз қуйида Кул тигин битикининг юз томонининг фотонусхасини, битикнинг С.Е.Малов нашридаги босма нусхасини, битикнинг транскрипцияси ва мазмунини тегишли изоҳлар билан берамиз.

КУЛТЕГИН КИЧИК БИТИКТОШИ ТРАНЦКРИПЦИЯСИ

1. Тәңритәг тәңридә болмуш Түрк билгә қаған бу өдкә {Хь. бөдкә} олуртум, сабымын төкәти эшидгил {Х. әмид}! улыйу инйигүнүм, оғланым, бирки уғушум будунум бәрийә шадапыт бәгләр йырайа таркат буирук бәгләр, отуз……

2. Токуз Оғуз бәгләри будуни бу сабымыш әдгүги эшид! Қатығды тиңлә! Илгәрү күн тоғсукинә, бәригәрү күн оргусыңару, қурығару күн батсықиңә йырғару түн ортусыңару анда ичрәки будун укуп (қуп?) маңа көрүр. (М)ән бунда бу(дун) ақуп (қуп?) әгтим. Ол мағы айығ йоқ Түрк қаған Үтүкән йыш олурсар әлтә буң йоқ илгәрү Шандуң йазыка тәги сүләдим, талуиқа кичиг тәгмәдим, бәригәрү Токуз -эрсәнкә тәги сүләдим, Түнүткә кичиг тәгмәдим, қурығару Йәнчү үгүз кәчә Тәмир-қапығқа тәги сүләдим, йырғару Йәр-байырқу йәриңә тәги сүләдим. Бунча йәркә тәги йорыттым. Үтүкән йышта йәг иди йоқ әрмыш, әл тутсық йәр Үтүкән йыш әрмыш. Бу йәрдә олуруп Табғач будун бирлә түзүлтүм. Алтун, күмүш, эсигәти, қутаи буңсыз анча бәрур Табғач будун саби сүңүк ағыси йымшақ әрмиш. Сүчүг сабын йымшақ ағын арын ырақ будунуғ анча йағытыр әрмыш, йағру қондуқта кәсрә, айығ билиг анда өйүр әрмиш, әдгү билгә кишиг әдгү алп кишиг йорытмаз әрмыш, бир киши йаңылсар уғыши будуни бишүкиңә тәги қыдмаз әрмиш. Сүңүг сабиңә йымшақ ағысиңә артуруп өкүш түрк будун өлтүг. Түрк будун олсүкиң! бәрийә Чуғай йыш төгүлтүн йазы қонайин тәсәр Түрк будун өлсикиң! Анда айығ кижи анча бушғурур әрмиш: «ырақ әрсәр йаблақ ағы бәрүр, йағуқ әрсәр әдгү ағы бәрүр» тәп анча бушғурур әрмиш. Билиг билмәз киши ол сабығ алып йағру барын өкүш киши өлтүг. Ол йәргәрү барсар Түрк будун өлтәчи-сән, Үтүкән йәр олуруп арқып тәркиш

ысар нәң буңаҕ йоқ Үтүкән йыш олурсар бәңү әл тута олуртачы-сән. Түрк будун тоқ арык-ок-сән, ачсар тос(с)уқ өмәз-сән, бир тодсар ачсық өмәз-сән. Түрк будун тоқ арык-оқ-сән, ачсар тос(с)уқ өмәз-сән, бир тодсар ачық өмәз-сән. андаҕыңын үчүн әгитмиш қаҕанынын сабин алматин йәр сайу бардык акуп анда алқындыҕ, арылтық. Анда қалмыши йәр сайу акуп (куп?) туру өлү йорыйур әртиг. Тәңри йарылқадукин үчүн иним (изим?) қутум бар үчүн қаҕан олуртум. Қаҕан олуруп йоҕ чыҕаи будунуҕ акуп (куп?) қобарттым, чыҕай будунуҕ бай қылтым, аз будунуҕ өкүш қылтым. Аз бу сабымда әгидә барҕу Түрк бәгләр будун буны әшидиң! Түрк будунуҕ тәрип әл тутсукуңын бунда уртум, йаңылын өлсүкүңин йәмә 11 бунда уртум, нәң нәң сабым әрсәр бәңү ташқа уртум. Аңар көрү билиң! Түрк маты будун бәгләр бөдгә көрүгмә бәгләрг(әр)ү – (әрү) йаңылтачы-сиз.

(Ка) Мән б… (Табҕа)ч қаҕанда бәдизчи кәлүртим, бәдизтим. Мәниң сабымын сымады. 12 Табҕач қаҕаның ичрәки бәдизчиг ы(т)ты. Аңар м(эн т)аш барқ йартуртум, и(ч)и(н) ташин адынчыҕ бәдиз уртуртум, таш тоқыттым. Көңүл-тәки сабымын ол… … а татыңа тәги буны көрү билиң бәңү таш 13 тоқыттым, йоқ әрсәр матықа әриг йәртә әрсәринчә әриг йәртә бәңү таш тоқыттым, битидим. Аны көрүп анча билиң! Ол таш… дым бу битиг битигмә атыси Йоллуҕ-т(әгин)…

(Хв) үч(үн) (11) көзән көрмәдүк қулқақын әшидмәдүк будунумын илгәрү Кыт(аи) Тат(абы)… бәригәрү Таб(гач)қа, курыҕару … (алту)нин, өрүң кумүшин, қырыҕ аҕылыҕ қутайын, экинлир әсигәтисин өзләк атин, адҕырин, қара к(ишин), (12) көк тәйиңип Түркүмә будунума қазҕану бәртим, әти-бәртим… буңсыз қылынмыш өзә тәңри эрклир… аз буду(н) … нча түмән уҕ… йа мән … үн… эриг бунч… (13) (йә)мә әгидиң! әмгәтмәң! Толҕатмаң! Олуртум. Түрк бәгләр, Түрк будунум… т бәртим … ә… матықа ташыҕ… үр … қазҕанмыш аҕымын (түр)к бу(дун) … и бу қаҕанында бу бәгләриг … (са)быңд(а) … түрк … (14) мәни әгдү көртәчи-сән, әбиңә киртәчи-сән, буңсыз болтачы сәп… кәсрә Табҕач қа(ҕа)нда бәдизчиг кәлүртүм … сабымын сымады… ичрәки бәдизчиг ы(т)ты, аңар ташыҕ барқ(ыҕ) йарттым. Ичин ташин адынчыҕ бәдиз у(ртурту)м … (са)бымын … (15) унук оҕлиңә татиңә тәги буны көрү билиң! бәң(ү) таш тоқыттым … йәртә … тоқыттым, битидим бу … таш баркин…

(Хв) (Акаңым) (9) қаҕан әчим қаҕан олуртукиндә төрт булуңдақы будунуҕ бунча … (тә)нр(и) йарылқад(ук ү)ч(үн) өзүм олуртукума төр(т) б(улуңдақы бу)дунуҕ әттим йара(т)тым ә … қылтым. Мән Түргәш Каганқа қызым (кунчуйу)ҕәртәңү улуҕ төрүн алы бәртим. Түр(гәш қаҕаның) (10) қызын әртәңү улуҕ төрүн оҕлума алы-бәртим … әртәңү улуҕ төрүн алы-бәртим, й … т әр(т)үртүм. Түр … баз … (ба)ш(лы)ҕыҕ йүкүндүртим тизлигиг сөкүртүм. Өзә тәңри ас(ра) йәр йарылкадуқ.

Икки ёдгорликнинг бурчакларидаги битиклар транцкрипцияси

К. 1. Күл-тәгиниң алтунин, кумүшин аҕышин (аҕысин?), бармын Түр … қарасин йыҕма тойҕы бу … бәгим тәгин йөгәри тәң(ри) … таш битидим Йоллуҕ-тәгин …

К. 2. бунча битиг битигмә Күл-тәгин атыси Йоллуҕ-тәгин биттидим, йәгирми күн олуруп бу ташқа бу тамқа укун (кун?) Йоллуҕ-тәгин битидим. Ыҕар оҕланыңыз-да тоиҕуңыз-да әкир-дә әгидүр әртигиз, уча бардыҕыз, тәңри тиригдәкич(ә)…

К. 3. Күл-тәгин қой йылқа йәти йәгирмики(?) учты, токузунч ай йәти отузқа йоҕ әртүртимиз, барқин бәдизин … битиг таш … бичин йылқа йәтинч аи йәти отузқа оқуп (қуп?) алқады()мыз. Күл-тәгин ө(зи) қырқ артук(и й)әти йашың болты. Таш барқ (әткүчи) бунча бәдизчиг тоиҕун әлтәбәр кәлүрти.

Х. 1…..қаҕан б…Йоллуҕ-тәгин битидим бунча барқыҕ бәдизиг узук (Түрк билгә қа) ҕан атыси Йоллуг-тәгин мән аи артуки төрт күн (олу)руп битидим бәдизтим й ………..

Х. 2…..өңүг йоқ(ҕа)ру сү йорып түнли күнли йәти өдүшкә субсыз кәчтим Чорақка тәги Йоллуҕ-тәгин…………Бәш-кәчәнкә тәги……….

КУЛ ТЕГИН КАТТА БИТИКТОШИ ТРАНСКРИПЦИЯСИ

(1) Үзә көк тәңри асра йаҕыз йир қылынтукда, экин ара киси оҕлы қылынмыс. Киси оҕлынта үзә әчүм апам Бумын қаҕан Истәми қаҕан олурмыш. Олурыпан түрк будуның илин төр(үс)ин тута бирмис ити бирмис.

(2) төрт булуң қолйаҕы әрмис, сү сүләпән, төрт булуңдақы будуныҕ қолалмыс, қоп баз қылмыс, башлыҕыҕ йүкүнгүрмис, тизлигиг сөкүрмис, илгәрү Кадырқан йышқа тәги, кирү Тәмир қапыҕка тәги қонтурмыс. Әкин ара.

(3) иди оқсыз көк түрк (ити) анча олурур әрмис. Бил(г)ә қаҕан әрмис, алп қаҕан әрмис, буйурукы йәмә билгә әрмис эринч, алп әрмис эринч; бәгләри йәмә будуны йәмә түз әрмис. Аны үчүн илиг анча тутмыс эринч, илиг тутып төрүг итмис. Өзинчә (өз ынча, өзи анча?)

(4) кәргәк болмыс. Йуҕчы сыҕытчы өңрә, күн тоҕсыкда Бөкли чөл(л)иг ил, табҕач, түпүт, апар, пурум, қырқыз, үч қурықән, отуз татар, қытан, татабы – бунча будун кәлипән сыҕтамыс йуҕламыс антаҕ күлиг қаҕан әрмис. Анта кисрә иниси қаҕан.

(5) болмыс эринч. Оҕлы та қаҕан болмыс эринч. Анта кирә иниси әчисин тәг қылынмадуқ эринч, оҕлы қаҕын тәг қылынмадуқ эринч, билигсиз қаҕан олурмыс эринч, йаблақ қаҕан олурмыс эринч, буйурукы йәмә билигсиз эринч йаблақ әримис эринч.

(6) Бәгләри будуны түзсиз үчүн, Табҕач будун тәблигин күрлиг үчүн, армахчысын үчүн, инили әчили киңүртүкин (киңсүртүкин?) үчүн, бәрли будуңлыҕ йоңщуртукун үчүн, түрк будун илладук ычҕыну ыдмыс.

(7) қаҕанладуқ қаҕанын йитүрү ыдмыс, табҕач будунқа бәгилик уры

оғлын қул болты, силик қыз оғлын күң болты. Түрк бәгләр түрк атын ыты. Табғачға бәгләр табғач атын тутыпан, табғач қаганка.

(8) көрмис. Әлиг йыл исиг күчиг бирмис. Илгару күн тоғсыкда Бөкли қағанқа тәги сүләйү бирмис, курығару Тәмир қаныгқа тәги сүләйү бирмис, табғач қағанқа илин, төрүсин алы бирмис. Түрк қара қамуғ.

(9) будун анча тимис «иллиг будун әртим, илим амты қаны? Кәмкә илиг қазғанурмән?», - тир әрмис «Қағанлыг будун әртим қағаным қаны, нә қағанқа исиг, күчиг бирүрмән?», - тир әрмис, анча тип, табғач қағанқа йағы болмыс.

(10) Йағы болып, итину йаратуну умадук, йана ичикмис. Бунча исиг күчиг биртүкгәрү сақынматы, «түрк будун өлүрәйин уруғсыратайын», - тир әрмис, йоқаду барыр әрмис. Үзә түрк тәғриси түрк ыдук йили.

(11) субы анча тимис: түрк будун йоқ болмазун, тийин, будун болчун, тийин, қағым Илтәрис қағаныг, өгим Ибилгә катуныг тәнри төпәсинтә тутып йөгәрү көтүрмис эринч. Қаңым каған йити йэгирми әрин ташыкмыс. Ташра.

(12) йорыйур, тийин, кү эсидип, балықдақы тағықмыс, тағдакы инмис, тирилип йэтмис әр болмыс. Тәнри күч биртүк үчүн қаңым қаған сүси бөри тәг әрмис, йағысы қон тәг әрмис; илгәрү курығару сүләп тирмиш қобарт(мыш) (қа)муғы.

(13) йэти йүз әр болмыс. йэти йүз әр болып элсирәмис (илсирәмис) қағансырамыс будуныг, күнәдмис куладмыс будуныг, түрк төрүсүн ычғынмыс будуныг эчүм апам төрүсинчә йаратмыс. Бошғурмыс, төлис, тардуш (будуныг, анта этмиш).

(14) йабғуғ, шадыг анта бәрмис. Бирийа табғач будун йағы әрмис, йырайа Баз қаған тоқуз оғуз будун йағы әрмис, қырқыз, курықан, отуз татар, қытан, татабы қоп йағы әрмис. Қағым қаған бунча …

(15) қырк артуқ(ы йит)и йолы сүләмис, йэгирми сүнүс сүнүсмис Тәнри йарлықадуқ үчүн иллигиг илсирәтмис, қағанлығыг қағансыратмыс. Йағыг баз қылмыс, тизлигиг сөкүрмис, башлығыг йүкүнтүр(мис қағым қаған)инчә илиг.

(16) төрүг казғаныш, уча бармыс. Қағым қағанқа башлайу Баз қағаныг, балбал тикмис, ол төрүдә үзә эчим қаған олурты. Әчим қаған олурыпан, түрк будуныг йичә итди, игити, чығаныг (баи қылты, азығ үкүс қылты).

(17) Әчим қаған олуртукда, тардуш будун үзә шад әртим. Әчим қаған бирлә илгәрү Йашыл үгүз Шантуң йазықа тәги сүләдимиз, курығару Тәмир қапығқа тәги сүләдимиз, Көгмән эша қы(ркыз йириңә тәги сүләдимиз).

(18) Камуғы биш отуз сүләдимиз, үч йэгирми сүңүшдимиз Иллигиг илсрәтдимиз, қағанлығыг қағансыратдымыз, тизлигиг сөкүртимиз, башлығыг йүкүнтүртимиз, Түргис қаған түркимиз (будуным әрти, билмәдүкин).

(19) үчүн, бизиңә йаңлуқын (йағылдуқын) үчүн қағаны өлти, буйуруқы бәгләри йөмә өлти, он оқ будун эмгәк көрти. Әчүмиз апамыз

тутмыс йир суб идисиз болмазун тийин, аз будуныг итип йар(атып)…

(20) Барс бәг әрти, қаған ат бунта биз биртимиз, сиңлим кунчуйуғ биртимиз; өзи йаңылты, қағаны өлти, будуны күң кул болты. «Көгмән йир суб идисиз қалмазун», - тийин, аз қырқыз будуныг йарат(ын кәлтимиз сөңүсдимиз илин).

(21) йана биртимиз. Илгәрү Кадырқан йышық аша, будуныг анча қонтуртымыз, анча итдимиз; курығару Кәңү тарманқа тәги түрк будуныг анча қонтуртымыз, анча итдимиз. Ол өдкә кул куллыг болмыс әрти (күн күңлиг болмыс әрти, иниси эчисин билмәз әрти, оглы қаңын билмәз әрти).

(22) Анча қазғанмыс итмис илимиз төрүмиз әрти. Түрк оғуз бәгләри будун эсидиң! Үзә тәңри басмасар, асра йир тәлинмәсәр, түрк будун, илинин төрүңин кәм артаты? (удачы әрти түрк будун).

(23) өкүн! көргүнин үчүн игидмис билгә қағанына, әрмис бармыс эдгү илиңә көнтү йаңылтыг, йаблақ кигүртиг. Йарыклыг кантан (қантын?) кәлин йана элтди? Сүңүглиг кантан (қантын?) кәлипән сүрә элтди? Ыдуқ Өтүкән йыш (будун бардыг, илгәрү барығма).

(24) бардыг, курығару барығма бардыг; бардуқ йирдә эдгүг ол эринч: қаның субча йүгүрти, сөңүкүң тағча йатды, бәгилик уры оғлың кул болты, силлик қыз, оғлың күң болты! Билмәдүк үчүн (йаблақығын үчүн эчим қаған уча барды).

(25) башлайу қыркыз қағаныг балбал тикдим. Түрк будуныг аты, күси йоқ болмазун тийин, қаңым қағаныг, өгим катуныг көтүрмиш тәгри, ил биригмә тәгри, түрк будун аты күси йоқ бол (мазун тийин, өзимин ол тәңри).

(26) қаған олуртды эринч. Нәң йылсыг будунға олурмадым, ичрә ашсыз, ташра тонсыз йабыз йаблақ будунта үзә олуртым, Иним Күл тигин бирлә сөзләшдимиз, қаңымыз эчимиз қаз (қанмыш будун аты, күси йоқ болмазун).

(27) тийин, түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым; иним Күл тигин бирлә, эки шад бирлә өлү йиту қазғантым; анча қазғанын, бирики будуныг от суб қылмадым; мән (өзим қаған олуртукыма йир сайу).

(28) бармыш будун өлү йиту йадағын йалаңын йана кәлти. Будуныг игидәйин тийин, йырғару оғуз будун тапа, илгәрү қытан татабы будун тапа, биргәрү табғач тана улуғ сү эки йэгирми… (сүңүшдим, анта).

(29) кисрә, тәңри йарлықазу, кутым бар үчүн үлүгим бар үчүн өлтәчи будуныг, тиригрү игитим, йалаң будуныг тонлыг, чыған будуныг баү қылтым, аз будуныг үкүш қылтым, ығар қағанлығда йэг қылтым, төрт булуғдақы .

(30) будуныг қоп баз қылтым, йағысыз қылтым, қоп маңа көрти. Исиг күчиг бирүр бунча төрүг қазғанын иним Күл тигин өзинчә кәргәк болты (булты?). Қаңым қаған учдукда, иним Күл тигин йи (ти йашда қалты, он йашда).

(31) Умай тәг өгим қатун кутыға иним Күл тигин әр ат болты. Алты йэгирми йашыңа эчим қаған илин төрүсин анча қазғанты, алты чуб Соғдақ

тана сүләдимиз, буздымыз. Табғач Оң тутуқ бис т(үмән сү кәлти, сүңүсдимиз).

(32) Күл тигин йадағын оплайу тәгди; Оң тутуқ йорчын йарақлығ элигин тутды. Йарақлығды қағанқа анчулады (инч улады).

Ол сүг анта йоққышдымыз. Бир отуз йашыға Чача сәңүнкә сүңүнидимиз; әң илки Тадықын Чурың боз (атығ бинин тәгди, ол әт анта)

(33) өлти. Әкинти Ышбара йамтар боз атығ бинип тәгди, ол ат анта өлти; үчинч Йарин Силиг бәгиң кәдимлиг торығ ат бинип тәгди, ол ат анта өлти. Йарақынта йалмасынта йүз артуқ оқун урты Йизәк(?) башыңа бир (тәгүрмәди) …

(34) тәгдүкин, түрк бәгләр,қон билирсиз. Ол сүг анта йоққышдымыз. Анта кисрә йир Байырку улуғ Иркин йағы болты. Аны йаңып. Түрги йарғун көлтә буздымыз; улуғ Иркин азқына эрин тәзип барды. Күл тигин (алты отуз).

(35) йашыға қырқыз тапа сүләдимиз; сүңүг батымы қарығ сөкипән, Көгмән йышығ тоға йорып, қырқыз будуныг уда басдымыз; қағанын бирлә Суңа йышда сүңүшдимиз; Күл тигин Байырқун (ығ ақ адғырығ)

(36) бинип оплайу тәгди; бир әриг окун урты, әки әриг удышру санчды; ол тәгдүкдә Байыркунуң ақ адғырығ удлықын сыйу урты. Кырқыз қағанын өлүртүмиз, илин алтымыз. Ол йылқа тү(ргис тапа Алтун йышығ)

(37) тоға Әргис үгүзиг кәчә йорыдымыз, түргис будуныг уда басдымыз; түргис қаған сүси Болчуда отча борча кәлти, сүңүшдимиз; Күл тигин Башгу боз ат бинип тәгди; Башғу боз …

(38) … экисин өзи алтызды. Анта йана кирип Түргис қаған буйурукы, аз тутукуғ әлигин тутды. Қағанын анта өлүртимиз, илин алтымыз;қара Тургис бодун қоп ичикди ол будунуғ (табарда қопдур тулиг, йана йорып.

(39) согдақ будун итайин тийин, Йинчү үгүзиг кәчә Тәмир қанығқа тәги сүләдимиз. Анта кисрә қарә түргис будун йағы болмыш, кәнәрәс тапа барды. Бизиң сү аты турук, азуқы йоқ әрти, йаблақ киси әр …

(40) алп әр бизиңә тәгмиш әрти. Антағ өдкә өкүнип, Күл тигиниг аз әриң иртүрү ытымыз. Улуғ сүңүш сүңүшмиш. Алп Шалчы ақ атын бинип тәгмиш, кара түргис будуныг анта өлүрмиш алмыш, йана йорып …

(41)(1) …бирлә Кушу тутуқ бирлә сүңүшмиш, эрин қоп өлүрмис, әбин барымын (қалы)сыз қоп кәлүрти. Күл тиғин йити отуз йашыңа, қарлук будун эрүр барур эрикли йағы болты. Тамағ ыдуқ башда сүңүсдимиз

(42)(2) (Күл) тигин ол сүңүшда отуз йашайур әрти; алп Шалчы (ақ а)тын бинип оплайу тәгди; эки әриғ удышру санчды. Карлукуғ өлүртимиз, алтымыз; аз будун йағы болты; Кара көлтә сүңүшдимиз, Күл тәгин бир қырқ йашайур әрти; алп Шалчы ақын

(43)(3) бинип оплайу тәгди; аз элтәбәриг тутды; аз будун анта йоқ болты. Әчим қаған или қамашығ (камшағ?) болтуқынта, будун илиги кәги болтуқынта изгил будун бирлә сүңүшдимиз. Күл тигин алп Шалчы ақын

бинип

(44)(4) опла(йу тәги) ди, ол ат анта түс(ди и)згил будун өлти. Тоқуз оғуз будун кәнтү будуным әрти; тәңри йир булғақын үчүн йағы болты; бир йылқа биш йолы сүңүшдимиз; әң илик Тоғу балықда сүңүшдимиз,

(45)(5) Күл тигин Азман ақығ бинип, оплайу тәгди, алты әриг санчды, сү тәгисинтә йитинч эриг кылычлады; экинти Кушлағакда әдиз бирлә сүңүшдимиз. Күл тиғин аз йағызын бинип оплайу тәгин, бир әриг санчды,

(46)(6) тоқуз әриг әгирә тоқыды; әдиз будун анта өлти; үчинч Бол…нда оғуз бирлә сүңүшдимиз. Күл тигин Азман ақығ бинип, тәгди, санчды; сүсин санчдымыз, илин алтымыз; тортинч Чуш башынта сүңүшдимиз; түрк

(47)(7) будун адақ қамаштды, йаблақ болт(ач)ы ирти; оза кәлмис сүсин Күл ти(гин) ағытып, Тоңра бир оғуш алпағу он әриг, Тоңа тигин йоғынта, әгирип өлүртимиз. Бисинч Әзгәнти Кадазда оғуз бирлә сүңүшдимиз, Көл тигин

(48)(8) аз йағызын бинип тәгди, эки әриг санчды, балық(к)а бармады. Ол сү анта өл(ти). Мағы (Амқы) Курған (к)ышлап йазына оғузғару сү ташықдымыз. Күл тигин әбиг башлайу қытымыз; оғуз йағы ордуғ басды. Күл тигин

(49)(9) өгсиз ақын бинип тоқуз эрин санчды, ордуғ бирмәди, өгим қатун улайу өгләрим, экәләрим, кәлңүним, кунчуйларым бунча йәмә тириги күң болтачы әрты, өлүги йуртда йолта йату қалтачы әритигиз!

(50)(10) Күл тигин йоқ әрсәр, қоп өлтәчи әртигиз! Иним Күл тигин кәргәк болты, өзим сақынтым; көрүр көзим көрмәз тәг, билир билигим билмәз тәг болты, өзим сақынтым. Өд тәңри йасар, киси оғли қоп өлгәли (өлүгли?) төрүмис.

(51)(11) анча сақынтым; көздә йаш кәлсәр, эти да көңултә сығыт кәлсәр йантуру сақынтым, қатығ ды сақынтым: эки шад улайу инижигүним оғланым, бәгләрим, будуным көзи қашы йаблақ болтачы тип, сақынтым. Йуғчы сығытчы қытан, татабы будун башлайу

(52)(12) Удар сәңүн кәлти; табғач қағанта Исйи Ликәң кәлти, бир түмән ағы, алтун, күмүш кәргәксиз кәлүрти; Түбүт қағанта бөлөн кәлти. Курыйа, күн батсықдақы Соғд Бәрчәкәр, Букарақ улыс будунта нәң сәңүн оғул тарқан кәлти

(53)(13) Он оқ оғлым түргис қағанта Мақрач тамғачы, Оғуз Билгә тамғачы кәлти; қырқыз қағанта тардуш Ынанчу Чур кәлти; барқ итгүчи, бәдиз йаратығма битиг таш итгүчи табғач қаған чықаны Чаң Сәңүн кәлти.

Күл тигин қон йылқа йити йәгирмикә учды: тоқузынч аи йэти отузқа йоғ әргүртимиз. Барқын бәдизин битиг таш(ын) бичин йылқа йигинч аи йити отузқа қоп алқады(м)ыз. Күл тигин ү(ки) кырқ артук(ы й)ити йашын булығ (болты?) таш…бунча бәдизчиг тоиғун элтәбәр кәлү(р)ти.

БИЛГА ХОҚОН БИТИКТОШИ

Бу мармар битиктош Элтариш хоқоннинг ўғли, Кул тигиннинг оғаси Билга хоқон (асл оти Хитой йилномаларида Мўгилон деб берилган) шарафига 735 йилда қўйилган. Билга хоқонни 734 йилда эллик ёшида ўз уруғларидан бири заҳарлаб ўлдиради.

Бу битиктош Кул тиғинникидан 1 км жануби ғарбга ўрнатилган бўлиб, иккови бир вактда топилган ва битикининг нашри ва таржималари Кул тигинники билан бирга амалга оширилган. Фақат С.Е.Малов алоҳида, лекин бошқа битиклар билан бирга нашр қилган. Билга хоқон битиктошининг шакли ҳам Кул тигинники сингари бўлиб, ҳажмда фарқ бор. Бўйи – 3 м 45 см, эни – 1 м 74 см, қалинлиги 72 см. Бтигтош ағдарилиб уч бўлак бўлган ва Кул тигин битиктошига нисбатан кўпроқ нураб, битики ҳам кўпроқ зарарланган.

Битик 80 сатрдан иборат бўлиб, 41 сатри тошнинг юз томонига, 30 сатр (Ха Хв) икки ён томонига (15 сатрдан), 7 сатри орқа – хитойча ёзув бир томонига, икки сатр (Х1 Х2) тошнинг тарошланган икки қиррасига битилган. Қолган икки қиррасидаги битик ўчиб кетган. Аммо битиктошнинг ўнг ёнига ёзилган. Кул тигинникида чап ёнида. Қуйида юқоридаги тартибда битиктошнинг расмини ва асл текстини берамиз. Билга хоқон кичик битикининг (Ха) 1-7 сатрлари Кул тигин кичик битикининг 1-11 сатрларининг, Билга хоқон улуғ битикининг 3-23 сатрлари эса Кул тигин улуғ битикининг 1-30 сатрларининг айнан такроридир.

БИЛГА ХОҚОН БИТИКТОШИ ТРАНЦКРИПЦИЯСИ

Тәңри-тәг-тәңри йаратмыш Түрк билгә қаған сабым. Ақаңым Түрк билгә ....нда маты (а)л ....тысы әр, Токуз Оғуз йәдиник әр, күлүг бәгләри будуни ....(Түр)к тә(ң)ри........ өзә қаған олуртум, олуртукума өлтәчичи (өлтәчичә?) сақыныгма түрк бәгләр буд(ун йү)гүрүп сәбинин тостамыш көзи йөгәрү көрти. Бөдкә өзүм олуруп бунча ағыр төрүг төрт булуңдақы (будунға) ....дим. (К и Х) (1) Өзә көк тәңри асра йағыз йәр қылындукта әкин ара киши оғли қылынмыш. (3) Киши оғлиндә өзә әчүм апам Бумын-қаған Әситми-қаған олурмуш, олурупан Түрк будунуң элин, төрүсин тута бәрмиш этү (Х. эти)-бәрмиш, төрт булуң ақуп (қуп?) йағы әрмиш, сү сүләпән (2) төрт булуңдақы будунуғ ақуп (қуп?) алмыш, ақуп (қуп?) баз қылмыш, башлығығ йүкүндүрмиш, тизлигиг сөкүрмүш. Илгәрү Кадыркан йышқа тәги, кәрү (4) Тәмир-капығқа тәги қондурмуш. Әкин ара (3) иди уқсус көк Түрк анча (Х. эти анча) олурур әрмиш. Бил < -г>ә қаған әрмиш, алп қаған әрмиш. Буйруки <К. йәмә> билгә әрмиш эринч, алп әрмиш эринч, бәгләри йәмә будуни йәмә түз әрмиш. Аны үчүн элиг анча тутмуш эринч, элиг тутуп төрүг этмиш, өзинчә (4) кәргәк болмуш. (5) Йоғчы сығытчы өңәрә күн тоғсукта Бөкли-

чөллүг (Бөкли-әчүлүг?) әл, Табғач, Түпүт, Пар-пурум, Кырқыз, Үч-Қурықан, Отуз-Татар, Қытаи, Татабы бунча будун кәлипән сығытамыш йоғламыш; андағ күлүг қаған әрмиш. Анда кәсрә иниси қаған (5) болмуш эринч, оғлыты қаған болмуш эринч. Анда кәсрә иниси әчисин-тәк (6) қылынмадуқ эринч, оглы ақаңын-тәк қылынмадуқ эринч, билигсис қаған олурмуш эринч, йаблак қаған олурмуш эринч, буйруқы йәмә билигсис <Х.әрмиш> эринч, йаблақ әрмиш эринч. (6) Бәгләри будуни түзсиз үчүн, Табғач будун тәбләгин, күрәләг <Х. -ин> үчүн, армакчысин үчүн, инили, әчили кәкшүртүкин үчүн, бәгли будунлығ (7) йоңшуртуқин үчүн Түрк будун әлләдүк элин ычғыну ыдмыш, (7) қағанладуқ қағаннып йитрү ыдмыш, Табғач будунқа бәгләк уры оғлын қул болты. (Х. қылты) силик қыз, оғлин күң болты. (Х. қылты), Түрк бәгләр Түрк атын ы(т)ты Табғачғы бәгләр Табғач атин тутупан Табғач қағанқ(а) (8) көрмүш. Әлиг йыл (8) әсиг күчүг бәрмиш. Илгәрү күн тоғсуқта (Х. тоқсуқ(к)а) Бөкли-қағанқа тәги сүләйү бәрмиш, Қурығару, Тәмир-қанығқа <К.тәги> сүләйү бәрмиш, Табғач қағанқа элин, төрүсин алы-бәрмиш. Түрк кара қамығ (9) будун анча тәмиш: «әллиг будун әртим, элим маты қаны? Кәмкә элиг қазғанурмән?» тәр әрмиш; (9) «Қағанлығ будун әртим, қағаным қаны? Нә қағанқа әсиг, күчиг бәрүрмән?» тәр әрмиш. Анча тән Табғач қағанқа йағы болмуш (10) йағы болуп, этиңү йаратуну умдуқ йана ичикмиш. «Бунча әсиг күчүг бөртүк <К. гә> рү сақынматы түрк будун <Х. -уғ> өлүрәйин! Уруғ асратайин!» тәр әрмиш, йоқаду барыр әрмиш. Өзә (10) Түрк тәңриси Түрк ыдуқ йәри (11) суби анча тәмиш <эринч> : «Түрк будун йоқ болмазун!» тәйин «будун болчун (?)» тәйин ақаңым Әлтәрәс қағаныг өгәм Әлбилгә катунуғ тәңри төпәсиндә тутуп йөгәрү көтәрмиш (Х. көтәрти) эринч. Ақаңым қаған йэти йәгирми эрин ташықмыш. Ташра (12) йорыйур тәйин кү әшитип балықдақы ташықмыш, тағдақы (11) энмиш, тәрилип йәтмиш әр болмуш. Тәңри күч бәртүк үчүн ақаңым қаған сүси бөри-тәг әрмиш, йақыси кои-тәг әрмиш. Илгәрү қурығару сүләп, тәрмиш, қобартмыш. Қамығы (13) йэти йүз әр болмуш, йэти йүс әр нолун элсирәмиш қағансырамыш будунуғ, күндәмиш қулдамыш будунуғ, түрк төрүсүн ычғынмыш (12) будунуғ әчим апам төрүсинчә йаратмыш, бушғурмуш, Төләс Тардуш будунуғ анда этмиш, (14) йабғуғ, шадығ анда бәрмиш. Бәрийә Тағач будун йағы әрмиш, йырайа Баз қаған Токуз-оғуз будун йақы әрмиш, Кырқыз, Курықан, Отуз-татар, Кытай Татабы акуп (қуп?) йақы әрмиш. Ақаңым қаған бунч..........будунуғ (15) қырқ артуқи(13) йэти йоли сүләмиш, йәгирми сөңүш сөңүшмүш, тәңри йарылқадуқ үчүн эллигиг элсирәтмиш, қағанлығығ қағансыратмыш, йағығ баз қылмыш, тизлигиг сөкүрмүш, башлығығ йүкүндүрмиш. Ақаңым ....(16) төрүг қазғанын уча бармыш. Ақаңым қағанқа башлайу Баз қағаныг балбал тикмиш <Х. ....(4) қаған учтуқта өзүм сәкиз йашта қалтым> ол төрүдә өзә әчим қаған олурты. Әчим қаған олурупан Түрк будунуғ йичә этти <Х. йичә> эги(т)ти, чығайығ бай қылты, азығ өкүш қылты. (17) Әчим қаған олуртукта (Х. олуртук(к)а) өзүм <Х. тәгин әр...........ий.............тәңри йарлықады әрмиш, эринч йәгирми йашымқа>

Тардуш будун өзә шад әртим (Х. олуртум). Әчим қаған бирлә илгәрү Йашылүгүз Шандуң йазықа тәги сүләдимиз, қурығару Тәмир-капығқа тәги сүләдимиз Көгмән аша Кырқыз йариңә тәги сүләдимиз…………(18) қамығы бәш отуз сүләдимиз, үч йәгирми сөңүштимиз, әллигиг әлсирәттимиз, қағанлығық қағансыраттымыз, тизлиғиг (16) сөкүртүмиз, башлығығ йүкүндүртимиз. Түргәш қаған Түркүм <Х. йазындукин> үчүн қаған өлти, буйруқи бәгләри йәмә өлти, унук будун әмгәк көрти. Әчүмиз, апамыз тутмуш йәр суб идисиз болмазун (Х. қалмазун) тәйин, аз будунуғ әтин йар…………(20) Барс-бәг (17) әрти қаған ат <Х. –ығ> бунда биз бәртимиз. Сиңлим, қунчуйуғ бәртимиз, өзи йаңылты (Х. йазынды), қағани өлти, будуни күң қул болты. Көгмән йәр суб идисиз қалмазун, тәйин аз Кырғыз будунуғ <Х. анча > йаратып кәлтим ………….(с)өңүш…………(21) йана бәртимиз. Илгәрү Кадырқан йышығ аша будунуғ анча қондуртумыз анча әттимиз, қурығару (18) Кәңү –тарман- (Х. тарбан)қа тәги Түрк будунуғ анча қондуртумыз, анча әттимиз. Ол өдкә қул қуллуғ <К. болмуш> күң күңлүг болмуш әрти, <Х. иниси (әч)исин билмәз әрти оғлы ақаңип билмәз әрти, > (22) анча қазғанмыш <Х. анча> тәмиш әлимиз төрүмиз әрти. Түрк Оғуз бәгләри будун эшид <К. -иң>! өзә тәңри басмасар асра йәр тилләмәсәр (19) Түрк будун! Әлиңин төрүңин кәм артти? (артатты?) удч(ал)ы(?) Түрк будун әртиз. (23) Өкүн! көрүгүңин үчүн әгидмиш <К. билгә> қағаныңын (Х. қағаныңа) әрмиш бармыш әдгү әлиңә кәндү йаңылтығ, йаблақ кигүртүг, йарақлығ қандыш кәлип йайа әлтти? Сөңүглүг қандын кәлипән сүрә-әлтти? Ыдуқ Үтүкән йыш будун бардығ, илгәрү (барығма) (24) бардығ, қурығару (20) барығма бардығ, бардуқ йәрдә әдгүң ол әринч; қашың субча (Х. үтүзчә) йүгүрти сөңүкүң тағча йатти, бәгләк уры оғлуң <Х. -ун> қул болты (Х. қылты) силик қыз оғлуң күң болты (Х. қылты). Билмәдүк (Х. ол билмәдүкңин) үчүн йаблақыңын үчүн әчим қаған уча барды. (25) Башлайү Кырқыз қағанығ балбал тиктим. Түрк будун <К -үң> ати күси йок болмазун! тәйин ақаңым қағанығ (21) өгәм қатунуғ көтәрмиш (Х. көтәригмә) тәңри, әл бәригмә тәңри: Түрк будун ати күси йоқ болмазун! тәйин, өзүмүн ол тәңри (26) қаған олуртты әринч. Нәң йылсағ будунқа (Х. будунда өзә) олурмадым, ичрә ашсыз ташра тонсыз йабыз йаблақ будунда өзә олуртум. Иңим Күлтәгин <Х. эки шад, иңим…….. Л-тәгин> бирлә сөзләштимиз: ақаңымыз (22) әчимиз қазғанмыш будун аты күси йоқ бо(лмазун)! (27) тәйин Түрк будун үчүн түн удымадым күнтүз олурмадым, иңим Күл-тәгин бирлә <К. үки шад бирли> өлү йиту қазғандым. Анча қазғаныш бирәки будунуғ от-суб қылмадым, мән…………йәр сайу (28) бармыш будун <Х………………> өлүйиту <К. йадағын, йалаңын йана> (23) кәлти, будунуғ әгидәйин тәйин йырағару Оғуз будун тапа, илгәрү Кытай Татабы будун тапа бәригәрү Табғач тапа <К. улуғ сү> эки йәгирм……………… сөңүштүм. Анда (29) кәсрә тәңри йарлықазу! (Х. йарлықадуқ үчүн) қутум <К.бар үчүн> үлүгүм бар үчүн өлтәчи будунуғ тиргәрү (тириг(г)әрү?) әги(т)Тим, йалаң будунуғ тонлуғ <Х. қылтым>, чығай будунуғ бай қылтым, (24) аз будунуғ өкүш қылтым, ығар

эллиг-дә қағанлығ-да йәг қылтым, төрт булуңдақы (30) будунуғ ақуп (қуп?) баз қылтым, йағысыз қағаным уқуп (қуп?) маңа көрти. (К) Әсиг күчүғ бәрүр бунча төрүг қазғанын иним Күл-тәгин өзинчә кәргәк болты. Ақаңым қаган учтукта иним Күл-тәгин йәт…………………(31) Умай өгәм қатун кутиңә иним Күл-тигин әр ат булты. Алты йәгирми йашиңә әчим қаған әлин төрүсин анча қазғанды. Алты чуб Соғдак тапа сүләдимиз, буздымыз. Табғач Уңтутуқ бәш т...... (32) Күл-тәгин йадағын оплайу тәгди, Уңтутуқ йорачын йарақлығ әлигин тутты, йарақлығды қаганқа әнч улыды, ол сүг анда йоққыштымыз. Бир отуз йашиңә Чача сүнки сөңүштимиз. Әң илики Тадық Сачураң боз……… (33) өлти. Әкинти Ышбара-Йамтар боз атығ өнип тәгди, ол ат анда өлти. Үчүнч Йәгинсил-бәгиң кәдимлиг торуғ ат бинип тәгди, ол ат анда өлти. Йарақында айламасында йуз артуқ оқун урты, йәриңә башиңә бир т…….(34) Тәгдүкин Түрк бәгләр окун (қуп?) билирсиз, ол сүг анда йоққыштымыз. Анда кәсрә Йәр-Байырку Улуғ-әркин йағы болты, аны йайын Түрги-йарағун көлтә буздумыз. Улу-әркин азқыйа әрин барды. Күл-тигин….. (35) йашиңә Кырқыз тапа сүләдимиз, сөңүг батымы қарағ (қарығ?) сөкүнән Көгмән йышығ тоға йорын Кырқыз будунуғ уда бастымыз, қағанын бирлә Суңа йышта сөңүштумиз. Күл-тәгин Байыркун……. (36) бинип оплайу тәгди, бир әриг алыпан урды, киру (әки әриг?) удышру санчты, ол тәгдүктә байыркуның ақ адғырығ удлықин сыйу урты. Кырқыз қағанин өлүртүмиз, әлин алтымыз. Ол йылқа Түргәш…………(Алтын йышығ) (37) тоға Әртиш үгүзүғ кәчә йорыдымыз. Түргәш будунуғ уда бастымыз. түргәш қаған сүси Болчуда отача бурача кәлти. Сөңүштимиз. Күл-тәгин Башғу боз ат бинип тәгди. Башғу боз…….(38) тутузты әкисин алтызды. Анда йана Кирин Түргәш қаған буйрукы аз туткуғ (туткуг?) әлигин тутты. Қағанин анда өлүртүмиз, әлин алтымыз. Кара Түргәш будун укуп (қуп?) ичикти. Ол будунуғ табарда қу(рығару)……….(39) Соғдақ будун әтийин тәйин Йәнчү үгүзүг кәчә Тәмир қапығқа тәги сүләдимиз. Анда кәсрә Кара Түргәш будун йағы болмуш. Кәңәрәс тапа барды. Бизиң сү аты турук азуқи йоқ әрти, йаблақ Кижи әр….:…….. (40) алп әр қызыңа (бизиңә?) тәгмиш әрти. Андағ өдкә өкүпүп Күл-тәгиниг аз әрин әртүрү ы(т)тымыз. Улуғ сөңүш сөнүшмиш, Алп-шалчы ақ атин бинип тәгмиш, Қара Түргәш будунуғ анда өлүр мүш алмыш. Йана йорып…….(К б) (1)..бирлә Кошу-тутук бирлә сөңүшмүш әрин ақуп (қуп?) өлүрмүш, әбинбар…….тәгипән ақуп (қуп?) кәлүрти. Күл-тәгин йәти отуз йашиңә Қарлуқ будун әрүр барур әрикли йағы болты. Тамғыдук башта сөңүштүмиз (2) (Күл)-тәгин ол сөңүштә отуз йашайур әрти . Алп-шалчы ақин бинип оллайу тәгди. Кир(ү) (әки әриг?) удышру санчты. Қар(лук)уғ өлүртүмиз, алтымыз. Аз будун йағы (б)олты. Қара-көлтә сөңүштүмиз. Күлтәгин бир қырқ йашайур әрти. Алп-чалы ақын (3) бинип оплайу тәгди, Аз әлтибәрг тутмады. Аз будун анда йоқ болты. Әчим қаған әли қамашығ болтуқиндә, будун өлүг-ик(ли)г(и?) болтуқында изгил будун бирлә сөңүштүмиз. Күл-тәгин Алп-шалчы ақин бинип (4)……и ол ат анда түш(ти). Изгил (буду)н өлти. Тоқуз Оғуз кәнтү будунум әрти, тәңри йәр булғақын

үчүн йағы болты, бир йылқа бәш йолы сөңүштүмиз. Әңилик Тоғу балықда сөңүтүмиз (5) Күл-тәгин Азман ақығ бинип оплайу тәгди. Алты әриг санчты. Сү (ки)шисиндә йәтинч әриг қылычлады. Әкинти Қушлағакда. (Оғу)з бирлә сөңүштүмиз. Күл-тәгин Аз-йағызин бинип оплайу тәгин бир әриг санчты, (6) тоқуз әриг әгәрә тоқыды, (Оғу)з будун анда өлти. Үчүнч Бул..нда Оғуз бирлә сөңүштүмиз. Күл-тәгин Азман ақығ бинип тәгди санчты. Сүсин санчтымыз, әлин алтымыз. Төртүнч Чуш башиндә сөңүштүмиз. Түрк (7) будун адақ қамашты йаблақ болт(ачы) әрти, оз(а кә)лмиш сүсин Күл-тәгин ағытып Тоңра бир уғуш алпағу он әриг Тоңа-тәгин йоғында (әг)әрин өлүртүмиз. Бәшинч Әзгәнти қадында (Кадазжа?) Оғуз бирлә сөңүштүмиз. Күл-тәгин (8) Аз-йағызин бинип тәгди, әки әр(иг) санчты. балық(қ)а бармады, Оғуз анда өл(ти. Мағы) курғ(анда қ)ышлан йазиңә Оғузғару сү ташықтымыз. Күл-тәгин бәг башлайу акы(т)тымыз, Оғуз йағы ордуғ басты. Күл-тәгин (9) Өтсүз-ақин бинип тоқуз әрән (с)анчты, ордуғ бәрмәди. Өгәм қатун улыйу өгәләрим, әкәләрим, кәлинүним, қунчуйларым бунча йәмә тириги күң болтачы әрти, өлүги йуртта йолта йату қалтачы әртигиз. (10) Күл-тәгин йоқ әрсәр акун (қун?) өлтәчи әртигиз. Иним Күл-тәгин кәргәк болты. Өзүм сақындым, көрүр көзүм көрмәз-тәг билир билигим билмәз-тәг болты. Өзүм сақындым. Өд тәңри йашар, Кижи оғли акун (қун?) өлгәли тиришмиш (төрүмүш?). (11) Анча сақындым. Көздә йаш кәлсәр эттә(?)көңүлтә сығыт кәлсәр, йандру сақындым. Қатығды сақындым. Өки шад улыйу арка-гүним оғланым бәгләрим будунум көзи қашы йаблақ болтачы тәп сақындым. Йоғчы сығытчы Қытаи Татабы будун башлайу. (12) Удар-сәңүн кәлти, Табғач қағанда Исйи-Лики кәлти, бир түмән ағы алтун күмүщ кәргәксиз кәлүрти. Түпүт қағанда бөлән кәлти. Қурыйа күн батсықтақы соғад бәрәчилә үч кырк улус (Кар қулус) будунда Нәңсәңүн Оғул-Тарқан кәлти. (13) Унуқ оғлум Түргәг кағанда Макрач тамғачы Оғус билгә тамғачы кәлти. Кыркыз қағанда Тардуш Ынанчмур (Ынанчычур?) кәлти. Барқ әткүчи бәдиз йаратығма битиг таш әткүчи Табғач қаған Чәнкани Чәңсәңүн кәлти.

(X) Йәти йәгирми йашыма Таңут тапа сүләдим, Таңут будунуғ буздум, оғлын йо(таз)ин, йылқысин бармин анда алтым. Сәкиз йәгирми йашыма алты чуб (Соғдақ) (25) тапа сүләдим, будунуғ анда буздум. Таб(ғач У)ң тутуқ бәш төмән су кәлти. Ыдуқ башта сөңүштүм. Ол сүг анда йоққыштым. (Тоқуз?) йәгирми йашыма Басмал ыдықут уғушим будун әрти. Арқыш ыдмаз тәйин сүләдим қ.............т ичгәртим, қал(ын) ....әбрү кәлүртүм. Әки отуз йашыма Табғач (26) тапа сүләдүм, Чача-сәңүн сәкиз төмән (бир)лә сөңүштүм, сүсин анда өлүртим. Алты отуз йашыма Чик будун Кырқыз бирлә йағы болты. Кәм кәчә Чик тапа сүләдим, Өрпәнтә сөңүштим сүсин санчтым. Аз.................м............ичгәртим. Йәти о(туз йашы)ма Қырқыз тапа сүләдим, сөңүг батымы (27) қарағ (қарығ?) сөкипән Көгмән йышығ тоғ(а йору)н Кырқыз будунуғ уда бастым. Қағанин бирлә Суңа йышда сөңүштөм. қағанин өлүртүм, әлин алтым. Ол йылқа Түргәш тапа Алтун-йышығ (аш? Тоғ?)а Әртиш үгүзүг кәчә йоры.............уда бастым. Түргәш қаған сүси

отача бурача кәлти (28) Болчуда сөңүштүмиз. Қағанин йаб(ғус)ын шадин анда өлүртүм, әлин анда алтым. Отуз йашыма Бәш-балық тапа сүләдим, алти йоли сөңүштүм, (с)үсин акун (қун?) өлүртүм. (Бәш-бал)ық ичрәки нә киши әтин...(тәгд)үк йоқ үчүн киши (бал)ықда (ма)ңа уқғали кәлти. Бәш-балық аны үчүн озды. Отуз артуқи (29) бир йашыма Карлуқ будун буңсиз (әр)үр барур әрикли йағы болты, Тамғыдуқ башта сөңүштүм. Карлуқ будунуғ өлүртүм, анда алтым..........дым.....дүд....Карлуқ будун тәр.......санчым ө........ То(қуз Оғ)уз мәниң будунум әрти. Тәңри йәр будғақин үчүн өдин....(30) кү(н)и тәгдүк үчүн йағы болты, бир йылқа төрт йоли сөңүштүм. Әң илики Тоғу-балықта сөңүштүм. Тоғла үгүзүг йүзти (йүзити?) кәчип сү............. үчүнч......... (сө)ңүштүм. Түрк будун адақ қамашты йаблақ (31) балтачы әрти. Оза йайа кәлигмә сүсин ағыт(т)ым. Өкүш өлтәчи анда тәрилти (тирилти?). анда Тоңра йылпағути бир уғушуғ Тоңа-тәгин йо(ғиндә) әгәрә тоқыдым. төртүнч Әзгәнти Кадында (Кадазда?) сөңүштүм, сүсин анда санчтым, йабрыттым......барм.........ма. Мағы Курған қышладуқта йут болты. йазиңә (32) Оғуз тапа сүләдим. Илки сү ташықмыш әрти, әкин сү әбдә әрти. Үч-Оғуз сүси: «баши өлти, йадағи баз болты», тәп алғалы кәлти. Сыңар сүси әбиг барқығ йулғалы борды, сыңар сүси сөңүшкәли кәлти, биз аз әртимиз йабыз әртимиз. Оғуз........т йағ..........күч бәртүк үчүн анда санчтым (33) йайдым. Тәңри йарлықадуқ үчүн мән қазғандуқ үчүн Түрк будун б(ай)рағ(?)б(ол)муш эринч. Мән әнилигү бунча башлайу қазғанмадым, Түрк будун өлтәчи әрти, йоқ болтачы әрти.....бәгләр.........сақының! анча билиң! Оғуз бу..........д..ыдмайын тәйин сүләдим, (34) әбин, барқин буздум. О(ғ)уз будун Тоқуз Татао бирлә тәрилин кәлти. Ағуда әки улуғ сөңүш сөңүштөм. Сүсин буздум, әлин анда алтым. Анча қазғаныпｍ.........(йар)лықадуқ үчүн мән отуз артуки.................уқ әрти. Өдсәг өтүләг күч (35) әгидмиш қа(ғаны йа)ңылты. Өзә тәңри ыдуқ йәр суб (асра) қаған кути йәрин, субин ыдып Табғачғару барды. Табғач........будун.........йәринчә кәлти. Әгидәйин тәйин б.................будунуғ (36) йазуқлат........(б)әрийә Табғачта ати күси йоқ болты. Бу йәрдә маңа кур болты. Мән өзүм қаған олуртукум үчүн Түрк будунуғ...........ө.......дым.р...йә..ддә қазғандым........тәрилин.......... (37)...(сөң)үштүм, сүсин санчтым. Ичикигмә ичикти, будун болты, өлүгмә өлти. сәләңә қоды йорыпан курған (қарағин?) қысылта, әбин, баркин анда буздум.........йышқа ағды. Уйғур әлтәбәр йүсчә әриг әл т(ут)т.....................(38)....................(Түр)к будун ач әрти, ол йылқығ алып эги(т)тим. Отуз артуқы төрт йашыма Оғуз тәзин Табғачқа кирти. Өкүнүн сүләдим, суқын (?)...........(о)ғлин йотазин анда алтым, әки әлтәрбәрлиг бу(дун)..............(39).........(Та)т(а)бы будун Табғач қағанқа көрти. Йалбачы, әдгү сабы отүги кәлмәз, тәйин йайын сүләдим. Будунуғ анда буздум йыл(қысин)...........б..сүси тәрилип кәлти, Қадырқан йышқа қу............(40)........ғақиңә йәгиңәрү субыңару қонды. бәрийә Қарлуқ будун тапа сүлә! тәп Тудун Йамтарығ ыт(т)ым. Барды..............әлтәбәр йоқ

болмуш, иниси бир куруғ.........(41)..........Арқышы кәлмәди, аны ынныгайын тәп сүләдим. Қоруғу эки үч кишлигин тәзип парды. Қара будун қағаным кәлти тәп өг...............ка ат бәртим қичиг т ....Х а. (1)..........(Таб)ғач атлығ сүси бир түмән артуқи йәти биң сүг илки күн өлүртүм. Йадағ сүсин экинти күн кул...............тәрилип барды..........(2)...............(й)оли сүләдим. Отуз артуқ сәкиз йашыма қышын Қытаи тапа сүләдим............и.........шыма йазын Татабы тана сү....................(3) мән.........өлүртүм оғлин йотазин (йы)лқысин, бармин.............йәрә кунчу............қы..........(4) буд(ун)...(йо)тазин йок қылтым...............(5) йор......рым.........................(6) сөң..............................үчүн...................................(7) бәртим алп әрин өлүрүп балбал қылту бәртим. Әлиг йашыма Татабы будун Кытаида адақығ....к....(Тү)нкәр тағка........(8) Куғ-сәңүн башду төрт түмән сү кәлти. тунқәр тағда тагин токыдым, үч түмән сүг (өлүр)түм өи(р)...рсәр........үктүм, Татабы.....................................(9) ү(ч?) әрти, улуғ оғлум ағып йоқ болча Куғ-сәңүнүг балбал тикә бәртим. мән тоқуз йәгирми йыл шад олуртум, тоқу(з йәгир)ми йыл қаған олуртум, әл туттум, отуз артуқи бир...............................(10) Түркүмә будунима йәгин анча қазғаныпакаң(ым к)аған ыт йыл онунч аи алты отузқа уча барды. Алғазын йыл бәшинч йәти отузка йоғ әртүртүм, букағ тутук..(11) Ақаңы Лисүн Таисәңүн башд(а) бәш йүз әрән кәлти, қокылак ү..............алтун күмүш кәргәксиз кәлүрти йоғ йыпарығ кәлирин тикә бәрди. Чындан ығач кәлүрүп өз йараш..(12) бунча будун сәчин, кулқақин йаң(ақин б)ычты, әдгү өзләк атин қара кишин көк тәйиңин сансыз кәлүрүп окуп (куп?) кот(т)ы.

(13) Тәңри-тәг тәңри йаратмыш Түрк билгә ....сабым: Ақаным түрк билгә қаған олуртуқиндә Түрк маты бәгләр..............(к)әсрә Тардуш бәкләр. Күл-чүр башлайу улыйу Шадапыт бәгләр, өнрә Төләс бәгләр Ана Тарқ(ан)....................................(14) башлайу улыйу шад......бәгләр ....Таман Тарқан, Тонйуқук Бойла баға Тарқан улыйу буйруқ ....Ич буируқи бәг Күл-эркин башлайу улыйу буйруқ бунча маты бәгләр ақаңым қағанқа әртәңү..(15) әртәңү эти мағ ә...............(Түрк бәгләрин будунин әртәңү эти мағ этти. Өлд и ....Ақаңым қаған.................чит ағы ташин йоғын(мы)ш Түрк бәгләр будун әрйар ....әрти. Озүмә бунча...

УНГИН (ОНГИН) БИТИКТОШИ

Бу битиктошни дастлаб иккинчи турк хоқонлигининг асосчиси

Элтариш хоқон ва унинг хотини Элбилга хотун шарафига, сўнгра Қапаған хоқон шарафига қўйилган деб тахмин қилинган эди. Ж.Клосон битикнинг айрим ерларига тузатиш киритиб, юқоридаги фикрларнинг нотўғрилигини исботлади ва битиктош Қапаған Билан Билга хоқонларнинг саркардаси Алп Элетмиш шарафига қўйилган деган қарорга келди.

Бу саркарда 731 йилда ўлган деб тахмин қилинади, А.А.Ражабов Унгин битиктошини 692 ёки 689 йилда Элтарас (Элтариш) хоқоннинг яқинларидан Ишбара тамған тарқан отаси Элетмиш Ябғу ва акаси Чур Йўға шарафига ўрнатган деган хулосага келди.

Битиктош Мўғулистондаги Кошо – Цайдам водийсидан 180 км жанубда, Унгин (Онгин) водийсига ўрнатилган ва ҳозир ҳам ўз ўрнида.

Битик йигирма сатрдан иборат бўлиб, саккиз сатри (0) тошнинг юз томонига, тўрт сатр (Оа) ўнг томонига ўнгдан юқоридан пастга қараб ёзилган ва етти сатр (Ов) юқорида горизонтал ҳолатда ёзилган. Унинг бир сатри (Ос) бошқа бир тошга ёзилган.

В.В.Радлов 1892 йилда битикнинг ретушсиз эстапмажини «Атлас древностей Монголии» ёки («Атлас дер алтерхумер дер Монголей») (Мўғулистон обидаларининг атласи)да ва 1896 йилда шу атласнинг 3-китобида (83-лавҳа) ретушланган эстампажи билан бирга иккинчи марта нашр қилди. 1895 йилда ёдноманинг босма асл текстини, транлитерация ва транскрипцияни немисча таржимаси билан «Дие алттуркишен иншрифтен дер Монголей» (Мўғулистоннинг қадимги турк битиклари) номли китобида босиб чиқарди.

Ёдномани 1939 йилда Ҳ.Н.Оркун туркча таржимаси билан нашр қилди. Ундан кейин С.Е.Малов, В.В.Радлов ва Ҳ.Н.Оркуннинг таржималарини ҳисобга олган ҳолда битикнинг русчага таржимасини тексти билан нашр этди.

Унгин битикини инглизча таржимаси, тадқиқоти ва критик тексти билан 1957 йилда Жерард Клосон босмадан чиқарди.

ТРАНСКРИПЦИЯ ВА МАЗМУНИ

О

(1) әчүмиз апамыз Йамы қаған төрт булунгуғ кысмыш, йығмыш, йаймыш, басмыш. Ол қан йоқ болтуқда кәсрә эл йитмыш, ычғынмыш, қа...р... (10-14 сўз ўчган)

Яъни:

Ота-бобомиз Йами хоқон тўрт жиҳатни ушлаб турган, бирлаштирган, тебратиб, тинчитиб турган. Ул хон йўқ бўлгандан кейин давлат йўқолган, қўлдан чиққан, тарқаб кетган...

(2) қағанладуқ қағанығ ычғыны идмиш турк бодун өнгрә күн

тоғсықынга, кәсрә күн батсықынга тәги, бәрийә Табғачқа, йырайа йыш (қа тәги) … (10-14 сўз ўчган).

Яъни:

Хоқонлик қилган хоқонини кўлдан бериб, ўз холига қолган турк халқи шарққа – кунчиқарга, ғарбга – кунботарга, жанубға Табғачгача шимолга йиш (гача)…

(3) алп әрән балбал қысды. Түрк бодун аты йоқ болу бармыш әрти. Түрк бодун йитмәзүн тәйин йолуқ эрмәзүн тәйин узә тәнгри тәр әрмиш… (10-14 сўз ўчган).

Яъни:

Қаҳрамон йигитлар балбал тикди. Турк халқининг номи (хам) йўқ бўлиб кетган эди. (Аммо) турк халқи йўқолмасин деб, қурбон бўлмасин деб устдаги тангри айтган экан…

(4) Қапаған Элтәриш қаған әлингә қылынтым. Эләтмиш йабғу оғлы Ышбара Тамған чор йабғу иниси билгә Ышбара Тамған таркан аймағлыг (…әл) әтмиш (атым, т…) (10-14 сўз ўчган)

Яъни:

Қапаған (ва) Элтариш хоқон давлатида вояга етдим. Элетмиш ябғу ўғли, Ышбара Тамған чор Ябғу иниси билга Ышбара Тамған тархон аймоғлиг Алп Элетмиш отим…

(5) баса Табғачда йырайа (а) т (ә) г оғуз ара йәти әрән йағы болмыш, қангым ант (а) тәнгрикән (тә) йин анта йорммыш, ишиг күчиг бәрмиш… (10-14 сўз ўчган).

Яъни:

Сўнгра Табғачдан шимолда …? (фалончи ёки фалон қабила), ўғуз орасида етти эр душман бўлган. Отам ўшанда тангрикан деб у ерда юрган, хизматини ва меҳнатини қилган.

(6) тәнгрикәнкә ишинг бәртин тәйин йарлықамыш. Шад атығ анта бәрмиш болдуқда тоқуз оғуз (а) т (ә) г йағы әрмиш, бәдүк әрмиш тәнгрикән йор … (10-14 сўз ўчган).

Яъни:

Тангриканга хизмат қилдинг деб ёрлиқаган. Шад унвонини ўшанда берган. Шундай бўлганда Тўққиз ўғуз…? Душман экан. Зўр экан. Тангрикан юр (иш қилибди)…

(7) йабыз бат биз, азығ әксүг кәртиг әр (сиг)ти, сүлә(л) им тәр әрмиш, амты бәгләр-мә тәр әрмиш, биз аз биз тәйин қорук… (10-14 сўз ўчган).

Яъни:

Жуда чаққонмиз озни нуқсон кўрдинг (деб билдинг), баланд келди. Ҳужум қилайлик дебди. Энди беклар ҳам дер эмиш(ки), биз озмиз деб қўриқ…

(8) қангым шад анча өтүнмис тәнгрикән алмазун тәйин… (4-5 сўз

ўчган) (бо) дун анта бәрмәзингә таш… (10-14 сўз ўчган).

Яъни:

Отам шад шундай ўтинган(ки), тангрикан (ни асир) олмасин деб… халқ шунда бермасликка…

ОА

(1) қамуқ балыққа тәгдим қунладым, алтым, сүси кәлти, қарасын йығдым, бәги қачды…г әрти. Табғач бодун,.. (5 тача сўз ўчган) тоқытдым, йығдым, басдым, йайдым… бузқунча

Яъни:

Ҳамма шаҳарга етиб бордим, торож қилдим, забт этдим. Лашкари келди, оддий аскарларини таслим эттирдим беги кочди… . г эди. Табғач халқи … зарба бердим, бўйсундирдим, тинчитиб тебратдим… мағлуб қилганча.

(2) кәлир әртимиз, экин ара (а) т (ә) г йағы болмыш. тәгимчи-мән тәйин сақынтым тәнгри. билгә қағанка, тақы, ишиг күчүг бәрсәгим бар әрмис әринч, тәгдүкин үчүн … санчдым, әбкә тәгдүкүм уруш қылып.

Яъни:

Келаётган эдик, икки орада …? Душман бўлди. Алоқадорман деб ўйладим. Олий зот Билга хоқонга ҳам меҳнатни ва кучни беражагим бор экан шекилли, забт этиш учун… бўйсундурдим. Уйга келганимда, уруш қилиб,

(3) тәгип, инимә, оғлыма анча өтәлдим: қан йоруп Элтәриш қағанка адырылмадуқ, йангылмадуқ тәнгри Билгә қағанта адырылмалым азмалым тәйин анча өтәлдим, кәрү барығма барды. билгә қағанынг бодуни… (бир сўз ўчган) барды, өгән атқа ишиг күчүг бәрти.

Яъни:

Забт этиб, инимга, ўғлимга шундай насиҳат қилдим:

Ота (м) бориб Элтарис хоқонга, (ундан) айрилмаган, айнимаган Тангри Билга хоқондан айрилмайлик деб шундай насиҳат қилдим. Қайтиб борадиган борди. Билга хоқоннинг халқи… борди, шарафли ном учун меҳнатни қилди.

(4) үзә тәнгри қоңи йылқа йәтинч ай күчлүг алп қағанымда адырылу бардыңыз, билгә атачым йоғун, ал Ур ағынгын қазғантым (сү) б, йәр, тәнгри, од… (8-10 сўз ўчган) ч кирүр әрти.

Яъни:

Уст(имиз)да – тангри. Қўй йилида, еттинчи ойда кудратли қаҳрамон хоқонимиздан жудо бўлиб қолдингиз. Аллома отагинам, жанозанг, оқ-қизил йиртишингга эришдим. Ер, фалак, олов…ч кириб эди.

Ов

(1) атачымқа битиг ташығ

(2) … (тоқыт)дым бәнгигү

(3) (ташығ урды)м …м

(4) … әдгү атачым

(5) … кү бит…

(6) … дәр әдгү ч…
(7)…?
Яъни:
(1) отагинамга битигтошни
(2) … тарошлатдим, абадийлаштирувчи.
(3) тошни ўрнатдим.
(4) … эзгу отагинам
(5) …?
(6) …?
(7) …?

Ос

Ышбара қаған балбалы
Яъни:
Ишбара хоқоннинг балбали

ОЛТИН ЁРУҚ

Бу асар асли санскритча бўлган «Суварнапрабҳаса»нинг хитойча вариантидан қилинган туркий таржимаси бўлиб, тўлиқ номи «Алтун өнглуг йарук йалтрыклығ қопда көтрүлмүш ном элиги» (олтин рангли нур товланадиган, хаммадан буюк бўлган китоб тождори)дир. «Суварнапрабҳаса» (олтин жило) будда динига оид сутра, яъни муқаддас китоблардан биридир.

Мазкур сутранинг туркий таржимаси «Олтин ёруқ» Х асрда Бешбаликда яшаган Сингку Сели Тутунг қаламига мансуб. «Олтин ёруқ»нинг хозир ўнгга яқин қўлёзма нусхаси маълум бўлиб, буларнинг кўпчилиги ГДР ФА Қадимги тарих ва археология марказий институтининг қўлёзмалар бўлимида сақланмоқда. Аммо «Олтин ёруқ»нинг 1687 йилда кўчирилган ва бошқаларига нисбатан тўлиқ бўлганбир нусхаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар институтида сақланмоқда. Бу қўлёзмани С.Е.Малов 1909-1911 йилларда Шарқий Туркистон ва Хансу (Гань-Су)га қилган сафарида Сучжоу шахри яқинидаги сариғ уйғурлар яшайдиган Вунгшигу қишлоғида топган. Мана шу Вунгшигу нусхасини С.Е.Малов 1913-1917 йилларда В.В.Радлов билан биргаликда нашр этди, 1930 йилда эса ўзи русча сўз боши ёзиб В.В.Радлов томонидан немисчасига қисман қилинган таржимасини чоп килди. «Олтин ёруқ»нинг икки парчасини С.Е.Малов ўзининг «Памятники древнетюркской письменности» (М.-Л., 1951) асарида босма нусхада транкрипция ва русча таржимаси Билан берган. Бу асарнинг бир бўлагини транскрипция ва русча таржимаси Билан немис олими П.Циме «О второй главе сутры «Золотой блеск» деган мақоласида ҳам берган. Бу мақола академик А.Н.Кононовнинг 70 йиллигига бағишланган «Туркологика» (Ленинград, 1976) тўпламида нашр этилган.

Қуйида «Олтин ёруқ»даги урғочи барс ва шаҳзода ҳақидаги афсонанинг транлитерацияси, транскрипцияси ва мазмунини берамиз.

Транслитерацияси:
607

(6) ъънда ъуйтрү тикрй тнкрй тнкрйсй
(7) бурхан ъйнчъ тйб йрлйхади ъънънт
(8) ъ ъүйнкръ ъртмйс ъүйтда бү чъмбүдй
(9) вйб ъүлүс тъ мхърьдй ъътлх ъйлйк хън
(10) бър ъртй.. ъүл ймъ мхърьдй ъйлйк хън
(11) ъртйнкү ъүлүх бъй бърйм лйх тоънк лърй
(12) ъъхйлйх лърй ъй търйх ъд тъвър ъүйз ъ
(13) түлү ълб ъьдйм сүү лүк куйчйнкъ түйкъл
(14) лйк түйрт тйн сйнкър ййр ъүрүнүғ
(15) ъййм йм бъсмйс үйкүс къ ъъйътмйс ъъхйр
(16) лътмйс ъүйрүк ъүсъдй күйнй нүм
(17) чъ түйрү чъ бъслъдъчй ъймърйкм ъ хъмъх
(18) бүдүнйн хърьсйн ъъсмйс үйклйтмйс хуб
(19) тйн сйнкър йъхй сйз йъвлъх сйз ъртй…
(20) ъүл ъънтъх ъүсүх лүх чүх лүх йълйн лйх
(21) күйчлүк күйсүнлүк ъйлйк хън нйнк
(22) үлүх и хътүн йнтъ түхмйс күйркълй

608

(1) сърйклйк күрклүк мънкйз лйк үч үхлъй
(2) ъртй ънкъүлкй үлүх и ъүхлънй нйнк
(3) ъьдй мъхъбйлй ъртй… ъйкйнтй сй ъүрдүн
(4) ъүхлй нйнк ъьдй мхъдйвй ъртй… ъүйчүнчй
(5) ъънк кйчйкй ъүхлйнйнк ъьдй мхаствй
(6) ъртй… бйр ъүхүр тъ ъүл йлйк хън ъүйч
(7) ъүхлънй бйрлъ тъс тйн тъх тъ ъърйх тъ
(8) ъйлйнчү къ бъртй… хъчън ъънтъ тъкйб
(9) ъйлйнчү мънкй йс йн ъртүрдүктъ ъүйтрү
(10) ъүл ъүйч тйкйд лър хү ъ чъчък түйс
(11) йймйс ъйдйкълй ъьдъ лърй ъйлйк бъккъ
(12) ъүүтүнүб ъъййдйб хълтй лър .. ъъндъ
(13) мундъ ъйнърү бърй йүрййү бйр үлүх хъмйс
(14) лйх бърк ъърйх хъ кйрйб ъүйтрү ъъндъ
(15) тйнхълй ъулүрдй лър .. тйнхълй ъүлүрмас тъ
(16) ъънк ъүлүх и гйкйн ъйкй йнй лърйнкъ
(17) ъйнчъ тйб тйдй ъъй ъйнй лърйм
(18) мънйнк бүйкүнкй күйн ъртйнкү хүрхүм

(19) бълйнклъкүм кълйр .. йнчъ бүлмъзүн хлтй
(20) бү ъърйх съмк ъйчйндъ хътйр йъвлъх късйик
(21) лър бър бүлүб бйз йүхътхүлүх ъмкънкүлүк
(22) бүлмълйм тйб .. ъйкйнтйсй тйкйн ъйнчъ
(23) тйбтйтй .. ъсйдү йрлйхъсун ъйчйм ъ

609

(1) кйм мънйнк бү ътъүйз үмйн ъйсйркъкүм ъйдй
(2) кълмъз тъг бйз йнкъ нъчүкйн ърсър
(3) ъмрьх лъртйн ъдйрйлхүлүх ъмгък бүлмъзүн
(4) ъртй тйб хурхър мн тйб .. бү съвйх ъсй
(5) дйб үйчүнчй мхаствй тйкйн ъйкй
(6) ъйчй лърйнкъ үйтрү ъйнчъ тйб ъүйтүндй
(7) бү ърсър ърз и лър .. түрхүлүх үрүн ъүл
(8) мънйнк ъйдй хүрхйнчйм ъъйййнчйм йүх .. үйнкй
(9) ъдйрйлмъх лйх бүсүс үм ймъ йүх ъйнчйб
(10) ътъүйз үм тъ түлү ъүйкрүнч съвйнч түхър
(11) булхъй ъркй бйз ййк ъдрүх бүйън йх тйб
(12) тйдй… ъүл ъүйдүн бү ъүйч съхйнмйс съв
(13) үйз үйз күнкул лър йнтъкй съхйнмйс съв
(14) лърйн сүйз лъсйб ъүйтрү ъүрү түрүб ъүл..
(15) ърйх ъйчйнтъ дъхй ъйчкърү кйртй лър…
(16) ънчъ йүрййү йънкй ънүклъмйс бйр тйсй
(17) бърз йх күртй лър … ъүл ъъчәбърз ймъ
(18) ънүк лъб ййтй күйн ърдмйс ъртй … ййдй
(19) ънүк лърйнкъ ъкйрдйб хъвсъдйб ъъчмъсх сүв
(20) съмъх ъүйзъ сйхйлйб түрмйс йъврймйс сйнмйс
(21) ътъүйз лърй ълънкүрүб күйчй күйсүнй үйсү
(22) лүб ъүньхъи ъъүйлкълй йътүр ъртй … нъ

610

(1) ънй үлүх й мхъмбълй тйкйн күрүб ъйнчъ
(2) тйб тйдй … ъй ъйрйнч тйсй бърз ънүк
(3) лъкълй ййтй куйн бүлмйс ййтй ънүк
(4) лърй ъүйб мънк йүмсъх тйлъкү ъүх тъкйнч
(5) бүлмъйүх хъ ънйнк ъчмъх сүвсъмъх
(6) ъмкък ъүйз ъ сйхйлйб йъндүрү йънъ
(7) ъүйз ънүк лърйн ййкълй хйлйнүр …
(8) мүнтъдъ къз ъйрйнч тйнлх бүлхъй му
(9) тйб тйдй бү съвйх ъсйдйб мхъствй
(10) тйкйн ъүйтрү ъйчй сй тйкйн къ
(11) бу бърз нъкү йййүр ъүсъдйхй ъсй нъкү
(12) ъул тйб ъйййтдй … йчй сй тйкйн ъйнчъ

(13) тйб кйкйнч бйртй … бърз нйнк ъйрбйз
(14) нйнк мънү нйнк ъпслън нйнк бүйрй нйнк
(15) тйлкү нйнк ъсй ърсър йълънкүз ййнтъм
(16) ъйсйк ъг хън ърүр … мунтъдъ
(17) ъдйн тъхй ъүйнкй ъс ъйчкү йүх … кйм
(18) бү ълънкүрмйс ъч бърз йх тйркүркүлүк
(19) тйб тйдй … бү съвйх ъсйдйб ъийтрү ъйкйн
(20) дй сй мхъдйвй тйкйн ъүхүнчүз йн
(21) ъйнчъ тйб тйдй … бү мүнтъх ъүсүх лүх
(22) түйрүмйс күйчсйръмйс ълънкүрмйс ъч
(23) бърз ъчмъх сүвсъмъх ъмкък йн ъртйнкү.

611

(1) сйхйлйб ъүнъхъй ъ ъүйлкълй түрүр … бйз
(2) нй тъ ъдйн кйм бүлхъй мүнкъ йърьх
(3) лйх ъс ъйчкү блүртдъчй … бү ъйрйнч
(4) тйнлх ъүйчүн ътъүйз үк тйтйб мүнүнк
(5) ъйсйк ъүйз йн ъүлъхълй ъүдъчй тйб
(6) тйдй ъүлүх й тйкйн бү съвйх ъсйдйб
(7) йънъ ъүртүн ъйнй сйнкъ ъй
(8) йрйм ълбнтйдкүлүк тъвър ълб ъйс нънк
(9) ъйнчйб йсйк ъүйз тъ ъртмъз тйбтйдй…
(10) бү съв нйнк бъсъ сүнкйнтъ мхаствй
(11) тйкйн ъйнчъ тйб тйдй… ъй ъйчй лърйм
(12) ъ… бъз хамах үн ъмтй ъйсйк ъүйз үмүз къ
(13) ътъүйз үмүз къ ъртйнкү ъйлйнмйс йъбсйн
(14) мйс бйз … ъйнчиб йънъ ъдйнъхү хъ ъсйх
(15) түсү хйлхълй бйлкъ бйлйклйк йрүх күйз ү
(16) мүз йух бүлүр ъркй ймъ ънтъх бйрър ъүлүх
(17) йрлйхънчүчй күнкүл лүк хүтлүх йълйнкүх
(18) лър ъүйрүк ъүсъдй ъүйз ътъүйз лърйн тйдйб
(19) ъйдълйб тйнлхърхъ ъсйх түсү хйлүр лър тйб
(20) тйдй… бү мунчъ съвйх ъйчй лърйнкъ сүйз
(21) лъб ъүйтрү кнту күнкүл йнтъ ъйнчъ тйб
(22) съхйндй … хлтй бү мънйнк ътъүйз үм йүз
(23) мйнйк ъсүн лъртйнбърү йүх сүз ъсүн сйз.

612

(1) нъчъ нънъ ййрүдй ъртъдй нънк ймъ ътлйк
(2) сйз бүлүб нъ ърсър ъсйх хъ түсү хъ
(3) кйрмъдй нъчүкйн бүйкүнкй күйн тъ мүнй
(4) тък кркък лйк ъйс лъткүлүк йүнклъхүлүх

(5) ъүрүн тъбиб бү мүнтъх йийдйх кркъксйз ът
(6) ъүйз үмйн сйтмйс къмйсмйс йинк йър тък
(7) тйдйб ъйдълъб бү ъйрйнч йрлйх ъъч бърз
(8) хъ нъкүлүк ъүмүх ъйнъх бүлмъз мн тйб
(9) мүнчүлъйү съхйнйб ъйчй лърй бйрлъ сүйз
(10) лъскүлүк кйсйкйн тйсйкйн ъртдүрүб ъүл бърс
(11) ъүйз ъ ъүнкйн ъүйнкйн йрлйхънчүчй күнкүл
(12) түрхүрүб ъйрйнчкъдй лър тсүйүрхъдй лър
(13) ъйнчйб ъүлър нйнк ъъръсйндъ ъъхлъдй дъхй
(14) мхъствй тйкйн ъүл бърс нйнк ъъчйн түрүх
(15) йн ъмкъх йн түлхъх йн тйтрү күйрүб тъкръ
(16)тъксйнйб күйз йн ъйдй ъъндйрън кйдърү үмъ
(17) тйн үйр кйч тйдрү күйрү түрүб ъүйтрү
(18) хүдүб ъүйнкй йүрйб бърдй лър … ъүйтрү ъүл
(19) ъүйдүн мхъствй бүдйств йүрййү ъйнчъ
(20) тйб съхйндй … чъх ъмтй мънкъ ъүхръйү
(21) ътъүйз үмйн ъйсйк ъүйз үмйн тйдкүлүк
(22) ъйдълъхүлүх ъүйт хүлү сүх ъ кълтй…
(23) нъ ъүйчүн тйб тйсър … кйм мн йлки

613

(1) сйз дйнбърү бү йийтйх сърсйх х ън лүх йийрйнк
(2) лйк съвкүсүз тъблъхү сүз йрсйнчйх ътъүйз къ
(3) ъйнчйб ъйнандйм ъъс ъйчкү түн къдйм ъүрүн
(4) түйсък ъъд йънкъ хънклй күйлүк ърдйнй
(5) йийнчү ъд тъвър ъүйз ъ тъбйндйм ъърдъмъх
(6) бүсүлмъх түйрү лүк ъүйчүн ъүйрүк үсътй
(7) ъъртъдй бүсүлдй … нънк ймъ бү
(8) ътъүйз үк күйү күйсътй ъъйъйү түдүб
(9) ъъртъмьхълй ъйдй ъүмъдйм нъчъ къд
(10) ъүсънйб ъйкйтдйм эрсър ймъ хлтй йъвлъх
(11) йъхй түйрү сънчъ йъндүрү мйнй къмйсү ъүдүб
(12) съвйнчсйз ъүтлйтйз хйлтй мънйнк күйчүмйн
(13) ъънйн ъйнчъ бйлмйс кркък … ътъүйз ърсър
(14) Бк сйз мънкү сүз тйтйр … ъүйз къ йъндүрү
(15) ъъсйх сйз й ъүйз ъ йъвлъх йъхй тък хүрхйн
(16) чйх ърүр … йърсйн чйх ккйр лйкй
(17) ъүйзъ түтсър ъърйх сйз лйх хйх йүкмък
(18) тйдйр … ъънй ъүйчүн мн бүйкүнкй күйнтъ
(19) бү ътъүйз ймйн йүнклъб мүнкъдйнчйх ъүлүх
(20) ъйс күйтүк хйлъйийн сйнсър лйх тълүй ъүйкүз
(21) ъйчйндъ тър къмй бүлъйийн … түхмъх ъүйлмък
(22) лйк тъксйнч дйн тъсхърү търдйб ъүйнтү

(23) ръйийн тйб съхйндй … йънъ ъүк ъйнчъ

614

(1) тйб съхйндй … ъъбъм бйрүк бү ътъүйз үмйн
(2) тйдсър мн ъүйтрү ъүйлкүсүз сънсйз мүйн
(3) хътъх лърйх хърт йх бъз йк йийрйнкйк
(4) х ън йх ъйкйк ъъхрйх йх күрхйнчйх ъъймън
(5) чйх бърчъ нй тйдмйс ъйдълмйс бүлүр
(6) мн … дъхй ймъ бү ътъүйз ърсър ълтй
(7) хйрх түйрлүк ъърйх сйз лърйн түлү сүв ъүйз
(8) ъ кй кър кү тък Бк сйз йърбсйз
(9) хъмъх хүрт лър нйнк хүнкүз лър нйнк
(10) тйркйнй х ън нйнк йийрйнк ъүрнъх й
(11) сйнкйрйн тъмйр йн йүркълмйс сүйнк лър
(12) ъүлъх и ъүйзъ түдүсмиз ъртйккү йийрйнчйх
(13) ъүлъх и ъүйзъ түдүсмиз ъртйккү тъкймлйк ъүл
(14) ъмтй мънкъ бү ътъүйз үмйн тйдйб ъйдълъб
(15) ъүйсълйксйз ъүйсдүнкй йийк ъъбъм ъүлүх мънкү
(16) нйрвън йх тйлъкү лүк бүсүс съхйнч
(17) ъмкък түлхъх йх бйртъм търкърхүлүх
(18) түхмъм ъүйлмък лйк тъксйнчйк ъмйртхүрхү
(19) лүх нйзвънй лйх ъйлйс йк ъүйскүлүк дйън бйлкъ
(20) бйлйклйк күйчүк күйчлъндүркүлүк түлү түкъл
(21) бйшрүнмъх лйх ъдкүк ъксүксүз бүйтүркүлүк
(22) йүз бүйънлйх йдйкйн ъйдйнкүлүк … түлү
(23) түйкъл бйлкъ бйлйкйк гүйбкъркү лүк…

615

(1) ъълхү бурхън лър ъүйз ъ ъүйкйтмис ъйдүх
(2) нүм лүх ътъүйз үк тънүхлъхүлүх хъмъх бйс
(3) ъъсүн тйнлх лър ъүхлън йн нүм бүсй лйх
(4) мънкй ъүйз ъ мънкйлътйүлүк тйб мүнчүлъйү
(5) ъъдйръ ъүйдйръ съхйнйб ъүйтрү мхъствй
(6) тйкйн йтй хйнйх түйлүк тъ түрхб ъүлүх
(7) бътүк күйсүс къ ъйнйб ъүлүх йрлйхън
(8) чүчй күнкүл түрхүрүб күнкүл йн күйкүз
(9) йн йъхчйрдйб ъүл ъйкй ъйчй лърйн күнкүл
(10) кърйб нъчүкйн ърсър түйсър ъүнкърсър
(11) ъүйтрү ъүйркүб бълйнклъб тйдйх ъъдъ хйлйб
(12) күйсъмйс күйсүс үмйн хъндүрмъхъй тйб
(13) бүйкүнүб ъүйтрү ъйкй ъйчй лърйнкъ ъъз кй ъ
(14) ъүйнкръ йүрййү түрз үн лър мн ъүнъ
(15) бъсъ йийтдйм тйб ъүйтүнүб ъйчй лърйн ъйдйб

(16) мхъствй тйкйн кнтү ъүйз й йъндүрү
(17) йънъ ъүл ъърйх хъ кйрйб ъъч бърз ъүйскйнтъ
(18) тъкйб търкйн съвръдй түнйн сүчүлүк хъмйс
(19) бүдйхй ъүйз ъ ъъсйб ъйнчъ тйб Бк хътйх
(20) съв сүйз лътй мн ъмтй түлб сънсър
(21) тъхй тйнлх лър ъүйчүн ъүйз ълйксйз ъүйз
(22) дүнкй ййк бүрхън хүт и күйсүс йн.

616

(1) тъбръънчсйз йъййлмъх сйз ъүлүх йрлйхънчүчй
(2) күнкүл түрхүрүб бү мънйнк съвър ъмрър ътъүйз
(3) үмйн тйдърмъ ъйдълъйүрмн … бүсүлмъх сйз
(4) чүлмъхсйз бүрхън хүтйн тйлъйүрмн
(5) кйм хъмъх бйлкълъркъ съвкүлүк тъбүъхүлүх
(6) ъүйч ъүхүс ййртйнчү дъкй ъмкък лйк тълүй
(7) тёхй тйнлх лърйх ъүйрү тэрдйб ъүсхүрүб ъйнч
(8) мънкйлйк хйлъййн тйб тйтй
(9) ъүл ъүйтун тйкйн мүнчъ съв сүйз лъб
(10) ъүл ъъч бърз ъүйскйн тъ сүнъ йътдй
(11) кнтү нүнк ъүлүх йрлйхънчүчй күнкүл лүк
(12) чүх й йълйнй ъүхрйнтъ ъүл ъъц бърз ййкълй
(13) тйдйнмъдй бүдйств ънй күйрүб ъүйтрү
(14) ъйдйз тъх хъ ъъхдйнйб ътъүйз йн хүт й
(15) къмйсдй хъчън ййткъ тъкдүктъ
(16) бүдйств йънъ ъйнчъ тйб съхйндй … йнчйб
(17) бү бърз түрүх й күйцсүз й ъухрунтъ ънйн мйнй
(18) ййкълй ъүмъз тйб ъүйтрү бүдйств ъүйрү
(19) түрүб ъйнърү бърү күйрүб бй бйчхү тйлъб
(20) бүлмъдй … ъүйтрү хүрймйс хътйх хъмйс ълйб
(21) ъънй ъүйз ъүймкън тъмйр йн сънчйб х ън
(22) ъүйндүрүб ъъхүрү бърз хъ йъхйн бълдй
(23) хъчън бърз ъүйскйн тъ тъкдүктъ.

617

(1) ъүйтрү ъүл ъүйтүн бү ъъхйр ъүлүх йъхйз
(2) ййр ълтй түйрлүкйн тъбръдй хъбсъдй
(3) ъйнчъ хълтй ъүлүх йййл кълйб күйл сүв йн
(4) түхйб йъймйс тък йүхърү хүтй йъййлдй
(5) йъйхълдй… куйк хълйх йүүз йнтъкй күйн
(6) тнкрй ръхү хъ сйкйртмйс тък йрух сүз
(7) йъсүх сүз ъүйнксүз ъүйлъз бүлдй
(8) бүлүнк ййнкъх бърчъ бүйтүрү хъърдй
(9) хър ъ түмън ъүйз ъ ъүйртүлдй күйк

(10) хълйх тйн тнкрйтъм ййт ййбър хүъ чъчък
(11) лър түйсдй йъхдй ъүл ърйх съмък ъйчй
(12) хү ъ чъчък ъүйз ъ түлү бүлтй…

Транскрипция ва мазмуни:

607

(6) анда өтрү тэнгри тэнгриси
- ундан сўнг тангри тангриси
(7) Бурхан ынча тэп йарлықади: Анант
- Бурхон шундай деб ёрлиқади: Анант
(8) а, онгра эртмис өгдэ бу Чамбуды –
- эй, олдин ўтган замонда бу Чамбуди –
(9) вып улуста Мағарады атлығ элиг қан
- вип ўлкасида Мағаради отли давлатманд хон
(10) бар эрти. Ол йэмэ Мағарады элиг қан
- бор эди. Ўша худи Мағаради, давлатманд хон
(11) эртингү улуғ, бай барымлығ; тсанглары
- беҳад улуғ, бой мулкли; омборлари,
(12) ағылықлары ы тарығ, эд тавар үзэ
- хазиналари дон-дун, мол-матоға
(13) толу, алп атым сүлүг, кучингэ түгэл –
- тўла. Қаҳрамон, мерган лашкарли, қудратли мукаммал
(14) лиг, торттин сынгар йэр орунғ
- даражада, тўрт тарафдаги ер жойни
(15) иймиш, басмыш; окүшкэ айатмыш, ағыр –
- олган, босиб турган; кўпчиликка (ўзини) ҳурматлаган, эъзоз –
(16) латмыш; үрүк узаты көни ном
- латган; азалдан ўтмишдаги тўғри ақида
(17) ча, төрүчэ башлатачы имэригмэ қамағ
- (бўйи) ча, сиёсат (бўйи) ча бошқарадиган; тобе бўлган барча
(18) бодунын қарасын ашмыш углитмиш; коп –
- халқини, фуқаросини оширган, кўпайтирган; бутун
(19) тын сынгар йагысыз йавлақсыз эрти,
- атрофии душмансиз, ёвуз (кишилар) сиз эди.
(20) ол антағ осуғлуғ, чоглуғ, йалынглығ,
- Ўша шундай тадбиркор, нуроний, оташин,
(21) күчлүг, күчүнлүг элиг каннынг
- кудратли, шавкатли давлатманд хоннинг
(22) улуғы хатунынта тоғмыш көргэли
- ката хотинидан туғилган кўркам.

608

(1) сэвиклиг көрклүг мэнгизлүг уч оғланы

- севикли кўркам юзли уч ўғли
(2) эрти, анг илки улуғы оғланынынг
- (бор) эди. Энг биринчи ката ўғлининг
(3) Ады Магабалы эрти, экинтиси ордун
- оти Мағабали эди. Иккинчиси ўртанча
(4) оғлынынг Ады Магандывы эрти, үчинч
- ўғлининг оти Мағандиви эди. Учинчи
(5) анг кичиги оғлынынг Ады Мағаствы
- энг кичик ўғлининг оти Мағаствы
(6) эрти, бир оғурта ол элиг қан уч
- эди. Бир пайтда ўша элиг хон уч
(7) оғланы бирлэ таштын тағта арықта
- ўғли билан четга тоғда, дарёда
(8) илинчүкэ барды, качан анта тэгип,
- сайр (этиш)га борди. Қачонким у ерга етиб,
(9) илинчу мэнги ишин эртүрдүктэ өтрү
- сайр айши ишини бажо келтиргандан сўнг
(10) ол үч тигидлэр қуа чэчэк түш
ўша уч шаҳзода гулу чечак: мева –
(11) йэмиш идигэли адалары элиг бэккэ
- чева тергали оталари элиг бека
(12) өтүнүп айыдып қалтылар, анда
- ўтиниб, сўраб қолдилар. У ёкқа –
(13) мунда, ынгару бэрү йорыйу бир улуғ қамыш –
- буёкқа, нари-бери юриб, бир ката қамиш –
(14) лық бэрк арыққа кирип өтрү анда
- зор берк ариққа кириб, ўша ерда
(15) тынғалы олурдылар, тынғалы олурмишта
- дам олгали ўлтирдилар. Дам олгали ўлтирганда
(16) анг улуғы тэгин эки инилэрингэ
- энг ката шаҳзода икки инисига
(17) ынча тэп тэди: ай инилэрим,
- шундай деб айтди; эй иниларим,
(18) мэнинг букунки кун эртингү қорқум
- менинг бугунги кун жуда қўрққим
(19) бэлингглэгүм кэлир, ынча болмазун қалты
- ваҳмим келяпти. Шундай бўлмасин тағин:
(20) бу арық, сэмэк ичиндэ қатыр йавлақ кэйик –
- бу ариқ чакалак ичида ашаддий ёвуз ҳайвон –
(21) лар бар болуп, биз йоқатқулоқ, эмгэнгүлүк
- лар бор бўлиб, биз марҳум бўладиган, ташвишга қоладиган
(22) болмалым тэп, экинтиси тэгин ынча
- бўлмайлик деб. Иккинчи шаҳзода шундай

(23) тэп айтди: эшита марҳамат қилсин, акам-эй.

609

(1) ким мэнин бу этүзүмин эсиркэгүм эди
- ки менинг бу жисмимни асрагим сира
(2) кэлмэз-тэг, бизингэ, нэчүкин эрсэр,
- келмайди-ку, бизга, қандай эса-да,
(3) амрақлардын адырылғулуқ эмгэк болмазун
- ёрлардин айрилишдек ташвиш бўлмаса
(4) эрти тэп корқар-мэн тэп, бу савығ эси –
- эди деб қўрқаман деб. Бу гапни эши –
(5) тип, үчүнч Мағаствы тэгин эки
- тиб, учинчиси Мағаствы шаҳзода икки
(6) эчилэрингэ өтрү ынча тэп өтүнди;
акасига сўнгра шундай деб ўтинди:
(7) бу эрсэр арзылар турғулуқ орун ол.
- аммо бу (ер) азизлар турадиган ерлар
(8) мэнинг эди қорқынчым, айынчым йоқ, өнги
- Менинг сира қўркинчим, хавфим йўқ. Ўзга
(9) адырылмақлығ пушушум йэмэ йўқ. Ҳар ҳолда
(10) өтузумта толу шодлик, севинч туғар.
- жисмида тўлиб шодлик, севинч туғилаётир.
(11) булғай эрки биз йиг адруқ буйаныг тэп
-Топгаймиз шекилли яхши (бир) алоҳида неъматни – деб
(12) тэди, ол өдун бу уч тэгинлэр
-айтди. Ўша пайтда бу уч шаҳзода
(13) өз өз конгуллэринтэги сақынмыш сав-
- ўз дили кўнгилларидаги ўйлаган гап –
(14) ларын сөзлэшип өтру туруп ол
- ларини сўзлашиб, кейин тик туриб ўша
(15) арық ичинтэдақы ичкэру киртилэр,
- арик ичига тағин ичкари кирдилар.
(16) анча йорыйу, йанги энуклэмиш бир тиши
- Анча юриб, янги болаланган бир урғочи
(17) барзыг көртилэр, ол ач барз йэмэ
- барсни кўрдилар. У оч барс ҳам
(18) энуклэп йэти кун ардмыш эрти. йэди
- болалаб, етти кун ўтган эди. Еттита
(19) энуклэрингэ эгиртип қавшадып ачмақ сув –
- болсига (ўзини) айлантириб ўратиб, очиқмоқ, сув -
(20) самоқ узэ сықылып турмыш, йаврымыш, сынмыш,
- самоқдан қийналиб кетган, заифлашган , ҳолдан тойган,
(21) этузлэри алангаруп, кучи кусуни узу

- жасадлари бўшаштириб, кучи, куввати кеси –
(22) луп, анақайа өлгәли йатур эрти. нә
-либ, анна-мана ўладиган бўлиб ётар эди. Ҳа!

610

(1) анны улуғ Мағабалы тәгин көруп, ынча
- Унли каттаси Мағбали тегин кўриб, шундай
(2) тәп тәди: ай иринч, тиши барс энук –
- деб айтди: Эй, бечора, урғочи барс бола –
(3) ләгәли йәти кун боль=мыш. Йәти энук –
- лаганига етти кун бўлибди. Етти бола –
(4) ләри уп, мәнг йумшақ тилгәгу – оқ, тәгинч
- лари…? луқмани юмшоқ талаб қиладигангина, (лекин) насиба
(5) болмайуққа анынг ачмақ сувсамақ
- бўлмаганига очикиш, сувсаш
(6) әмгәк узә сықылып, йандуру йана
- азобидан қийналиб, қайта-қайта
(7) өз энукләрин йәгәли қылынур,
- ўз болаларини ейишга харакат қиляпти.
(8) мунта-да кәз иринч тынлығ болғай-му? –
- Мунда ҳам ортиқ бечора жонвор бўлгайми?! –
(9) тәп тәди, бу савығ әшитип, Мағасвы
- деб айтди. Бу гапни эшитиб, Мағастви
(10) тәгин өтру әчиси тәгинә:
- тәгин кейин акаси тегинга:
(11) бу барз нәгу йәйур, осадығы ашы нәгу
- «Бу барс нима ейди, маъқул овқати нима
(12) ол?» тәп айытты, әчиси тәгин ынча
-дир?» деб сўради. Акаси тегин шундай
(13) тәп кәгинч бәрти: барзнынг, ирбиз-
- деб жавоб берди: барсининг, илвирс –
(14) нинг, манунынг, арсланнынг, борининг
- нинг, манулнинг, арслоннинг, бўрининг
(15) тилкунинг ашы эрсәр йалнгуз йинтәм
тулкининг овқати эса фақат доим
(16) исиг эт, қан эрур. Мунта-да
иссиқ гўшт, қон эрур. Мунда ҳам
(17) адын тақы өнги аш ичку йоқ-ким,
-бошқа Яна ўзгача овқату ичимлик йўкки,
(18) бу алангурмыш ач барзығ тиргургулук –
- бу ҳолдан тойган оч барсни тирилтирадиган –
(19) тәп тәди, бу савығ әшитип, өтру экин –
- деб айтди. Бу гапни эшитиб, кейин иккин –
(20) диси мағадывы тәгин укунчсузын

- чиси Мағадиви тегин беихтиёр
(21) ынча тәп тәди: бу мунтағ осуғлуғ
- шундай деб айтди: «Бу (шу) йўсинда
(22) төрумиш, кучсирәмиш, алангурмыш ач
- яратилмиш, кучсизланган, ҳолдан тойган, оч
(23) барз ачмақ сувсамақ әмгәкин эртингу
- барс очиқиш, сувсаш балосидан ғоятда

611

(1) сықылып онақайа өлгәли турур, биз –
- қийналиб, анна-мана ўламан деб турибди. Биз -
(2) нита адын ким болғай мунга йараг –
- дан бошқа Ким борки, бунга ярок –
(3) лығ аш ичку бәлгуртәчи, бу иринч
- ли овқат ичимлик топиб берадиган, бу бечора
(4) тынлығ учун этузуг титип, мунунг
- жонивор учун жасадни фидо қилиб, бунинг
(5) исиг өзин улайалы удачы - тәп
- иссиқ жонини кирита оладиган» - деб
(6) тәди, улуғы тәгин бу савығ эшитип,
- айтди. Ката тегин бу гапни эшитиб,
(7) йана ортун инисингә; ай
- яна ўртанча инисига «эй
(8) иним, элп тидкулук тавар элп иш, нәнг
- иним, мардона улашиладиган мол-мардонаиш, нима
(9) ынчып исиг өзтә артимиз - тәп тәди.
- бўлганда ҳам, иссиқ жондан кечиб бўлмайди», -деб айтди.
(10) бусавнынг баса сонгынта Мағаствы
- Бу сўзнинг энг сўнггида Мағастви
(11) тәгин ынча тәп тәди: ай әчиләрим –
- тегин шундай деб айтди: «эй акалаим –
(12) а, биз қамағун эмти исиг өзүмүзкә
- эй, биз ҳаммамиз энди иссиқ жонимизга
(13) этүсүмизкә эртингү илинмиш, йапшын
- жасадимизға ғоятда боғланган, ёпиш –
(14) мыш-биз, ынчып йана адынағуқа асығ
- ганмиз. Шундай қилиб, яни (бир) бошқача фойда
(15) тусу қылғалы билгә билиглиг йарук күзү –
- манфаат етказгали доно илмли ёруғ кўзи –
(16) муз йоқ болур эрки, йәмә антағ бирәр улуғ
- миз йўқ бўлади шекилли. Ҳолюуки баъзи бир улуғ
(17) йарлықанчучы көнгүллүг кутлуғ йалынгук –
- меҳрибон кўнгилли кутли одам –
(18) Лар үрүк узаты өз этүзләрин тидип

- лар азал қадимдан ўз жасадларини фидо қилиб,
(19) ыдалап тынлығларқа асығ, тусу қылурлар - тэп
- курбон қилиб,жонворларга фойда, манфаат етказадилар» - деб
(20) тэди, бу мунча савығ эчилэрингэ сөз –
- айтди. Бу хилдаги гапни акаларига сўз –
(21) лэп өрту кэнту конлинтэ ынча тэп
- лаб, кейин ўз кўнглида шундай деб
(22) сақынды: қалты, бу мэнинг этүзүм йүз
- ўйлади: ахир, бу менинг жасадим юз
(23) минг ажунлартын бэрү йоқсуз ажунсыз
- минг замонлардан бери бекорга хаётсиз.

612

(1) нэчэ-нэчэ йирүди артады; нэнг йэмэ этлиг -
- неча марталаб чириди, бузилди; ҳеч-да этли
(2) сиз болуп нэ эрсэр асығка тусука
- бўлмай, қандай бўлса ҳам, фойдага, манфаатга
(3) кирмэди, нэчүкин бүкүнги күнтэ муни
- ярамади. Қандай қилиб, бугунги кунда бун –
(4) тэг кэркэклиг ишлэткүлүг йунглағулуғ
- дай керакли, ишлатадиган, фойдаландиган
(5) орун тапып, бу мундағ йыдығ, кэргэксиз эт –
- ўрнини топиб, бу хилдаги Чиркин, кераксизжа –
(6) өзүмин сытмыш, кэмишмиш йин йар-тэг,
- садимни, қоқилгану ташланган манқаю тупукдай,
(7) тидип, ыдалап, бу иринч, йарлығ ач барз –
- фидо қилиб, курбон қилиб, ташлаб,бу бечора, ночор, оч барс –
(8) қа нэгүлүк умуг ынағ болмаз-мэн - тэп
- га қандай қилиб халоскору паноҳ бўлмайман, - деб
(9) мунчулайу сақынып, эчилэри бирлэ сөз –
- шу тарзда ўйлаб, акалари билан сўз –
(10) лэшкүлүк кэзикин тэзикин эртдүрүп ол барс
- лашгулик жасоратини, қўрқинчини (айтиб) тугатиб, ўша барс
(11) үзэ өнгин йарлықанчучы көнгул
- тепасида ўзгача меҳрибон кўнгил.
(12) туруғруп иринкэдилэр тсуйурқадылар.
- пайдо қилиб, афсуландилар, ачиндилар.
(13) ынчып, оларнынг арасында аглады дағы
- Шундай қилиб, уларнинг орасида йиғлади-да
(14) Мағаствы тэгин ол барснынг аяын, турук –
- Мағастви тегин у басрнинг очлигини, озгин –
(15) ын, эмгэкин, толғақын титрү көрүп тэгрэ
- лигини, машаққатини, азобини аниқ кўриб, атроф(ига)
(16) тэгсинип, көзин эди андыран кэдэрү ума –

- яқинлашиб, кўзини ҳеч ундан уза олмас –
(17) тын үр кэч тидрү көрү туруп өтрү
- дан анчагача тикилиб қараб туриб, сўнгра
(18) қодуп өнги йорып бардылар, өтрү ол
- қўйиб, бошқа (томонга) юриб кетдилар. Сўнгра ўша
(19) өдүн Мағаствы бодысатв йорыйу ынча
- пайтда Мағастви Будисатв кетаётиб шундай
(20) тэп сақынты: чақ эмти манга оғрайу
- деб ўйлади: айнан ҳозир менга юзланиб,
(21) этүзүмин, исиг өзүмин тидгүлүк
- жасадимни, иссиқ жонимни фидо қиладиган,
(22) ыдалағулуқ өт қолу соқа кэлти.
- қурбон қиладиган вақт сўроқлаб, дус келди.
(23) нэ үчүн тэп тэсэр Ким, мэн илки –
- нима учун (бундай) деб айтса ким, ман ал –

613

(1) сиздин бэрү бу йытығ, сарсық қанлығ, йиринг -
- мисоқдан бери бу чирик, сассиқ қонли, йиринг –
(2) лиг, сэвгүсүз, таплағусуз йарсынсық этузкэ
- ли, меҳрсиз, мардуд, жирканч жасадга
(3) ынчып ынандым, аш ичкү, тон кэдим, орун
- шунчалик меҳр қўйдим. Ош-сув, кийим-кечак, ўрин –
(4) төшэк, ад йанга, қанглы көлүк, эрдини
- тўшак, оту фил, араваю улов, жавоҳиру
(5) йинчү, эд тавар үзэ тапындым, артамақ,
- дур, молу мулкка сажда қилдим. Айнимоқ,
(6) бузилмақ төрүлүг үчүн үрүп узаты
- бузилмоқ қонуни бор учун азал қадимдан
(7) артады, бузилды, нэнг йэмэ бу
- айниди, бузилди.Ҳеч-да бу
(8) этүзүг көйү күзэтү айайу тутуп
- жасадни куйиб асраб, аяб сақлаб
(9) артатмағалы эди умадым. нэчэ кэд
- айнитмаслик иложини қилолмадим. Ҳар қанча қаттиқ
(10) усанып игитдим эрсэр йэмэ қалты йавлақ
- қониб тарбияласам ҳам, қолди ёвуз
(11) йағы төрүсинчэ йандуру мэни кэмишү удуп
- душман расмини тутиб, қайтдан мени тарк этиб, қовушиб,
(12) сэвинчсиз, утлысыз қылды, мэнинг көчүмин
- ношоду бебаҳра қилди. Менинг умримни
(13) анын ынча билмиш кэргэк, этүз эрсэр
- у билан шундай (деб) билиш керак. Жасад эса

(14) бәксиз, мәнгүсүз, титир; өзкә йандуру
- беқарору ноабадий, титилади: жонга Яна
(15) асығсызы үзә йавлақ йағы-тәг қорқун –
- бефойдалиги устига ёвуз душмандай ваҳима –
(16) чык әрур; йарсынчық, кәкирлиги
- чидир; жирканч, ифлослиги (?)
(17) үзә тутсар арығсызлық, қығ йүкмәк
- устига тутилса, нопоклик, ахлат хосиласини
(18) тидир, анны үчүн мән бүкүнки күнтә
- ажратади. Шунинг учун мен бугунги кунда
(19) бу әтүзүмин йунглап, мунгадынчық улуғ
- бу жасадимни фидо қилиб, ажойиб улуғ
(20) иш-күтүк қылайын, сансарлығ талуй өгүз
- иш-амални бажарай, сансар денгизи дарёси
(21) ичиндә тар кәми булайын, тоғмақ өлмәк –
- ичида сол, кема топайин. Туғмок ўлмак –
(22) лик тәгсинчдан ташқару тартып өнтү –
- лик тақдиридан ташқарига тортиб чиқа –
(23) рәйин тәп сақынды, йана оқ ынча
- райин деб ўйлади. Яна-да шундай.

614

(1) тәп сақынды: абам бир-өк бу әтүзүмин
- деб ўйлади: «агар биргина бу жасадимни
(2) тидсәр-мән өтрү үлгүсүз сансыз мүн
- қурбон қилсам, кейин беқиёс, сонсиз журму
(3) қатақларығ, қартығ бәзиг йирингиг
- гуноҳларни, шишнию безни, йирингнию
(4) қанығ, игиг ағрытығ, қорқынчығ айман –
- қонни, дарднию оғриқни, қўрқинчни, хавф –
(5) чығ барчаны тидмиш ыдаламыш болур –
- ни барчасини қурбон қилган, тарк этган бўла –
(6) мән, дагы йәмә бу әтүз әрсәр, алты
- манн. Тағин-да бу жасадга келсак, ўт –
(7) қырқ түрлүг арығсызларын толу сув үз –
- тиз олти хил нопокликлар билан тўла сув юз –
(8) эки кәркү-тәг бәксиз йарпсыз,
- идаги қўпикдай беқарору номустаҳкам;
(9) қамағ қуртларнынг, конгузларнынг
- барча қуртларнинг, қўнғизларнинг
(10) тәркини, қаннынг, йиринниң орнақы.
- тўпланадиган жойи, қоннинг, йирингнинг ўрнашадиган ери;
(11) сингирин, тамырын йөргәлмиш сөнгүкләр

- пай билан, томир билан чирмалган суяклар
(12) улағы үзә тутушмыш; әртинү йырынчық,
- бўғин орқали туташган; ғоятда палиду
(13) йарсынчық әрүр, аны үчүн тәгимлиг ол
- жирканчдир. Шунинг учун тегишлидур
(14) әмти манга, бу әтүзүмин тидип, ыдалап,
- энди менга бу жасадимни фидо, қурбон қилиб,
(15) үзәликсиз үсдүнки йиг Абамулуғ мәнгү
- бенуқсон, олий эзгу Абаму абадий
(16) нырваныг тиләгүлүк; пушуш, сақынч
- нирвонини тилашлик; дилтанглику паришонхоллик,
(17) әмгәк толғақығ биртәм тарқарғулук
- меҳнату ташвишни бир йўла тарқатишлик;
(18) тоғмақ, өлмәклиг тәсинчиг амыртқурғу
- туғишу ўлиш қисматини таъсирсизлан –
(19) луқ; нызванылығ илишиг үзгүлүк; дыйан билгә
- тиришлик; нафсоний алоқани узишлик; руҳиятнинг донно
(20) билиглиг күчүг күчләндүргүлүк; толу түгәл
- билимдон кучини кучайтиришлик; тўлик, тугал
(21) пышрунмаклығ; эдгүг эксүксүз бүтүргүлүк;
- пухта бўлмоқлик; эзгуликни нуқсонсиз адо этишлик;
(22) йүз буйанлығ эдигән эдигүлүк; толу
- юз ёруғлик ҳаракатини қилишлик; тўлиқ
(23) тугәл билгә билигиг тубгәргүлүк;
- тугал донно илмнинг тубига етишлик;

615

(1) алқу бурқанлар үзә өгитмиш, ыдук
- ҳамма бурхонлар қошида мадҳ этилган, муқаддас
(2) номлуғ әтүзүг тануқлағулуқ; қамағ бәш
- шаръий жасадни шоҳид қилишлик; бутун беш
(3) ажун тынлығлар оғланын ном бушылығ
- олам махлуқларининг авлодини шариат закоти
(4) мәнги үзә мәнгиләкүлүк - тәп мунчулайу
- емишини едиришлик, - деб шу хилда
(5) адыра-әдирә сақынып, өтрү Мағастви
- оралаб-саралаб ўйлаб, сўнгра Мағастви
(6) тәгин йити, қынығ төлүктә туруп, улуғ
- тегин ўткир, кучли ҳаяжонда туриб, улуғу
(7) бәтүк күсүшкә инип, улуг йарлыкан –
- буюк орзуга чўмиб, улуғ меҳри –
(8) чучы көнгү турғуруп, көнгүлин көкүз –
- бон кўнгилни уйғотиб, кўнгли билан, кўкси

(9) ин йақчырдып, ол эки эчмләрин көнгүл –
- Билан равшан тортиб, ўша икки акасининг кўнглига (ҳам)
(10) гәрип, нәчүкин әрсәр туйсар онгарсар
- солиб, ҳар ҳолда (улар ҳам) агласа-ю ўнгарса (деб ўйлайди).
(11) өтрү үркүп, бәлинглэп, тыдық ада қылып
- Сўнгра қўрқиб, хавфсираб, монелик, каршилик қилиб,
(12) күсәмиш күсүшүмин қандурмағай-тәп
- тилаган орзумни қондирмайди, - деб
(13) бөгүнүп өтру эки әчиләрингә азқына
- ўзига келиб, сўнгра икки акасига «азгина
(14) өнгрә йорыйу турзунлар, мән она
- олдинга юриб турсинлар, мен юриб
(15) баса йәтдим тәп өтүнүп, әчиләрин ыдып,
- ғоятда чарчадим» деб рухсат сўраб, акаларини жўнатиб,
(16) Мағаствы тәгин кәнтү өзи йандуру
- Мағастви тегин ўзи қайтиб
(17) йана ол арыққа кирип, ач барз үскинтә
- Яна ўша ариққа кириб, оч барс олдига
(18) тәгип тәркин таврады тонын сүчүлүг қамыш
- етиб тез шошилиб кийимини эгилган қамиш
(19) бутықы үзә асып, ынча тәп бәк қатығ
- бутоғига осиб, шундай деб жуда қаттиқ
(20) сав сөзләти мән эмти толу сансар –
- сўз сўзлади: мен энди тўлиқ сансар –
(21) дақы тынлығлар үчүн үзяликсиз, үз -
- даги жониворлар учун бенуқсон, ол –
(22) дунки йиг бурқан қуты күсүшин
- Ий эзгу бурхон руҳи талабини

616

(1) тәбрәнчсиз, йайылмақсыз улуғ йарлықанчучы
- иккиланмасдан, паришон бўлмасдан улуғ меҳрибон
(2) күнгүл турғуруп бу мәнинг сәвәр амрақ әтүз –
- кўнгилни уйготиб, бу менинг севар маҳбуб жасад –
(3) үмин тыдар-мән ыдалайур-мән, бузулмақсыз
- имни фидо қиламан, қурбон этаман. Бузилмас,
(4) чолмақсыз бурқан қутын тиләйүр-мән
- бекаму-кўст бурхон саодатини тилайман –
(5) ким қамағ билгәләргә сәвгүлүк, таплағулуқ
- ки, барча донoларга маҳбубу мақбул
(6) үч оғуш йиртинчүдәки әмгәклик талуй –
- уч навъ дунёдаги эмгак денгизи –
(7) тақы тынлығларығ өрү тардып, осқуруп, инч

- даги жонворларни юқорига тортиб, қутқариб, осойиштаю
(8) мәнгилиг қылайын - тәп тәди.
- шодмон қилайин, - деб айтди.
(9) ол өтүн тәгин мунча сав сөзләп,
- Ўша фурсатда тегин шу каби гапни айтиб,
(10) ол ач барз ъскинтә сунна йатды
- ўша оч барс олдига узалиб ётди.
(11) кәнтүнүнг улуғ йарлықанчучы көнгүллүг
- Ўзининг улуғ меҳрибон кўнглининг
(12) чоғы йалыны оғрынта ол ач барз йәгәли
- нуру алангаси даврида у оч барс егали
(13) тидинмәди. Бодысатв аны көрүп, өтрү
- ташланмади. Бўдисатв буни кўриб, сўнгра
(14) эдиз тағқа агдыныш, өтүзин қоды
- баланд тоққа кўтарилиб, жасадини пастга
(15) кәмишди, қачан йэркә тәгдүктә
- отди. Қачонки ерга ётганда
(16) бодысатв йана ынча тәп сақынды: ынчып
- бўдисатв яна шундай деб ўйлади; демак
(17) бу барз турықы күчсүзи оғрунта, анын мәни
- бу барс ориқлиги заифлиги пайтида. Шундан мени
(18) йәгәли умаз - тәп, өтрү бодысатв үрә
- ея олмади, - деб, кейин бўдисатв тик
(19) туруп, ынгару бәрү көрүп, би бычкў тиләп,
- туриб, у ёқ-бу ёққа қараб, кескир нарса қидириб,
(20) булмады, үтрү қурымыш қатығ қамыш алып
- топмади. Сўнгра қуриган қаттиқ қамиш олиб,
(21) аны узә үмгән тамырын санчып, қан
- унинг билан ўмган томирини санчиб, қон
(22) өндүрүп, ақуру-ақуру барзқа йақын барды.
- чиқариб, секин-секин барсга яқин борди.
(23) қачан барз үскинтә тәгдүктә
- Қачонки барс олдига етгандан.

617

(1) өтрү ол өтүн бу ағыр улуғ йағыз
- сўнг ўша соати бу оғир улуғ кул ранг
(2) йәр алты түрлүкин тәбрәди, қабсады.
- ер олти (марта) турлича тебранди, силкинди.
(3) ынча қалты улуғ йәл кәлип, кол сувын
- Шундай охири кучли шамол келиб, кўл сувини
(4) тоқып йаймыш-тәк йоқару қоты йайылды
- уриб тўлқинлантиргандек юқори-куйи тўлқинланди,
(5) йайқалды, көк калық йүзинтәки күн

- чайқалди. Кўк осмон юзидаги қуёш
(6) тэнгри Рағука сэкиртмиш - тэк йаруксуз
- тангри Рағуга от солгандек нурсиз
(7) йашуқсуз онгсүз үлэз болды.
- ёғдусиз, рангсиз хира бўлди.
(8) булунг йынгак барча бутуру қарарды,
- ён-атроф ҳаммаси бутунлай қорайди,
(9) кара түмэн үзэ өртүлди, көк
- қора туман билан копланди. Кўк
(10) қалықтын тэнгритэм йыт йыпар, қуа чэчэк –
- осмондан илохий ҳид, ифор, гул, чечак –
(11) лэр тушти, йағды. Ол арық сэмэк ичи
- лар тушди, ёғди. Ўша арик сой ичи
(12) қуа чэчэк үзэ толу болты…
- гул, чечаклар билан тўла бўлди

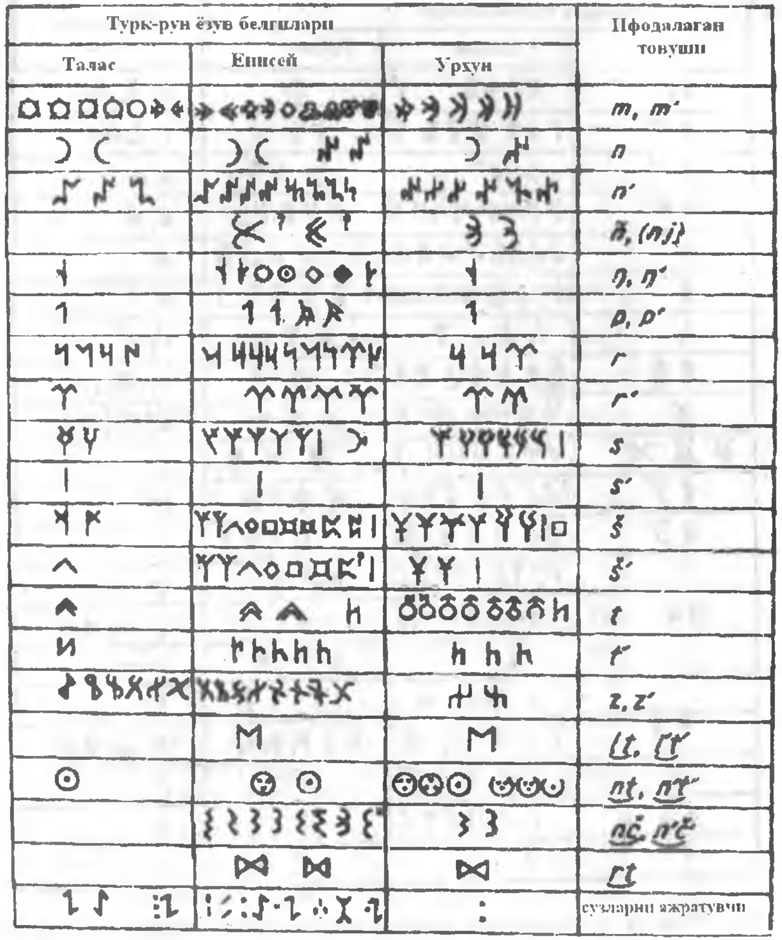

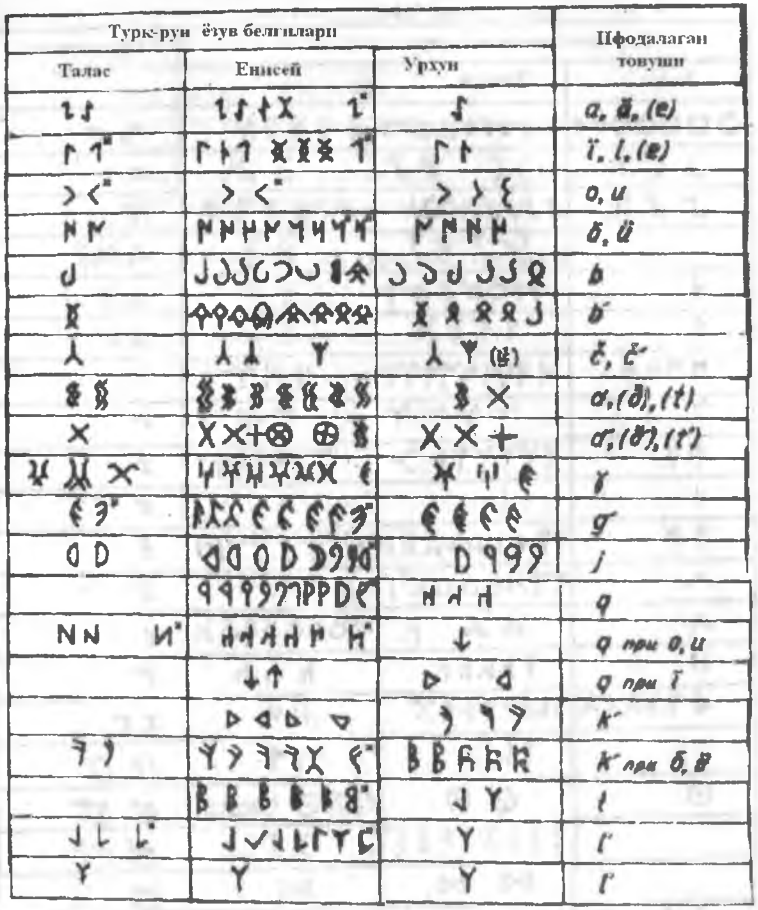

Ўрхун-Энасой ёдгорликлари ҳарфий белгилари ва уларнинг ифодаловчи товушлар тизими.

КИЧИК БИТИКТОШ

(6) [illegible]

(7) [illegible]

(8) [illegible]

(9) [illegible]

(10) [illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

(13) [illegible]

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

(8) [illegible]

[illegible] (9)

[illegible] (10)

[illegible] (11)

[illegible] (12)

[illegible] (13)

[illegible] (14)

[illegible] (15)

[illegible] (16)

[illegible] (17)

[illegible]

[illegible] (18)

[illegible] (19)

[illegible] (20)

[illegible] (21)

[illegible] (22)

[illegible] (23)

[illegible] (24)

[illegible] (25)

(26) [illegible]

(27) [illegible]

(28) [illegible]

(29) [illegible]

(30) [illegible]

(31) [illegible]

(32) [illegible]

(33) [illegible]

(34) [illegible]

[illegible]

(35) [illegible]

(36) [illegible]

(37) [illegible]

(38) [illegible]

(39) [illegible]

(40) [illegible]

(41,1) [illegible]

(42,2) [illegible]

[illegible] (43,3)

[illegible] (44,4)

[illegible] (45,5)

[illegible] (46,6)

[illegible] (47,7)

[illegible] (48,8)

[illegible] (49,9)

[illegible] (50,10)

[illegible] (51,11)

[illegible]

[illegible] (52,12)

[illegible] (53,13)

[illegible]

[illegible]

МОГИЛХОН ЁДГОРЛИГИ

Могилхон ёдгорлиги (683-735) Н.М.Ядринцев томонидан 1889 йилда Урхун дарёси бўйидан топилган. Ушбу ёдгорлик Эрдени Цзу будда ибодатхонасидан 60 км шимолда жойлашган. Ёдгорлик матни Култегин ёдгорлиги матни билан ўхшаш

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(24) [illegible]

(25) [illegible]

(26) [illegible]

(27) [illegible]

(28) [illegible]

(29) [illegible]

(30) [illegible]

(31) [illegible]

[illegible]

(32) [illegible]

(33) [illegible]

(34) [illegible]

(35) [illegible]

(36) [illegible]

(37) [illegible]

(38) [illegible]

(39) [illegible]

[illegible]
(40) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(41) [illegible]
[illegible]
[illegible]

Xa

(1) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(2) [illegible]
[illegible]
(3) [illegible]
(4) [illegible]
(5) [illegible]
(6) [illegible]
(7) [illegible]
[illegible]
(8) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(9) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(10) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(11) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(12) [illegible]
[illegible]
[illegible]

(13) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(14) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(15) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Xв

(9) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(10) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(11) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(12) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(13) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(14) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(15) [illegible]
[illegible]
[illegible]

X I

[illegible]
[illegible]
[illegible]

X II

[illegible]
[illegible]
[illegible]

Xc

(1) [illegible]
(2) [illegible]
(3) [illegible]
(4) [illegible]
(5) [illegible]
(6) [illegible]
(7) [illegible]

Тунйукук шарафига ўрнатилган ёдгорлик матни

(1) [illegible]
(2) [illegible]
(3) [illegible]
(4) [illegible]
(5) [illegible]
(6) [illegible]
(7) [illegible]
(8) [illegible]
(9) [illegible]
(10) [illegible]
(11) [illegible]
(12) [illegible]
(13) [illegible]

(13) [illegible]

(14) [illegible]

(15) [illegible]

(16) [illegible]

(17) [illegible]

(18) [illegible]

(19) [illegible]

(20) [illegible]

(21) [illegible]

(22) [illegible]

(23) [illegible]

(24) [illegible]

(25) [illegible]

(26) [illegible]

(27) [illegible]

(28) [illegible]

(29) [illegible]

(30) [illegible]

(31) [illegible]

(32) [illegible]

(33) [illegible]

(34) [illegible]

(35) [illegible]

(36) [illegible]

(37) [illegible]

(38) [illegible]

(39) [illegible]

(40) [illegible]

(41) [illegible]

(42) [illegible]

(43) [illegible]

(44) [illegible]

(45) [illegible]

(46) [illegible]

(47) [illegible]

(48) [illegible]

(49) [illegible]

(50) [illegible]

(51) [illegible]

(52) [illegible]

(53) [illegible]

(54) [illegible]

(55) [illegible]

(56) [illegible]

(57) [illegible]

(58) [illegible]

(59) [illegible]

Тошга битилган ёзув намунаси.

ФАН БЎЙИЧА ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. *Камук балықка тегдим*. Остига чизилган сўзнинг туркумини аникланг.

A) олмош – белгилаш олмоши
B) от, турдош от
C) олмош – биргалик
Д) равиш – ҳолат равиши
Е) сон – жамловчи (кадимий шакли)

2. *Түрк бодун йоқ болу бармыш эрти*. Гапда кўлланган феъл шакллари турини аникланг.

A) *у* – равишдош; - *мыш* - ҳаракат номи
B) *у* – ва - *мыш* сифатдош шакллари
C) *у* – харакат номи ; - *мыш* сифатдош шакли
Д) *у* – равишдош; -*мыш* – сифатдош шакли
Е) *у* – равиш ясовчи; - *мыш* – сифатдош шакли

3. *Йэти отуз йашыма қырқыз тапа суладим.* Гапдаги остига чизилган сўзга қайси келишик қўшимчаси қўшилганини аниқланг.

А) бош келишик
В) тушум келишик
С) қаратқич келишик
Д) жўналиш келишик
Е) ўрин-пайт келишик

4. *Бодунуғ анта буздум. Анта* сўзига тўғри таъриф берилган қаторни аниқланг.

А) равиш *-та* равиш ясовчи аффикс
В) сон *-та* кишилик аффикси
С) олмош - *та* келишик аффикси
Д) сифат *-та* сифат ясовчи
Е) барча жавоблар нотўғри

5. *Отуз йашыма Бас болық тапа суладим. Тапа* сўзи қайси сўз туркумига киради

А) от
В) сифат
С) сон
Д) равиш
Е) Ёрдамчи суз туркуми

6. *Тоқуз татар бирла терилип кəлди.* Сўз бирикмасининг қайси гурлари мавжуд?

А) 1 та бошқарув, 2 та битишув
В) 1 та мослашув, 2 та бошқарув
С) 1 та битишув, 2та бошқарув
Д) битишув, бошқарув, мослашув
Е) Тўғри жавоб берилмаган

7. *...Олурупан, түрүк бодунын əлин, торүсүн тута бəрмис.* Феъл шакллари сонини ва турини аниқланг.

А) 1 равишдош, 2 сифатдош шакли
В) 2 равишдош, 2 сифатдош шакли
С) 3 равишдош, 1 сифатдош шакли
Д) 2 равишдош, 1 сифатдош шакли
Е) 2 равишдош, 1 сифатдош шакли

8. *Табгач қағанқа əлин алы бəрмис. ы* қандай аффикс?

А) қаратқич келишиги
В) тушум келишиги
С) сифатдош аффикси
Д) равишдош аффикси
Е) восита келишиги

9. *...əллигиг əлсирəтмис, қағанлығыг қағансыратмыс. – сирə, сыра* қандай қўшимча?

А) от ясовчи
В) сифат ясовчи
С) сон ясовчи
Д) равиш ясовчи
Е) феъл ясовчи

10. *əчим қаған олуртуқда, өзум тардуш бодун узə шад əртим. -туқ* қандай қўшимча?

А) феъл ясовчи
В) феъл шакли ясовчи
С) сифатдош шакли ясовчи аффикс
Д) равишдош шакли аффикси
Е) Б, В.

11. *əлсирəтдимиз* сўзининг морфологик таҳлили тўгри берилган қаторни аниқланг.

А) *əлсирəтдимиз* – туб сўз
В) *əлсирəтдимиз* – ясама сўз, *əл-* туб сўз, *сирə* – феъл ясовчи, *-ди* ўтган замон аффикси
С) *əлсирə* – туб сўз, - *ди* – ўтган замон аффикси, *миз* – I шахс кўплик.
Д) *əлсирə* – негиз, *-ди* ўтган замон аффикси, *-миз* III шахс кўплик аффикси
Е) В, Д.

12. *қапығ, билиг, көруг; ташығ, кучуг, суг* сўзларидаги *–г/-г* аффикслари турини аниқланг?

А) сўз ясовчи аффикс – отдан от ясайди;
В) сўз ясовчи аффикс – феълдан от ясайди;
С) сўз ўзгартирувчи аффикс – тушум келишиги аффикси;
Д) сўз ўзгартирувчи, сўз ясовчи - омоним аффикс
Е) Б, В, Г.

13. *–н* аффиксига тўғри тавсиф берилган қаторни аниқланг.

А) тушум келишиги аффикси
В) қаратқич келишиги аффикси
С) восита келишиги аффикси
Д) от ясовчи аффикси
Е) бу омоним аффикс бўлиб, тушум ва восита келишигига хос.

14. *Қырқ артуқи йэти йолы суламис*. Соннинг қайси тури берилган?

А) туб сон
В) қўшма сон
С) тартиб сон
Д) саноқ сон
Е) В, Д.

15. Қадимги Туркий ёдномалар битилган ёзувларни аниқланг.

А) рун, уйғур, араб
В) суғдий, моний, бирахма
С) монавий, Сибирь ёзуви
Д) А, Б
Е) А, Б, В

16. Суғд ёзуви қайси халқ тарихи билан боғлиқ?

А) турк
В) суғд
С) ҳинд
Д) руҳонийлар ёзуви
Е) барча жавоб тўғри

17. Туркий манбалар битилган манавийлик ёзуви кимга тегишли?

А) туркий халқларга
В) суғдийларга
С) бобилликларга
Д) ҳиндларга
Е) тўғри жавоб берилмаган

18.*Бошлыгыг йүкүнтүрмис, тизлигиг сөкүрмис* Бош сўз билан эргаш сўзнинг бирикиш формасини аниқланг.

А) бошқарув
В) мослашув
С) битишув
Д) предикатив
Е) синтактик алоқанинг ҳеч қайси тури мавжуд эмас

19. *Ол йергәрү барсар, түрүк бодун, өлтичисән* ушбу гапдаги феъл шаклларидан қайси бири қўлланган.

А) сифатдош
В) равишдош
С) ҳаракат номи
Д) феъл шакли берилмаган
Е) фақат шарт майли берилган.

20. *Ол йергәрү барсар, түрүк бодун, өлтичисән* гапдаги ундалмани топинг.

А) *Ол йергәрү*
В) *түрүк*
С) *бодун*
Д) *өлтәчисән*
Е) *түрүк бодун*

21. *Күл тигин өгсиз ақын бинип тоқуз әрин санчди, ордуғ бәрмәди.* Ушбу гапда нечта келишик қўшимчаси мавжуд.

А) 2 та қаратқич келишиги
В) 2 та тушум келишиги
С) 1 та восита келишиги
Д) 3 та тушум келишиги
Е) 4 та тушум келишиги

22. Билга хоқон битиктоши ҳажми тўғри кўрсатилган қаторни аниқланг.

А) Бўйи 3м 45см, эни 1м 74см қалинлиги 72см
В) Бўйи 3м 55см, эни 2м 74см қалинлиги 75см
С) Бўйи 3м 65см, эни 1м 65см қалинлиги 66см
Д) Бўйи 3м 75см, эни 1м 85см қалинлиги 82см
Е) жавобларда Билга хоқон битиктоши ҳақида тўғри маълумот йўқ.

23. Билга хоқон битиги неча сатрдан иборат.

А) 80 сатр
В) 90 сатр
С) 100 сатр
Д) 110 сатр
Е) Билга хоқон битиктоши сатрлари аник эмас

24. *Огуз тапа сулəдим, илки сү ташықмыш əрди.* Ясама сўзлар сонини аникланг.
А) 5 та
В) 4 та
С) 3 та
Д) 2 та
Е) 1 та
25. *Сыңар сүси <u>суңушгали</u> <u>келти</u>.* Остига чизилган сўзлар тўғри таҳлилберилган қаторни аниқланг.
А) *суңушгали* феъл, равишдошли; *кəлти* – феъл, ўтган замон, III-ш. бирлик, аниқлик майли
В) *суңушгали* – феъл, сифатдош, *кəлти* – феъл, ўтган замон
С) *суңушгали* – равиш, мақсад равиши; *кəлти*, - феъл, I ш, бирлик, ижро майли
Д) *сүқушгəли* – равиш, мақсад равиши; *кəлти* – феъл, III ш, бирлик, истак майли
Е) В, Д

26. *Қаңым қаған ыт йыл онунч ай алты отузқа уча барды.* Гапда нечта сон тури мавжуд, уларни аниқланг.

А) 3та, миқдор сон
В) 3 та, дона сон, миқдор сон
С) 2 та, тартиб сон, миқдор сон
Д 2 та, тартиб сон, миқдор сон
Е) 2 та, чама сон, миқдор сон

27. *Күг Саңун бошаду, <u>төрт түмəн</u> сү кəлти.* Остига чизилган сўзнинг туркумини ва миқдорини аниқланг.

А) сон+ от, сўз бирикмаси
В) сон; 40000
С) сон; 4000
Д) иккала сўз 1 сўз туркуми бўла олмайди
Е) Қадимий саноқ тизимига хос сўзлар бўлиб, уларни маълум 1 турукумига кирита олмаймиз

28. *Көзин көрмəдүк, қулақын əсидмəдүк ...* Келишик қўшимчалари турини аниқланг.

А) бош келишиги
В) тушум келишиги
С) қаратқич келишиги
Д) Восита келишиги
Е) Б, Г

29. *Кəк тəйиңин түркүмə, бодунумə Қазғану йəртим.* Гапдаги келишик қўшимчалари турини аниқланг.

А) 1 восита келишиги, 2та қаратқич келишиги
В) 1 та тушум келишиги, 2та жўналиш келишиги
С) 1 та тушум келишиги, 2та восита келишиги
Д) 1 та восита келишиги, 2 та жўналиш келишиги
Е) фақат 1 та восита келишиги

30. *Кəк тəйинин түркүмə, бодунумə <u>қазғану</u> бəртим.* остига чизилган қўшимча турини аниқланг.

А) сифатдош;
В) равишдош;
С) харакат номи;
Д) равиш ясовчи;
Е) шахс-сон қўшимчаси;

31. Қадимги туркий тилнинг шарт майли *–сар, -сəр* аффикси қайси тусловчи аффиксини қабул қилади?
А) тўла тусловчиларни;
В) қисқа тусловчиларни;
С) тусловчиларни қабул қилмаган;
Д) ҳар учала шахсда шарт майли шаклининг ўзи қўлланган.
Е) С, Д.
32. Қадимги туркий тилнинг ўтган замон феъли қандай ҳосил қилинган.
А) *–ди/-ти; йўқ/йүк* аффиксларига шахс-сонни қўшиш билан.
В) *–дуқ/-дүк* сифатдошларидан сўнг эрди тўлиқсиз феълга шахс-сонни қўшиш билан;
С) *–мыш/-миш//мыс/мис* сифатдош аффиксидан сўнг эрди тўлиқсиз феълига шахс-сонни қўшиш билан;
Д) *–мыш/-миш//мыс/мис* сифатдош шаклига тўла тусловчиларни қўшиш билан;
Е) барча жавоблар тўғри.

33. *–қу/-гү//-ғу/-кү; -дачы, -дәги, -тағы, -тәги* сифатдош шакллари қайси замонни ҳосил қилади.
A) Ўтган замон;
B) Ҳозирги замон;
C) Келаси замон;
Д) Бу аффикслар фақат отга боғланади, отга хос вазифаларни бажарди;
E) Бу аффиксли феъллар ҳар доим умумзамон маъносини ифода қилади.

34.Сифатдошнинг *-р, -ар, әр, -ур, -үр, -йур, -йүр, -ыр, -ир* аффикси қайси замонни ифодалайди?
A) ўтган замонни;
B) ҳозирги замонни;
C) келаси замонни;
Д) феълларга қўшилиб нисбат ясайди;
E) бу аффикс ҳар доим умумзамон маъносидаги феълларга кўшилади.

35. Феъл ясовчи сермаҳсул аффиксни аниқланг.
A) –ла, -лә
B) -а, -ә
C) –сыра, -сирә
Д) –са, -сә
E) –лан, -лән
36. Кәк тәйиңин түркүмә, бодунумә Қазғану йәртим. Гапдаги феълнинг замонини ва майлини аниқланг.
A. Ўтган замон, ижро майли
B.Ўтган замон, шарт майли
C. Келаси замон, буйруқмайли
Д. Келаси замон, истак майли
E. Ўтган замон, истак майли

37. әчим каған олуртуқда, өзум тардуш бодун узә шад әртим. Қўшма гап турини аниқланг.
A. Содда гап
B. Қўшма гап
C. Пайт эргаш гапли қўшма гап
Д. Сабаб эргаш гапли қўшма гап
E. Содда гапнинг бир бош бўлакли тури

38. *Ол йергәрү барсар, түрүк бодун, өлтичисән* Ушбу гапдаги шарт майлидаги феълнинг шахсини аниқланг.
A. 1-шахс бирлик
B. 2-шахс бирлик